

**ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΜΑ**

Διπλωματική Εργασία

Τίτλος

**«Η έννοια του θανάτου στα Βυζαντινά κείμενα σε σχέση με
την αρχαία ελληνική θρησκεία»**

**(The concept of death in Byzantine texts in relation to
ancient Greek religion)**

Μεταπτυχιακός Φοιτητής

Γεώργιος Τζανόπουλος

ΑΜ 90207

Επιβλέποντες καθηγητές

Α' π. ΓΚΡΕΚΑΣ ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Δρ. Θεολογίας

Β' ΕΛΕΝΗ ΜΠΟΛΙΑΚΗ, Δρ. Θεολογίας

Πάτρα

Μάιος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Γεωργίου Τζανόπουλου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Πρόλογος

Είναι πράγματι απίστευτο το πόσο εκτεταμένο ως ζήτημα είναι ο θάνατος στα γραφθέντα τόσο στην αρχαία ελληνική γραμματεία (σε ότι αφορά την αρχαιοελληνική θρησκεία), όσο και στα Βυζαντινά κείμενα.

Είναι φοβερό μυστήριο ο θάνατος στους Βυζαντινούς πατέρες όπως απορρέει από τα κείμενα τους. Είναι δε μελέτη θανάτου το σύνολο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Σε ότι αφορά τον θάνατο, είναι λογικό να υπεισέρθει ο προσωπικός παράγοντας μελετώντας όλα αυτά τα εξαισία κείμενα, τόσο της αρχαίας Ελλάδας, όσο και τα Βυζαντινά. Αυτός ο προσωπικός παράγοντας δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η ενδυνάμωση της πίστης, ειδικά στα σχετικά για την μετά θάνατον ζωή. Μία προετοιμασία, με την βοήθεια του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, για την στιγμή του προσωπικού θανάτου. Προετοιμασία που έχει να κάνει με το σύνολο της ζωής. Όπως γράφεται και στην Παλαιά Διαθήκη: «Ετοίμαζε τα έργα σου για το τέλος σου, και να ετοιμάζεσαι για τον δρόμο σου αυτό» (Παροιμ. 24, 27).

Είναι βέβαιο ότι αν αναλογίζεσαι το θάνατο σου, θα πράξεις θεάρεστα έργα στον επίγειο βίο που θα σε οδηγήσουν σε ένα οσιακό τέλος. Επιπρόσθετα, αναλογιζόμενοι αυτό το γεγονός, οι αμαρτωλές πράξεις θα είναι όσο το δυνατόν λιγότερες. Βλέποντας το πλήθος των ανθρώπων που έφυγαν από αυτή την ζωή και τα έργα που επιτέλεσαν, δεν μπορεί παρά να συνειδητοποιήσει κανείς το τι εστί θάνατος. Και είναι βέβαιο ότι πνευματικά ανεβαίνει ο άνθρωπος υψηλότερα και απαλλάσσεται από την προσκόλληση σε κοσμικά πράγματα. Είναι θεμιτό και συνάμα επιβεβλημένο να φροντίζει ο άνθρωπος κατά την διάρκεια του βίου για τον πηγαιμό στην ουράνια και αιώνια πατρίδα και να ρυθμίζει τόσο πνευματικά, όσο και με έργα αρετής, τα της αναμενόμενης εκδημίας από τούτο τον μάταιο κόσμο.

**Η έννοια του θανάτου στα Βυζαντινά κείμενα
σε σχέση με την αρχαία ελληνική θρησκεία**

Φοιτητής

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Επιτροπή Επίβλεψης και Κρίσης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής

Δρ. Θεολογίας

π. ΓΚΡΕΚΑΣ ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής

Δρ. Θεολογίας

ΕΛΕΝΗ ΜΠΟΛΙΑΚΗ

Πάτρα

Μάιος 2025

Στην μνήμη του υιού μου Νικολάου

Περίληψη

Η έννοια του θανάτου αποτελεί πανανθρώπινο ζήτημα. Ο φόβος για τον θάνατο δημιουργεί το «Επέκεινα», δηλαδή την ελπίδα για μεταθανάτια ζωή.

Η Χριστιανική αντίληψη για τον θάνατο είναι αισιόδοξη. Ο άνθρωπος έχει την προοπτική να σωθεί *κατά χάριν*. Η όλη ανθρωπότητα έχει την δυνατότητα να σωθεί. Με την Ανάσταση του Κυρίου η ζωή νίκησε τον θάνατο.

Στους αρχαίους Έλληνες υπάρχει η κατά περίπτωση πίστη στη μεταθανάτια ζωή. Η πίστη στην Ανάσταση των Σωμάτων είναι κάτι το εντελώς ξένο στην αντίληψη τους. Πίστη στη μεταθανάτια ζωή και στην αθανασία της ψυχής, υπάρχει σε Μυστηριακές Λατρείες όπως στη Βακχική – Ορφική λατρεία, στους μυημένους στα Ελευσίνια και στα Καβείρια Μυστήρια, στους Πυθαγόρειους και αλλού. Η ιδέα της αθανασίας της ψυχής, εντοπίζεται επίσης στον Πλάτωνα. Ο τόπος των νεκρών έχει σχέση με τις τρεις εκδοχές του Άδη: την *Ομηρική*, τη *Βακχική – Ορφική* και την *Πλατωνική*.

Τα Μυστήρια της Εκκλησίας και ιδιαίτερα το Βάπτισμα και η Θεία Ευχαριστία, αίρουν την κτιστότητα του ανθρώπου.

Η παρούσα ζωή στους Βυζαντινούς πατέρες είναι προσωρινή. Αιώνια είναι η μέλλουσα. Η εν Χριστώ Ζωή στον επίγειο βίο, αποτελεί προϋπόθεση για την Σωτηρία του ανθρώπου.

Ο θάνατος στους Βυζαντινούς πατέρες νοείται ως Κοίμηση ή Ανάπαυση. Κάτι προσωρινό. Έπεται η Μέλλουσα Κρίση.

Η αντιλήψεις για τον θάνατο στον χριστιανισμό σε σχέση με την αρχαία Ελληνική θρησκεία έχουν ένα κοινό υπόβαθρο (πχ. ταφικά έθιμα). Έχουν μείνει δε σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητες και αναλλοίωτες έως σήμερα.

Τα της ζωής και του θανάτου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ορίζουν οι Μοίρες.

Η διδασκαλία για την Ανάσταση των νεκρών θα αποτελέσει ορόσημο για τους χριστιανούς και θα καθορίσει αποφασιστικά την ουσία και το μήνυμα της χριστιανικής θεολογίας και κοσμοθεωρίας.

Η ελπίδα για την αιώνια ζωή, στον Χριστιανισμό προσδιορίζεται ευρύτερα. Έχει προοπτική. Χαρά για τα προσδοκώμενα. Είναι η χαρμόσυνη προσμονή για την Δεύτερη ένδοξη Έλευση

του Κυρίου. Η αναμονή για την ημέρα της Κρίσεως» και της Ανάστασης των Σωμάτων. Η είσοδος στην ογδόη ημέρα, την *Καινή Κτίση*.

Η Σταύρωση και η Ανάσταση του Ιησού Χριστού, κατήργησε τον πνευματικό θάνατο, που είναι ο χωρισμός του ανθρώπου από τον θεό, και δημιούργησε τις προϋποθέσεις της Ανάστασης των Σωμάτων την ημέρα της Κρίσεως, οπότε και θα νικηθεί ο θάνατος οριστικά.

Η Χριστιανική θεολογία δέχτηκε την ύπαρξη της ψυχής. Δεν δέχτηκε όμως μεταξύ άλλων την θεωρία της *Μετενσάρκωσης*.

Ο «Συντηρητισμός των ταφικών εθίμων», δεικνύει την διαχρονική συνέχεια του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Από την συνάντηση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό θα γεννηθεί ο Χριστιανικός Ελληνισμός.

Ο ευκαίος θάνατος στη λαϊκή παράδοση των Βυζαντινών ταυτίζεται με τον ηρωικό θάνατο.

«Ο Θεός δεν είναι Θεός νεκρών, αλλά ζώντων» (Ματθ. 22, 32).

Λέξεις κλειδιά

Ζωή	Αιώνια ζωή	Παράδεισος
Θάνατος	Βάπτισμα	Κόλαση
Ανάσταση	Θεία Ευχαριστία	Εσχατολογία - Έσχατα
Καινή Κτίση	Μέλλουσα ζωή	Μονισμός
Ουράνια Βασιλεία	Κτιστότητα	Ειμαρμένη
Ογδόη ημέρα	Εν Χριστώ Ζωή	Πλάση
Ελληνισμός	Κοίμηση	Μελέτη Θανάτου
Αρχαιοελληνική θρησκεία	Μέλλουσα Κρίση	Ελευσίνια Μυστήρια
Βυζάντιο	Σωτηρία	Εξόδιος Ακολουθία
Βυζαντινοί πατέρες	Ταφικά έθιμα	Καύση νεκρών
Βυζαντινά κείμενα	Χριστιανική Θεολογία	Κατακόμβες
Επέκεινα	Δευτέρα Παρουσία	Ομηρικά κείμενα
Κατά χάριν	Σταύρωση	Φθαρτότητα - Αφθαρσία

Μεταθανάτια ζωή	Θείο Πάθος	Άγιο Πνεύμα
Αθανασία	Πνευματικός θάνατος	Εωσφόρος
Ομηρικός Άδης	Σταυρός	Δαιμονικές δυνάμεις
Βακχικός – Ορφικός Άδης	Χριστιανικός Ελληνισμός	Αιώνιο Πυρ
Πλατωνικός Άδης	Προπατορικό αμάρτημα	Θεία Οικονομία
Απόστολος Παύλος	Διγενής Ακρίτας	Κολασμένος
Μετενσάρκωση	Ακριτικά	Γέεννα
Πρόσωπο	Κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση	Ελπίδα
Οντολογία	Εκκλησία	Κτερίσματα
Θέωση	Θεοτόκος	Χριστός
Εν εταίρα μορφή	Ενσάρκωση	Βίοι Αγίων
Χθόνιες θεότητες	Καινή Διαθήκη	Μαρτύριο
Τελεστικό τυπικό	Παλαιά Διαθήκη	Ηρωικός θάνατος
Τάφος	Αμαρτία	
Μαρμαρένιο αλώνι		
Αρχαία Ελληνική Γραμματεία		
Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία		
Εκκλησιολογική Υπόσταση		
Ευχαριστιακή Υπόσταση		
Συντηρητισμός των ταφικών εθίμων		

Title

**The concept of death in Byzantine texts
in relation to ancient Greek religion**

GEORGIOS TZANOPOULOS

SUMMARY

The concept of death is a universal human issue. The fear of death creates the «Hereafter», that is, the hope for life after death.

The Christian concept of death is optimistic. Man has the prospect of being saved by grace. All humanity has the possibility of being saved. With the Resurrection of the Lord, life conquered death.

Among the ancient Greeks, there is occasional belief in life after death. Belief in the Resurrection of the Bodies is something completely foreign to their perception. Belief in life after death and in the immortality of the soul exists in Mystery Cults such as the Bacchic-Orphic cult, among the initiates in the Eleusinian and Caberian Mysteries, among the Pythagoreans and elsewhere. The idea of the immortality of the soul is also found in Plato. The place of the dead is related to the three versions of Hades: the Homeric, the Bacchic-Orphic and the Platonic.

The Mysteries of the Church, and especially Baptism and the Holy Eucharist, remove the creatureliness of man.

The present life for the Byzantine fathers is temporary. The future is eternal. Life in Christ in earthly life is a prerequisite for the Salvation of man.

Death in the Byzantine fathers is understood as Dormition or Rest. Something temporary. The Coming Judgment follows.

The perceptions of death in Christianity in relation to the ancient Greek religion have a common background (e.g. burial customs). They have remained largely unchanged and unaltered to this day.

The fates of life and death in the ancient Greek world are determined by the Fates.

The teaching on the Resurrection of the dead will be a milestone for Christians and will decisively determine the essence and message of Christian theology and worldview.

The hope for eternal life in Christianity is defined more broadly. It has a perspective. Joy for the expected. It is the joyful anticipation of the Second Glorious Coming of the Lord. The expectation for the Day of Judgment and the Resurrection of the Bodies. The entrance into the eighth day, the *New Creation*.

The Crucifixion and Resurrection of Jesus Christ abolished spiritual death, which is the separation of man from God, and created the conditions for the resurrection of bodies on the Day of Judgment, when death will be definitively defeated.

Christian theology accepted the existence of the soul. However, it did not accept, among other things, the theory of *Reincarnation*

The *Conservatism of burial customs* shows the timeless continuity of Hellenism from antiquity to the present day.

From the encounter of Hellenism with Christianity, Christian Hellenism will be born.

The desired death in the popular tradition of the Byzantines is identified with the heroic death.

«God is not the God of the dead, but of the living» (Mat. 22, 32).

Keywords

Life	Eternal life	Paradise
Death	Baptism	Hell
Resurrection	Holy Eucharist	Eschatology - Last Days
New world	Future life	Monism

Heavenly Kingdom	Life in Christ	Himarmene
Eighth day	Dormition	Creation
Hellenism	Future judgement	Death Study
Ancient Greek religion	Salvation	Eleusinian Mysteries
Byzantium	Funeral customs	Exodus Sequence
Byzantine Fathers	Christian Theology	Cremation
Byzantine Texts	Second Coming of Christ	Catacombs
Hope for living after death	Crucifixion	Homeric texts
By grace	Holy Passion	Holy Spirit
Immortality	Spiritual death	Lucifer
Life after death	Cross	Demonic forces
Homeric Hades	Christian Hellenism	Eternal Fire
Bacchic – Orphic Hades	Original sin	Divine Economy
Platonic Hades	Digenis Akritas	Condemned to hell
Apostle Paul	Akritika	Gehenna
Reincarnation	Ekklesia	Hope
Persona	Mother of God	Funeral gifts
Ontology	Incarnation	Christ
Theosis	New Testament	Lives of Saints
In a different form	Old Testament	Martyrdom
Chthonian gods	Sin	Heroic death
Operative formal	Perishability - Incorruptibility	
Grave	Conservatism of burial customs	
Marble Threshing Floor	Eucharistic hypostasis	
Ancient Greek Literature	Ecclesiological hypostasis	
Ancient Greek Philosophy		

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	3
Περίληψη.....	6
Λέξεις κλειδιά.....	7
Summary.....	9
Keywords.....	10
Περιεχόμενα.....	12
Εισαγωγή.....	14
1.Το περί θανάτου ερώτημα στα Βυζαντινά κείμενα και στην αρχαία Ελλάδα.....	19
2.Θεολογική θεώρηση του θανάτου και αιώνια ζωή.....	23
3.Θάνατος και μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα – Ο Ομηρικός, Βακχικός και Πλατωνικός Άδης.....	25
4.Η έννοια του θανάτου, του πένθους, της αθανασίας και της ανάστασης στα κείμενα των Βυζαντινών πατέρων:	43
4.1.Ιωάννη Χρυσόστομου.....	43
4.2.Μεγάλου Βασιλείου.....	49
4.3.Γρηγορίου Νύσσης.....	51
4.4.Θεόδωρου Στουδίτου.....	53
4.5.Αναστασίου Σιναΐτου.....	54
4.6.Ιωάννου του Δαμασκηνού.....	55
5.Ο θάνατος, συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος στα βυζαντινά κείμενα. Η άρση των συνεπειών του προπατορικού αμαρτήματος.....	60
6.Το Πάθος του Κυρίου, η Σταύρωση και η Ανάσταση.....	62
7.Παράδεισος και κόλαση στα βυζαντινά κείμενα.....	68

8. Τι είναι ψυχή; Περί της ψυχής στα βυζαντινά κείμενα και στην αρχαία ελληνική γραμματεία.....	73
9. Η Ανάσταση των Σωμάτων.....	81
10. Ο θάνατος εσχατολογικά σύμφωνα με την Ορθόδοξη Θεολογία.....	85
11. Ο Θάνατος στη λαϊκή παράδοση των Βυζαντινών. Η περίπτωση του Διγενή Ακρίτα.....	88
12. Οι γενικότερες αντιλήψεις των βυζαντινών για τον θάνατο (Νεκρικά έθιμα, δοξασίες, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, οιωνοί).....	91
13. Η μετάβαση από την ελληνική αρχαιότητα στον χριστιανισμό.....	106
Συμπεράσματα.....	114
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	122
Αρχαίες πηγές.....	122
Βοηθητική βιβλιογραφία.....	125
Ελληνική βιβλιογραφία.....	125
Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά.....	127
Διαδικτυακές πηγές.....	128
Παράρτημα.....	131

Εισαγωγή

Η έννοια του θανάτου αποτελεί πανανθρώπινο ζήτημα. Ο φόβος για τον θάνατο δημιουργεί το *Επέκεινα*¹, δηλαδή την ελπίδα για μεταθανάτια ζωή. Η ελπίδα αυτή, είναι ίσως η σημαντικότερη στην ανθρώπινη οντότητα και εξευμενίζει την αγωνία, τον φόβο και την θλίψη για την απώλεια της ύπαρξης. Ο θάνατος ως προσωπικό γεγονός για τον καθένα, αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα που καθορίζει την ανθρώπινη υπόσταση. Είναι ζήτημα καθολικό και οικουμενικό που διαμόρφωσε τις συνθήκες ζωής του ανθρώπου σε κάθε τόπο και σε κάθε εποχή. Δημιουργούσε δηλαδή και δημιουργεί, από την αρχαιότητα έως και σήμερα, το ιστορικό γίνεσθαι. Ο φόβος του θανάτου εγείρει ελπίδες και επιθυμίες και επηρεάζει όλες τις όψεις του πολιτισμού, δηλαδή κάθε πνευματική και υλική δημιουργία. Στην ουσία της η έννοια του θανάτου έχει απόλυτη σχέση με την πίστη του ανθρώπου στον θεό και διαμόρφωσε τις θρησκείες σε όλες τις εκφάνσεις τους πάνω στη γη, τις ποικίλες ιδεολογίες και την φιλοσοφία.

Την αναπόδραστη πραγματικότητα της σωματικής φθοράς και το επικείμενο τέλος της προσωπικής ύπαρξης, αντιμετωπίζουν με πνευματικό τρόπο (πίστη) και ιεροτελεστίες (π.χ Βάπτισμα, Θεία Ευχαριστία, Εξόδιος Ακολουθία, αρχαιοελληνικά μυστήρια, ταφή και ταφικά έθιμα) τόσο ο Χριστιανισμός, όσο και η αρχαιοελληνική θρησκεία. Η στόχευση όμως διαφέρει σε ένα κρίσιμο σημείο. Στα πλαίσια του *μονισμού* της κοσμολογίας του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπου κυριαρχεί η *ανάγκη* και η *ειμαρμένη*, η σωτηρία, το *επέκεινα* για το οποίο γίνεται λόγος, αφορά τον άνθρωπο ατομικά, την μεταθανάτια ζωή δηλαδή του ενός ανθρώπου. Στον χριστιανισμό από την άλλη μεριά, εκτός της προσωπικής σωτηρίας, η προοπτική είναι ευρύτερη σε ότι αφορά τους πιστούς και την Εκκλησία. Δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η σωτηρία της Εκκλησίας συλλογικά, της πλάσης ολόκληρης και η δοξολογική αναφορά αυτής στον θεό, που είναι ο κτίστης του κόσμου.

Η αρχαία Ελληνική φιλοσοφία είναι στην ουσία της μια «μελέτη θανάτου». Αυτό δεν ισχύει για την Ορθόδοξη θεολογία. Η Χριστιανική αντίληψη για τον θάνατο είναι αισιόδοξη. Ο

¹ Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, σελ. 11.

άνθρωπος έχει την προοπτική να σωθεί *κατά χάριν*². Η όλη ανθρωπότητα έχει την δυνατότητα να σωθεί. Με την Ανάσταση του Κυρίου η ζωή νίκησε τον θάνατο.

Τόσο στον χριστιανισμό, όσο και στην αρχαία ελληνική θρησκεία, υπάρχουν ποικίλες αντιλήψεις που συνδέουν το θάνατο με την ανθρώπινη ψυχή και την τύχη αυτής μετά το βιολογικό τέλος του ανθρώπου. Δηλαδή με την πορεία της ψυχής στο επέκεινα. Αυτές οι αντιλήψεις εντοπίζονται εκτός από την θρησκεία, στη φιλοσοφία, την μυθολογία, τις διαχρονικές πρακτικές που έχουν σχέση με τον θάνατο, δηλαδή στα ταφικά έθιμα, τις λαϊκές δοξασίες και παραδόσεις.

Το ερώτημα του αν υπάρχει ψυχή και πως προσδιορίζεται, καθώς και τι περιμένει τον άνθρωπο μετά το βιολογικό τέλος, ετέθη πολύ νωρίς στην αρχαία Ελλάδα και συγκεκριμένα από τον Πυθαγόρα³. Θεμελιώδης δοξασία και πίστη των αρχαίων Ελλήνων ήταν τα σχετικά με τον κύκλο των *Μετενσαρκώσεων*. Το θάνατο και την ζωή για τους Έλληνες, καθορίζουν οι Μοίρες.

Στα Μυστήρια του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, όπως ήταν τα *Ελευσίνια μυστήρια*, δίδονταν διαβεβαιώσεις τους μύστες για το υπαρκτό της μετά θάνατον ζωής. Ο κεκαθαρμένος και μνημένος στα Μυστήρια, θα κατοικήσει μαζί με τους θεούς.

Ετέθη επίσης πολύ νωρίς, τόσο στους αρχαίους Έλληνες, όσο και στους Βυζαντινούς πατέρες, το αν υπάρχει αλληλεπίδραση ζώντων και νεκρών, όπως επίσης και αν οι πράξεις του ανθρώπου στον έγχρονο βίο έχουν αντίκτυπο στην τύχη της ψυχής μετά τον θάνατο, καθώς και ποιες πρακτικές στην ζωή μπορούν να εξασφαλίσουν την αιώνια ευδαιμονία (Κατά τους Έλληνες).

Στα Βυζαντινά κείμενα είναι καταγεγραμμένο το τελετουργικό της κηδείας, δηλαδή η *Εξόδιος Ακολουθία* η οποία είναι ποίημα χαρμόσυνο του 8^{ου} αι. μ.Χ. που συνέθεσε ο όσιος και θεοφόρος πατέρας Ιωάννης ο Δαμασκηνός⁴.

Στην περίπτωση του Χριστιανισμού, δεν αποτεφρώνεται ο νεκρός, κάτι που είναι μία από τις δύο πρακτικές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (Η άλλη είναι ο ενταφιασμός, όπως και στον

² Ι. Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, σελ 308.

³ Γ. Τζανόπουλος, *Πυθαγόρειοι*, Περί του ιερού αριθμού 7, Αθήνα, εκδ. Οσελότος 2020, σελ. 14-25.

⁴ Ιερά Μητρόπολις Πατρών, «Περί της νεκρωσίμου ακολουθίας», <http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/email/funeral.html>

χριστιανισμό). Δηλώνεται έτσι η ακράδαντη πίστη στην Ανάσταση των Σωμάτων, που προϋποθέτει την μη αποσύνθεση και εξαΰλωση των οστών του νεκρού από τη φωτιά.

Το τελετουργικό της χριστιανικής τελετής της ταφής έχει έρθει σε εμάς σχεδόν αναλλοίωτο, παρά τους τόσους αιώνες που έχουν περάσει. Παρατηρούνται επίσης ομοιότητες σε συγκεκριμένες πράξεις της τελετής μεταξύ αρχαιοελληνικής και χριστιανικής. Αυτές εντοπίζονται στο όλο τυπικό στην *πρόθεση* του νεκρού στην οικία και τις φροντίδες στο σώμα, στις αναίμακτες προσφορές (στην αρχαία ελληνική θρησκεία υπάρχουν και οι αιματηρές – θυσίες ζώων όπως προβάτων, αλόγων κλπ.), οι οποίες αποτελούνται και στις δύο περιπτώσεις από αγροτικά προϊόντα της μάνας γης (λάδι, κρασί, γάλα, ρόδι και βρασμένο σιτάρι καθώς και νερό στην αρχαιοελληνική τελετή – κόλλυβα από περίπου τα ίδια υλικά στην χριστιανική τελετή), στην εκφορά και τον ενταφιασμό. Ομοιότητες υπάρχουν και στο *περίδειπνο*, έθιμο το οποίο ήταν ζωντανό ακόμα και πριν μερικές δεκαετίες στον ελλαδικό χώρο (*Μακαρία*) και έχει εκπέσει απλά στην προσφορά των κολλύβων μετά την νεκρική τελετή και την προσφορά καφέ και γλυκών εδεσμάτων. Τηρούνται δε ακόμα και σήμερα τα μνημόσυνα, όπως τα *τρίτα*, τα *ένατα*, τα *σαρανταήμερα* και τα λοιπά τακτά μνημόσυνα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και την Βυζαντινή περίοδο.

Τα νεκρικά έθιμα συμπλέκονται με ποικιλία δοξασιών, προλήψεων και δεισδαιμονιών βαθιά ριζωμένα στην λαϊκή παράδοση. Η Εκκλησία πολύ προσπάθησε να τα εκριζώσει, αλλά αυτό δεν κατέστη δυνατό λόγω της βαθιάς εντύπωσης αυτών στη συνείδηση του λαού.

Τους τάφους στην πρωτοχριστιανική εποχή των διωγμών, που βρίσκονται στις κατακόμβες της Σικελίας, της Κυρήνειας, της Ρώμης, της Νεάπολης, της Όασης El-Kargeh της Λιβύης⁵, κλπ., (αλλά και μέχρι τον 6^ο αι. μ.Χ., περίοδος που μας ενδιαφέρει αφού τότε μπαίνουν οι βάσεις της Βυζαντινής τοιχογραφίας), κοσμούν ζωγραφιές με χριστιανικά σύμβολα, αλλά και άλλες ζωγραφικές συνθέσεις⁶. Στην ελληνική αρχαιότητα τους τάφους κοσμούν επιτύμβιες στήλες, αγάλματα, σειρήνες, φύλακες σκυλιά, κλπ. Τα κτερίσματα των τάφων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι πλούσια, ενώ στον χριστιανικό κόσμο θεωρούνται μάλλον φτωχά και περιορίζονται στα κοσμήματα του νεκρού και στα κεραμικά. Το παραπάνω είναι αποτέλεσμα της θεώρησης της έννοιας του θανάτου ανάμεσα στις δύο οντότητες, την αρχαία ελληνική θρησκεία και τον χριστιανισμό, για το οποίο θα γίνει λόγος στο κύριο μέρος της συγγραφής.

5 Γ. Φίλιας, Η γέννηση της αγιογραφίας, *Η αρχαία χριστιανική ζωγραφική*, Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Β', Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σελ. 88.

⁶ Όπ. π. σελ. 88-90.

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο οι πιο κλασικές κηδείες που έχουν γίνει και μαρτυρούνται στα Ομηρικά κείμενα, είναι του Πατρόκλου, του Έκτορα και του Αχιλλέα, ενώ η πιο μεγαλοπρεπής και δαπανηρή κηδεία της αρχαιότητας είναι αυτή του Ηφαιστίωνα, επιστήθιου φίλου του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Στους αρχαίους Έλληνες ο τόπος των νεκρών έχει σχέση με τις τρεις εκδοχές του Άδη: την *Ομηρική*, τη *Βακχική – Ορφική* και την *Πλατωνική*, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω.

Στα Βυζαντινά κείμενα παρουσιάζεται το γεγονός ότι ο άνθρωπος πλάστηκε άφθαρτος από τον θεό. Η φθορά και η θνητότητα προέκυψαν εκ των υστέρων, αιτία της παρακοής και της αμαρτίας. Το σώμα δεν είναι ξένο ως προς τον άνθρωπο. Είναι το λίαν καλώς δημιουργημα του θεού. Ξένη είναι η φθορά. Ο Κύριος με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση Του, αναλαμβάνει τον άνθρωπο για να τον οδηγήσει στην Σωτηρία, την αφθαρσία και την αθανασία. Αυτό ευοδώνεται με την Χάρη του Αγίου Πνεύματος. Ο άνθρωπος συνεπώς, στην μέλλουσα ζωή θα ξεντυθεί την φθορά και θα ντυθεί την αφθαρσία. Ο Κύριος στο Σταυρό, νίκησε τον διάβολο με τα ίδια του τα όπλα και αναίρεσε τις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος.

Η είσοδος στην ογδόη ημέρα της Δημιουργίας, την *Καινή Κτίση*, είναι χαρά ατελεύτητη. Χαρμόσυνη προσμονή για την πλήρωση των πάντων, οπότε και θα νικηθεί ο θάνατος οριστικά.

Τα Μυστήρια της Εκκλησίας και ιδιαίτερα το Βάπτισμα και η Θεία Ευχαριστία, αίρουν την κτιστότητα του ανθρώπου. Με το Μυστήριο του Βαπτίσματος ο άνθρωπος λαμβάνει την *Εκκλησιολογική Υπόσταση*⁷. Το Βάπτισμα είναι το Μυστήριο σύστασης του ανθρώπινου προσώπου. Με την χάρη του Αγίου Πνεύματος απελευθερώνεται από τα κτιστά όρια του και υπάρχει ελεύθερα ως πρόσωπο. Με την συμμετοχή επίσης στην Θεία Ευχαριστία, ο πιστός λαμβάνει την *Ευχαριστιακή Υπόσταση*⁸.

Η παρούσα ζωή στους Βυζαντινούς πατέρες είναι προσωρινή. Αιώνια είναι η μέλλουσα. Η εν Χριστώ Ζωή στον επίγειο βίο, αποτελεί προϋπόθεση για την Σωτηρία του ανθρώπου και την θετική έκβαση της *Μέλλουσας Κρίσης* από τον Κύριο. Τα Σώματα με βεβαιότητα θα αναστηθούν, αλλά μόνο οι δίκαιοι και ευσεβείς, αυτοί που έχουν ενωθεί με τον Χριστό, θα απολαύσουν τα έπαθλα και την αιώνια ζωή. Των αδίκων και ασεβών τα Σώματα θα

⁷ Ι. Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, σελ. 314.

⁸ Οπ.π. σελ.317

αναστηθούν για να καίγονται χωρίς να φθείρονται, αιώνια στην Κόλαση. Σημασία συνεπώς έχει η Θεία Δόξα και η παρρησία στον θεό.

Ο Παράδεισος στα Βυζαντινά κείμενα παρουσιάζεται ως τόπος φωτεινός, χλοερός, τόπος αναψύξεως, όπου δεν υπάρχει οδύνη, λύπη και στεναγμός, κάτι που θυμίζει έντονα την Εδέμ. Η Κόλαση δε, προβάλλεται ως αιώνιο κολαστήριο.

Οι πιστοί χριστιανοί δεν θα πρέπει να αμφιβάλλουν για το σχέδιο του θεού, δηλαδή για την εξέλιξη και την πλήρη Φανέρωση της Θείας Οικονομίας. Βασιλεία των Ουρανών, Ανάσταση των Σωμάτων και Αιώνια Ζωή θα υπάρξει με βεβαιότητα. Άλλωστε ενατενίζοντας το μεγαλείο της Κτίσης, το δημιούργημα του θεού, δεν μπορεί παρά να είμαστε βέβαιοι για τα μέλλοντα. Σε αυτό συνεπικουρεί και η Χάρis του Αγίου Πνεύματος, ο αρραβώνας που έχει ο άνθρωπος με το Άγιο Πνεύμα, όπως επίσης και η υιοθεσία του ανθρώπου από τον Κύριο.

Ο θάνατος στους Βυζαντινούς πατέρες νοείται ως Κοίμηση ή Ανάπαυση. Κάτι προσωρινό. Έπεται η Μέλλουσα Κρίση. Γι' αυτό λέγεται και ότι οι νεκροί κοιμήθηκαν⁹ ή αναπαύονται και όχι ότι πέθαναν. Στους Έλληνες κάνουμε λόγο για Μετάβαση από την μία ζωή στην άλλη (βλέπε κύκλο Μετενσαρκώσεων), ενώ στο θάνατο των Χριστιανών για Μετάσταση.

Μέσα από τα δημοτικά τραγούδια και άλλα λογοτεχνικά κείμενα της Βυζαντινής περιόδου, όπως το έπος για τον Βασίλειο Διγενή Ακρίτα, δεικνύεται η αντίληψη των Βυζαντινών για τον ευκταίο θάνατο, ο οποίος είναι ο ηρωικός θάνατος.

Η μετάβαση από την ελληνική αρχαιότητα στον χριστιανισμό είναι μια μακρόχρονη και επίπονη προσπάθεια του χριστιανισμού να επικρατήσει έναντι του ελληνισμού, πράγμα το οποίο κατορθώθηκε, όχι βέβαια χωρίς τίμημα. Αυτό δεικνύει η ιστορία και το αίμα εκατομμυρίων μαρτύρων της χριστιανοσύνης που μαρτύρησαν στις περιόδους των διωγμών τους τρεις πρώτους αιώνες μ.Χ. Οι επιδράσεις επίσης του ελληνισμού πνεύματος στη νέα θρησκεία είναι εξαιρετικά σημαντικές και πολυεπίπεδες. Από την συνάντηση του ελληνισμού με τον χριστιανισμό θα γεννηθεί ο χριστιανικός ελληνισμός.

⁹ Βλ. Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο, *Εis το όνομα του Κοιμητηρίου*, PG 49, 393-394.

1. Το περί θανάτου ερώτημα στα Βυζαντινά κείμενα και στην αρχαία Ελλάδα.

Το γεγονός του προσωπικού θανάτου για τον άνθρωπο, παρουσιάζεται ως φοβερό γεγονός στα Βυζαντινά κείμενα. Ο νόμος της φύσης είναι αμείλικτος. Την γέννηση του ανθρώπου και τον επίγειο βίο, οπωσδήποτε θα ακολουθήσει ο θάνατος. Στην Α' Επιστολή προς Θεσσαλονικείς, ο Απόστολος Παύλος λέγει: «αὐτοὶ γὰρ ἀκριβῶς οἶδατε ὅτι ἡ ἡμέρα Κυρίου ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτὶ οὕτως ἔρχεται». (Α' Θεσ. 5,2). Ἐτσι ακριβώς, ξαφνικά έρχεται και η ημέρα του θανάτου μας στον κόσμο αυτό.

Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος αποκαλεί τον άνθρωπο ζώνον θεούμενον. Δηλαδή ότι αποτελείται από ψυχή και σώμα. Το σώμα με τον θάνατο θα διαλυθεί, ενώ η ψυχή ως αθάνατη θα ζει στους Ουρανούς εις το διηνεκές¹⁰. «Τα πάντα εις τόπον ένα· τα πάντα εγένετο από χοός και τα πάντα υποστρέφει εις τον χουν» μας λέγει ο σοφός Σολομώντας (Εκκλ. 3,20). Το ίδιο λέγει και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος: «Παν γαρ το εκ γης τε και εις γην πάλιν¹¹». Δηλαδή, «χώρα είναι και στο χώρα πάλι θα βρεθεί ο άνθρωπος».

Ο θάνατος όμως θεολογικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως *Ανάπαυση*. Δηλαδή, μετά το βιολογικό τέλος, θα έρθει μια ενδιαμέση περίοδος αναμονής, για κάτι άλλο που θα διαδεχτεί τον έγχρονο βίο. Γι' αυτό λέγεται για τους κεκημοιμένους ότι κοιμήθηκαν (και όχι πέθαναν). «Θάνατος ανδρί ανάπαυμα» λέγει ο Ιώβ¹².

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος πάλι λέγει για τον θάνατο: «Ανάπαυσις έστιν ο θάνατος, ιδρώτων και φροντίδων βιοτικών απαλλαγή¹³».

Ο Μέγας Βασίλειος συνιστά «Το μέτρον» στα επίγεια παθήματα ή τις χαρές. Να μην υπάρχει δηλαδή υπερβολή στην έκφραση του ανθρώπινου πόνου, ούτε υπερβολική χαρά στα ευτυχήματα¹⁴. Η θλίψη δεν πρέπει να καταβάλλει τον άνθρωπο και ούτε η χαρά να τον αποχαυνώνει.

¹⁰ Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Επιτάφιος εις Καισάριον τον αυτού αδελφόν, περιόντων έτι των γονέων*, Λόγος Η', PG 35, σελ. 756 – 788.

¹¹ Γρηγόριος ο Θεολόγος, Έπη, Βίβλος Α'. Έπη Θεολογικά..., *Ηθικά*, στ. 43, PG 37, 919.

¹² Ιώβ, 3,23.

¹³ Αγίου Ιωάννου Χρυσόστομου, *Εις το ρητόν του Αποστόλου: Περί δε των κεκοιμημένων ου θέλω αγνοείν, αδελφοί, ίνα μη λυπήσθε· και εις τον Ιώβ και τον Αβραάμ*, β' γ', PG 48, 1020-1021.

¹⁴ Μ. Βασιλείου, *Περί ευχαριστίας*, PG 31, 236C.

Ο Κύριος έδωσε την δυνατότητα στον άνθρωπο για δύο ζωές. Την παρούσα στον έγχρονο βίο και την μέλλουσα στους Ουρανούς. Η πρώτη ζωή είναι το στάδιο, ο αγώνας. Η δεύτερη και αιώνια, τα βραβεία για τους άξιους¹⁵. Όπως λέγει και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, το κέρδος από αυτή την ζωή, την επίγεια, είναι να φθάσουμε σε «άλλα πράγματα», γαλήνια και αναλλοίωτα, δηλαδή στην Ουράνια κατάσταση¹⁶. Και είναι αυτή η κατάσταση ζωή φωτός, σε αντίθεση με την παρούσα, που είναι ζωή αγώνων και φροντίδων¹⁷. Η Ουράνια Ζωή κερδίζεται με κόπο. Όλοι οι πιστοί πρέπει να προσβλέπουν σε αυτήν, γιατί το κάλλος της είναι απερίγραπτο. Ούτε φόβος για την αναχώρηση από αυτή την ζωή δεν πρέπει να διακατέχει τον πιστό χριστιανό. Ο φόβος δεικνύει ότι αγνοείται η ύπαρξη του θεού, η ενσάρκωση Του Κυρίου, η μέλλουσα ζωή και η Βασιλεία. Ο φόβος εν κατακλείδι, μαρτυρεί αθεΐα. Αντίθετα, οι άνθρωποι που ζουν μία Αγία εν Χριστώ Ζωή, δεν φοβούνται τον θάνατο, γιατί γνωρίζουν ότι θα λάβουν τα στέφανα της νίκης. Η ζωή θα ανακαινιστεί προς το καλύτερο. Στον Ουρανό η ζωή είναι αληθινή και αιώνιος η απολαβή των αγώνων και των κόπων. Είναι ο τόπος όπου η ύλη νικιέται. Είναι ο τόπος του φωτός. Όπως μας λέγει και ο Απόστολος Παύλος στην προς Εβραίους Επιστολή: «Δεν έχουμε πόλη εδώ...Την μέλλουσα επιζητούμε» (Εβρ. 13,14).

Μας λέγει ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος για τον θάνατο και την αιώνια ζωή, ότι αιώνιος θα είναι ο Παράδεισος, αλλά και αιώνια η Κόλαση. Συνεπώς δεν πρέπει να θρηνούμε και μάλιστα υπέρμετρα για αυτούς που πεθαίνουν, αλλά για αυτούς που έζησαν την ζωή τους μέσα στην κακία. Αυτούς που άσχημα διαβιούν¹⁸. Το σύνολο των Βυζαντινών πατέρων συμφωνεί στο ότι έχουν σημασία οι πράξεις του ανθρώπου στην επίγεια ζωή για την τύχη της ψυχής στο επείκενα. Δηλαδή το αν ο άνθρωπος θα σωθεί ή θα καίγεται αιώνια στην κόλαση.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι καταστρεπτικό για την ανθρώπινη οντότητα είναι ο πνευματικός θάνατος. Πνευματικός θάνατος όπως νοείται στους πάση φύσεως αιρετικούς, τους άθεους, τους ασεβείς και τους άδικους.

¹⁵ Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς το αΐδιον μεθισταμένοις*, PG 46, 520D-521A.

¹⁶ Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Επιτάφιος εις Καισάριον τον αυτού αδελφόν, περιόντων έπιτων γονέων*, Λόγος Ζ΄, ΕΠΕ 6, & 19, σελ. 414.

¹⁷ Χ. Σωτηρόπουλος, *Τι είναι η εδώ ζωή*, στο Εκκλησία – Άνθρωπος – Θάνατος, σελ. 71.

¹⁸ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Εις την πρώτην προς Κορινθίους Επιστολή*, Ομιλία ΜΑ΄, PG 61, 360.

Για τον αρχαίο Ελληνισμό υπάρχει ο κάτω κόσμος, όπου βασιλεύει ο Άδης και κυριαρχεί ο θεός Πλούτωνας. Είναι βαθύ βίωμα του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, ως προς την ιδέα του θανάτου, η ανυπέρβλητη χαρά του να αντικρίζει κανείς με τα μάτια του το φως του ήλιου.

Στην αρχαία Ελλάδα, τα της γέννησης, της ζωής και του θανάτου του ανθρώπου, τα καλά και τα κακά, το πεπρωμένο δηλαδή, θεωρούσαν ότι όριζαν οι *Μοίρες*. Κατά την ελληνική μυθολογία και όπως παρουσιάζονται στην *Θεογονία* του Ησιόδου, ήταν τρεις. Η Κλωθώ, η Λάχεσις και η Άτροπος, κόρες του Δία και της Θέμιδας. Ήταν υφάντριες. Η Κλωθώ θεωρούνταν ότι έκλωθε (έγνεθε) το νήμα, δηλαδή την τύχη του βίου των ανθρώπων. Η Λάχεσις τραβούσε το νήμα και θεωρούνταν ότι μοίραζε τους κλήρους, δηλαδή όριζε τα συμβάντα του βίου, το πεπρωμένο και η Άτροπος έκοβε το νήμα της ζωής και όριζε την στιγμή, το τέλος των ανθρώπων. Από την Μοίρα δεν ξεφεύγουν ούτε οι θεοί, ενώ την δύναμή τους οι Μοίρες την αντλούν από τον Δία, ο οποίος καλείται *Μοιραγέτης*¹⁹.

Στον μύθο του Ηρός²⁰, όπως παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία*, κεντρική ιδέα είναι ότι οι ηθικοί και δίκαιοι άνθρωποι ανταμείβονται στην μετά θάνατον ζωή, ενώ οι άδικοι και ασεβείς τιμωρούνται. Οι πράξεις του ανθρώπου στον έγχρονο βίο έχουν σημασία για την τύχη της ψυχής μετά θάνατον.

Ο μύθος του Ηρός ο οποίος είναι εσχατολογικός, περιγράφει την ιστορία ενός μυθικού στρατιώτη, του Ηρ, ο οποίος φονεύεται σε μάχη και έπειτα από μερικές μέρες επανέρχεται στην ζωή και αφηγείται τα της μεταθανάτιας ζωής του και το ταξίδι του στον Άδη.

Πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων που μετείχαν σε Μυστηριακές λατρείες ή πίστευαν στη μετά θάνατον ζωή ήταν ο κύκλος των Μετενσαρκώσεων που έχει σχέση με τον θάνατο και τη ζωή. Οι Ορφικοί δίδαξαν πρώτοι για αυτό. Συνεχιστής της παραπάνω αντίληψης ήταν ο Πυθαγόρας²¹. Ο άνθρωπος σύμφωνα με αυτή την θεωρία, μετενσαρκώνεται ξανά και ξανά ως που ως οντότητα τελειωθεί και προσεγγίσει το θείο. Τότε ξεφεύγει από τον κύκλο των Μετενσαρκώσεων. Αυτή η δοξασία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την χριστιανική διδασκαλία για την Ανάσταση των Σωμάτων. Καταδικάστηκε και αναθεματίστηκε από την

¹⁹ Βλέπε *Θεογονία* Ησιόδου.

²⁰ Πλάτωνας, *Πολιτεία*, 10.614-10.621

²¹ Γ. Τζανόπουλος, *Κρήτες Αει Ψεύσται*, Άγιος Νικόλαος, Ιδεόγραμμα 2012, σελ. 25-37.

5^η Οικουμενική Σύνοδο, το 553 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη επί αυτοκράτορος Ιουστινιανού²².

Το θέμα της αιώνιας ευδαιμονίας για τον αρχαίο Έλληνα τίθεται προπαντός στα Μυστήρια του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, όπως τα Ελευσίνια και τα Καβείρια. Επίσης στις Μυστηριακές λατρείες όπως στην Ορφική – Βακχική.

²² Αγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού, *Πηδάλιον της Νοητής Νόης της Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας*, σελ. 176-177 & 341.

2. Θεολογική θεώρηση του θανάτου και αιώνια ζωή.

Στα πλαίσια της φανέρωσης και της εξέλιξης θείας οικονομίας, γίνεται λόγος για την θεολογική θεώρηση του θανάτου και την αιώνια ζωή.

Οι άνθρωποι που έχουν αναγάγει την ύλη και τον υλικό κόσμο σε υπέρτατο αγαθό, θεωρούν τον θάνατο άξιο συμφοράς. Το τέλος όμως δεν επέρχεται ολωσδιόλου με το βιολογικό τέλος στην έγχρονη ζωή. Αντίθετα, η ψυχή είναι αθάνατη. Όλοι οι πιστοί έχουν την ελπίδα της εκ νεκρών Αναστάσεως και των αιώνιων αγαθών αυτής. Όπως σοφά λέγει ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, αυτό πηγάζει από την Ανάσταση Του Κυρίου²³.

Το σώμα του ανθρώπου ποιήθηκε άφθαρτο. Υπέπεσε στην φθορά και στην θνητότητα ένεκα της παρακοής και της αμαρτίας. Ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός με τον δικό του θάνατο στον Σταυρό και την Ανάσταση, έθεσε τέρμα στους επίγειους πόνους του ανθρώπου. Ανέλαβε τον άνθρωπο για να τον σώσει και να τον οδηγήσει από την φθορά και την θνητότητα, στην αθανασία.

«Ο Θεός Αγάπη Εστί» (Α' Ιωαν. 4,16). Όπως ο Θεός αγαπά το δημιούργημα του, έτσι και ο άνθρωπος, με ωριμότητα καλείται να αγαπήσει τον Θεό. Συν αυτό την πλάση ολόκληρη, τους αδελφούς του θυσιαστικά αλλά όχι απαραίτητα αποκλειστικά, με το να έρθει σε πλήρη κοινωνία (με τους αδελφούς του) εντός της Εκκλησίας. Έτσι δύναται να εκφραστεί ως καθολικό πρόσωπο. Η καθολικότητα αυτή κάνει τον άνθρωπο να γίνει από άτομο, πρόσωπο και να αναιρέσει την φθαρτότητα, την ατομικότητα και να νικήσει τον θάνατο εσχατολογικά. Να καταστεί δηλαδή πρόσωπο οντολογικά, κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού. Η υπέρβαση της φθαρτότητας της προσωπικής ύπαρξης γίνεται με το μυστήριο του Βαπτίσματος, το οποίο είναι μυστήριο σύστασης του προσώπου, της υπόστασης του ανθρώπου. Με το μυστήριο του Βαπτίσματος ο άνθρωπος λαμβάνει την *Εκκλησιολογική υπόσταση*²⁴. Η Εκκλησιολογική Υπόσταση δεν καθορίζεται από τους φυσικούς νόμους της βιολογικής ύπαρξης²⁵. Με την συμμετοχή επίσης στην Θεία Ευχαριστία οι πιστοί λαμβάνουν την *Ευχαριστιακή ή Μυστηριακή υπόσταση*²⁶, η οποία είναι επίσης απαραίτητη για την αναίρεση της φθαρτότητας της βιολογικής ύπαρξης.

²³ Γρηγόριος Νύσσης, *Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς τον αίδιον μεθισταμένους*, PG 46, 537C.

²⁴ Ι. Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, σελ. 311.

²⁵ Όπ.π., σελ. 314.

²⁶ Όπ.π. σελ. 317.

Σκοπός του ανθρώπου είναι η μετοχή στην Θεία Ζωή, δηλαδή να μετατρέψει την ζωή του σε Αγία Ζωή, όπως ακριβώς συμβαίνει με την κοινωνία των Θείων Προσώπων εντός της Αγίας Τριάδας²⁷. Η Αγία Ζωή έχει ως προοπτική την Σωτηρία και τη Θέωση. Και με αυτό τον τρόπο Σωτηρία και Θεία Ζωή ταυτίζεται με την πραγμάτωση του προσώπου στον άνθρωπο²⁸ και την αναίρεση της φθαρτότητας. Ο άνθρωπος έχει την προοπτική να μετάσχει στην αιωνιότητα του Θεού με τρόπο οντολογικό.

Η Εκκλησία στο σήμερα, αιτία της Ανάστασης του Κυρίου, πορεύεται προς τα Έσχατα. Οσονούπω έρχεται η Δεύτερη ένδοξη Παρουσία του Κυρίου και η Βασιλεία των Ουρανών. Η ιστορία θα παύσει, η Κτίση θα τελειωθεί και ο κόσμος και ο άνθρωπος θα μουν στην *Ογδόη ημέρα*, την *Καινή Κτίση*. Τα Σώματα θα αναστηθούν *εν εταίρα μορφή*. Δεν θα βιώνουν πλέον τον πόνο και τον θάνατο. Ο κάθε άνθρωπος θα συμμετέχει στην αιώνια δοξολογία του θεού. Με την Ενσάρκωση, τα Πάθη και την Ανάσταση του Κυρίου, ο σκοπός για τον οποίο ήρθε ο Χριστός στην γη πραγματώνεται. Αυτό το βιώνουμε ήδη στο παρόν. Η Κτίση και η ανθρωπότητα συνολικά θα αποκατασταθεί, θα τελειωθεί και θα σωθεί. Η Σωτηρία θα είναι για τον κάθε άνθρωπο που βίωσε αγιοπνευματικά την ζωή του στον επίγειο κόσμο. Η Σωτηρία εν Χριστώ όμως, είναι εκκλησιαστικό γεγονός και όχι ατομικό κατόρθωμα. Το πλήρωμα της Εκκλησίας στο σύνολό του θα σωθεί και θα τελειωθεί.

Για την θεολογική θεώρηση του θανάτου και την αιώνια ζωή στα πλαίσια της αρχαιοελληνικής θρησκείας, θα γίνει λόγος στην επόμενη ενότητα.

²⁷ Οπ. π. σελ. 308.

²⁸ Οπ.π.

3. Θάνατος και μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα. Ομηρικός, Βακχικός και Πλατωνικός Άδης.

Πριν την επικράτηση των Ολύμπιων θεών, κυριαρχούσαν στον ελλαδικό χώρο χθόνιες θεότητες. Ο Ησίοδος στην Θεογονία του τον 7^ο π.Χ. αιώνα, κατέδειξε και αποσαφήνισε τις διάφορες τάξεις των θεϊκών όντων που κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) Τους θεούς, β) Τους δαίμονες, γ) Τους ήρωες και δ) Τους νεκρούς²⁹.

Οι χθόνιες δυνάμεις ή θεότητες ανάγονται πριν την Ομηρική εποχή και αποτέλεσαν τον θεμέλιο λίθο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας³⁰. Οι χθόνιες αυτές θεότητες θεωρούνταν ότι ζούσαν πέρα από τον Ωκεανό και ταυτίζονταν με τους θεούς του Κάτω Κόσμου, δηλαδή τον Άδη, κυρίως στο πρόσωπο της τρομερής Περσεφόνης³¹. Οι θεότητες αυτές από την απρόσιτη και μακρινή κατοικία τους πέρα από τον Ωκεανό, αδυνατούσαν να επιδράσουν στην ζωή και τα έργα των ανθρώπων, γι' αυτό και είναι οι μόνες θεότητες που πάνω στην γη δεν είχαν ναό, ούτε λατρεία³². Είναι οι δυνάμεις που ηττήθηκαν από τους Ολύμπιους Θεούς στην περίφημη Τιτανομαχία, η οποία κράτησε δέκα ολόκληρα χρόνια³³. Αυτούς τους πρώτους θεούς της ελληνικής συνείδησης τους απώθησαν οι Ολύμπιοι Θεοί στον Τάρταρο του Άδη³⁴.

Στις χθόνιες θεότητες ανήκε και η Μεγάλη Μητέρα Θεά που είχε σχέση με την γονιμότητα της Γης³⁵ και την οποία επικαλούνταν και λάτρευαν οι άνθρωποι του μόχθου, όπως οι γεωργοί.

Στην αρχαία ελληνική θρησκεία αποτυπώνονται ποικίλες όψεις του άλλου κόσμου, που αφορούν σε μυθικά πρόσωπα, γνωστά από το δράμα, το έπος, κλπ. Αυτά τα μυθικά πρόσωπα συναντώνται στα πεδία της μάχης (π.χ Τρωικός πόλεμος) και σε επιτύμβιες στήλες, δηλαδή στα αρχαία σήματα και αλλού.

Στο τελετουργικό της κηδείας σε ότι αφορά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο σε σχέση με τον χριστιανικό παρατηρούνται ορισμένες ομοιότητες. Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο απαντάται η καύση του νεκρού, κάτι που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πρακτική στον χριστιανισμό.

²⁹ Αθ. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα*, σελ. 36.

³⁰ Όπ. π.

³¹ Όπ. π. σελ. 37.

³² Όπ. π.

³³ Όπ. π. σελ. 39.

³⁴ Όπ. π.

³⁵ Όπ. π. σελ. 37-38.

Με τον ενταφιασμό στην περίπτωση του Χριστιανισμού, δηλώνεται η ακράδαντη πίστη στην Ανάσταση των Σωμάτων, κάτι που προϋποθέτει την μη αποσύνθεση και εξαΰλωση των οστών του νεκρού από τη φωτιά. Το τελετουργικό της χριστιανικής τελετής της ταφής έχει έρθει σε εμάς σχεδόν αναλλοίωτο, παρά τους τόσους αιώνες που έχουν περάσει.

Το τελετουργικό της κηδείας είχε ιδιαίτερη σημασία για τους αρχαίους Έλληνες, αφού από την μια μεριά εξέφραζε την θλίψη και τον πόνο για την απώλεια και από την άλλη ήταν ζητούμενο η άμβλυνση του φόβου για την πιθανή εκδίκηση του νεκρού³⁶.

Το τελετουργικό της κηδείας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν πολύ συγκεκριμένο. Πολλά στοιχεία αυτού πέρασαν στο χριστιανικό τυπικό και έχουν φτάσει ως τις μέρες μας, αν και παρατηρείται κάποιου είδους έκπτωση τις τελευταίες δεκαετίες (κυρίως από τους λαϊκούς). Τις περισσότερες πληροφορίες τις έχουμε από την κλασική Αθήνα, όπου η κηδεία ήταν ιδιωτική υπόθεση, εκτός κι αν ο νεκρός ήταν ήρωας, ολυμπιονίκης³⁷, κλπ., οπότε ήταν δημόσια. Τα της κηδείας ρύθμιζαν νόμοι της πολιτείας, με σκοπό να μην υπάρχει επίδειξη πλούτου και πολυτέλειας από τις αριστοκρατικές οικογένειες, αφού αυτό ήταν αντίθετο προς τα δημοκρατικά ιδεώδη της πόλης. Σύμφωνα με τους νόμους της πόλης, κηδεία και ταφή στερούνταν οι τύραννοι, οι αυτόχειρες, οι προδότες και οι ιερόσυλοι³⁸.

Το τυπικό ξεκινούσε με την *πρόθεση*³⁹ του νεκρού στην οικία του επί διήμερο, ενώ την τρίτη ημέρα κατά την νύχτα γινόταν η *εκφορά* στον τόπο ταφής. Ο νεκρός στην *πρόθεση* πλενόταν, καλλωπιζόταν με ωραία ρούχα, αλείφονταν με αρώματα και έλαια από τις γυναίκες του σπιτιού, ενώ αυτές ήταν που θρηνούσαν και το νεκρό ή την νεκρή⁴⁰. Αν τύγχανε ο νεκρός να ήταν νέος ή νέα ανύμφευτος, τον έντυνα με νυφικά ρούχα, έθιμο που έχει φτάσει ως τις μέρες μας. Στους άνδρες τοποθετούσαν στεφάνι στο κεφάλι, ενώ στις γυναίκες πολύτιμα και ωραία κοσμήματα. Η νεκρική κλίνη τοποθετούνταν στην είσοδο του σπιτιού με τα πόδια του νεκρού να προσανατολίζονται προς αυτή, όπως θα είναι συμβολικά και η τελευταία έξοδος του ανθρώπου από την οικία του⁴¹. Αρωμάτιζαν το χώρο γύρω από την νεκρική κλίνη με

³⁶ Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, σελ. 16.

³⁷ Αθ. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα*, σελ. 279-284.

³⁸ Όπ. π.

³⁹ Όπ. π.

⁴⁰ Όπ. π.

⁴¹ Όπ. π.

αρωματικά έλαια σε αγγεία, αρωματικά φυτά, ενώ απαραίτητοι ήταν και οι *λήκυθοι* με νερό για τους απαραίτητους καθαρισμούς⁴².

Συμβολικής, αλλά με βαθιά θεολογική σημασία είναι η χρήση του νερού στην αρχαία ελληνική τελετή με τους λεγόμενους *καθαρισμούς*. Το νερό έχει συμβολική σημασία όσον αφορά τον θάνατο, ενώ στο χριστιανισμό στην ζωή, οπότε και χρησιμοποιείται, εκτός των άλλων, στην Θεία Ευχαριστία, στο Βάπτισμα και στον Αγιασμό. Στην ζωή λέγεται, διότι ο Κύριος με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση κατήργησε τον θάνατο. Το μυστήριο του βαπτίσματος είναι η προτύπωση της καθόδου στον Άδη και της Ανάστασης. Με την τριπλή βύθιση στο νερό της κολυμβήθρας, αναπαριστάται η κάθοδος του ανθρώπου μαζί με τον Χριστό στον Άδη, ενώ με την έξοδο από το νερό η Ανάσταση του Κυρίου και η Ανάσταση των Σωμάτων.

Την Τρίτη ημέρα του τελετουργικού, κατά την νύχτα όπως αναφέρθηκε, προκειμένου η πόλη να μην προσβληθεί από το μiasma του θανάτου, γινόταν πάνω σε άμαξα η εκφορά του νεκρού και η μεταφορά του στον τόπο ταφής, ο οποίος ήταν οπωσδήποτε έξω από τα τείχη της πόλης, πρακτική που εξακολουθεί να υφίσταται έως και σήμερα. Οι δύο τρόποι ενταφιασμού, από τους οποίους επέλεγε η οικογένεια, ήταν αφενός η καύση του νεκρού και η τοποθέτηση της τέφρας και των οστών σε τεφροδόχο αγγείο και αφετέρου ο κανονικός (όπως και σήμερα) ενταφιασμός. Γίνονταν προσφορές – θυσίες ζώων, ή αναίμακτες προσφορές που συμπεριελάμβαναν υγρά, όπως μέλι, κρασί, γάλα, καθώς και ρόδι, νερό και βρασμένους σπόρους σιταριού. Ακολουθούσε *νεκρόδειπνο* στην οικία του νεκρού, το *περίδειπνον*⁴³, ενώ στην συνέχεια τελούνταν τα *τρίτα* και τα *ένατα*, τα *σαρανταήμερα*, καθώς και τα λοιπά τακτά μνημόσυνα, κάτι που γίνεται ακόμα και τώρα στην σύγχρονη εποχή. Στον τόπο ταφής του νεκρού έδειχναν ιδιαίτερη επιμέλεια, τοποθετώντας επιτύμβιες στήλες διακοσμημένες με παραστάσεις που στην πλειοψηφία τους είχαν σχέση με την έγχρονη ζωή του νεκρού ή με μυθικά θέματα. Δεν έλειπαν οι λέοντες, ειδικότερα αν ο νεκρός ήταν ήρωας, ή σκυλιά που συμβόλιζαν την προστασία του τάφου, ή σειρήνες που θρηνούσαν το νεκρό, αγάλματα, κλπ. Πολλοί τάφοι είχαν σκαλισμένο και το όνομα του νεκρού, αν και όχι απαραίτητα.

Οι προσφορές, κυρίως αναίμακτες ή χοές όπως ονομάζονταν, προσφέρονταν και σε έκτακτες περιστάσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα έχουμε στην αρχαία ελληνική τραγωδία και

⁴² Όπ. π.

⁴³ Όπ.π

συγκεκριμένα στην *Χοηφόροι* του Αισχύλου, όπου ο πρωταγωνιστής ήρωας Ορέστης μαζί με τον επιστήθιο φίλο του Πυλάδη, επισκέπτονται τις Μυκήνες προκειμένου ο Ορέστης να φονεύσει την μητέρα του Κλυταιμνήστρα. Πριν το έγκλημα προσφέρει χοές και μια τούφα από τα μαλλιά του στον τάφο του πατέρα του Αγαμέμνονα, ο οποίος είχε φονευθεί κατά την επιστροφή του από το Ίλιον, από τον Αίγισθο και την Κλυταιμνήστρα⁴⁴.

Στην τελευταία ραψωδία της Οδύσσειας πληροφορούμαστε για την κηδεία του ήρωα Αχιλλέα. Είναι μεγαλειώδες το τελετουργικό αυτής. Ο νεκρός Αγαμέμνονας συναντά τον Αχιλλέα στον Άδη και του διηγείται τα της κηδείας του (Οδύσσεια ω 43-94). Η περιγραφή του Ομήρου σχετίζεται με την φροντίδα που επέδειξαν οι παρόντες στην κηδεία για την πιστή τήρηση του τυπικού. Δηλαδή την πυρά, τις προσφορές (αιματηρές και αναίμακτες), την προσεκτική περισυλλογή των οστών του Αχιλλέα και την πλύση με λάδι και ανέρωτο κρασί. Την τοποθέτηση αυτών (ανάμεικτα με του Πατρόκλου) σε χρυσό αμφορέα κατασκευασμένο από τον Ήφαιστο, που έφερε η μητέρα του Θέτιδα. Από αυτή την περιγραφή πληροφορούμαστε για τα ήθη και τις πρακτικές της κηδείας με καύση του νεκρού.

[...] Κι όταν πια σ' έκαψε η φωτιά, τα κόκαλά σου τα' άσπρα

συνάξαμε τη χαραυγή και βάλαμε, Αχιλλέα,

σε λάδι κι άδολο κρασί. [...]

Ωδύσσεια ω 72-74

Αντίστοιχο των νεκρικών εθίμων που έχουν φτάσει ως την εποχή μας, είναι το ράντισμα με κρασί των οστών του νεκρού κατά την *ανακομιδή* των λειψάνων.

Στην Ιλιάδα πάλι, πληροφορούμαστε στην τελευταία ραψωδία (Ω 678-805) για έναν άλλο υπέροχο ήρωα, τον Έκτορα των Τρώων και τα σχετικά με το νεκρώσιμη τελετή, το πένθος, τους θρήνους και τα ταφικά έθιμα, καθώς και τα της καύσης του νεκρού. Πληροφορούμαστε για τους νεκρικούς αγώνες προς τιμή του καθώς και το πλούσιο γεύμα που παρέθεσε ο πατέρας του Πρίαμος μετά την κηδεία, αναπόσπαστο κομμάτι των ταφικών εθίμων.

Ο θρήνος γύρω από την νεκρική κλίνη ανήκει στα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων. Παρακάτω παρουσιάζεται ο θρήνος της Εκάβης από την Ιλιάδα του Ομήρου για τον υιό της Έκτορα, πρίγκιπα των Τρώων και υιό του Πριάμου:

⁴⁴ Αισχύλος, *χοηφόροι*.

[...]τῆσιν δ' αὖθ' Ἑκάβη ἀδινού ἐξῆρχε γόοιο·
Ἕκτορ ἐμῷ θυμῷ πάντων πολὺ φίλτατε παίδων,
ἦ μὲν μοι ζωὸς περ ἐὼν φίλος ἦσθα θεοῖσιν·
οἳ δ' ἄρα σεῦ κήδοντο καὶ ἐν θανάτοιο περ αἴσῃ.
ἄλλους μὲν γὰρ παῖδας ἐμούς πόδας ὠκύς Ἀχιλλεὺς
πέρνασχε' ὄν τιν' ἔλεσκε πέρην ἀλὸς ἀτρυγέτοιο,
ἐς Σάμον ἔς τ' Ἴμβρον καὶ Λῆμνον ἀμιχθαλόεσσαν·
σεῦ δ' ἐπεὶ ἐξέλετο ψυχὴν ταναήκει χαλκῷ,
πολλὰ ῥυστάζεσκεν ἐοῦ περὶ σῆμ' ἐτάριοιο
Πατρόκλου, τὸν ἔπεφνες· ἀνέστησεν δέ μιν οὐδ' ὧς.
νῦν δέ μοι ἐρσήεις καὶ πρόσφατος ἐν μεγάροισι
κεῖσαι, τῷ ἵκελος ὄν τ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων
οἷς ἀγανοῖσι βέλεσσιν ἐποιχόμενος κατέπεφνεν.
ὧς ἔφατο κλαίουσα, γόον δ' ἀλίαςτον ὄρινε.
τῆσι δ' ἔπειθ' Ἑλένη τριτάτη ἐξῆρχε γόοιο[...]

Ιλ. Ω 747-761

Το ἔθιμο του νεκρικοῦ δείπνου (*Μακαρία*) με ψητά διατηροῦνταν μέχρι πρόσφατα στην Ελλάδα. Στην επαρχία Μονοφατσίου του Ηρακλείου Κρήτης, το ἔθιμο αὐτό ἦταν ζωντανό μέχρι καὶ τὴ δεκαετία του 1970.

Θα πρέπει να τονίσουμε ὅτι το τυπικὸ τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ ἦταν δαπανηρὸ καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο υπήρχε ὅπως καὶ σήμερα ἡ πρακτικὴ τοῦ ενταφιασμοῦ σε κιβωτιόσχημους τάφους ἢ λάρνακες. Ἀλλες πρακτικὲς στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο ἦταν οἱ Θολωτοὶ καὶ οἱ Θαλαμωτοὶ τάφοι. Αναφέρουμε ὡς τέτοιο παράδειγμα υψηλῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοὺς Θολωτοὺς τάφους (π.χ. Ατρέως) ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὶς Μυκῆνες.

Δεν θα μπορούσε να μην αναφερθεῖ σε αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὰ τῆς κηδείας τοῦ Ηφαιστῖωνα στὴν Βαβυλώνα, ἐπιστήθιου φίλου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ ὁποία ἦταν κατὰ γενικὴ ομολογία

η μεγαλοπρεπέστερη και πιο δαπανηρή κηδεία στον αρχαίο κόσμο. Η κηδεία και ειδικότερα η νεκρική πυρά κατά τα έθιμα των Μακεδόνων, στοίχισε *μύρια τάλαντα* (10.000 τάλαντα) κατά τα γραφόμενα του ιστοριογράφου Αρριανού στο μνημειώδες έργο του *Αλεξάνδρου Ανάβασις*⁴⁵. Το ποσό για την εποχή ήταν μυθώδες, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Αλέξανδρος ξεκίνησε την εκστρατεία του στην Ασία από το Δίον το έτος 334 π.Χ., έχοντας στο ταμείο του στρατεύματος μόλις 70 τάλαντα και τριάντα ημερών προμήθειες⁴⁶. Τελέστηκαν *γυμνικοί αγώνες* όπως αυτούς που διοργάνωσε ο Αχιλλέας κατά την ταφή του Πατρόκλου (στην Τρωική εκστρατεία). Ο Αλέξανδρος θεωρούσε ότι η φιλία του με τον Ηφαιστίωνα ήταν το ανάλογο της φιλίας Αχιλλέα και Πατρόκλου. Παράλληλα διοργανώθηκαν και μουσικές εκδηλώσεις, ενώ ο Ηφαιστίωνας λατρεύτηκε ως ήρωας, έπειτα από ερώτημα του Αλεξάνδρου στο Μαντείο του Άμμωνος Διός στην όαση Σίους της Λιβύης⁴⁷.

Το τυπικό της κηδείας και τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων υπέστησαν μικρές αλλαγές στο πέρασμα του χρόνου, από τον 10^ο αιώνα π.Χ. έως την ύστερη αρχαιότητα⁴⁸. Αυτό καλείται *Συντηρητισμός των ταφικών εθίμων*⁴⁹. Ο νεκρός στην αρχαιότητα κατά κάποιο τρόπο αντιμετωπίζεται ως σαν να ήταν ζωντανός. Έτσι και στην μεταθανάτια ζωή, έχει ανάγκη από χρήματα, τροφή, κοσμήματα, έπιπλα, ρούχα, κλπ., τα οποία προσφέρονται και τοποθετούνται μαζί με το νεκρό στη νεκρική κατοικία. Τα ταφικά δώρα στο νεκρό είναι γνωστά ως *κτερίσματα* του τάφου και απαντούν σε ολόκληρη την ελληνική αρχαιότητα. Δηλώνουν ότι ο νεκρός θα ζήσει κάπου αλλού την μεταθανάτια ζωή του. Αυτό το κάπου αλλού, περιγράφεται στην αρχαία ελληνική γραμματεία, αλλά και στην προφορική παράδοση, ως *Ηλύσια πεδία*, *Νήσος των Μακάρων*, κλπ. Σε γενικές γραμμές αυτός ο τόπος των νεκρών έχει σχέση με τις τρεις εκδοχές του Άδη: την Ομηρική, τη Βακχική – Ορφική και την Πλατωνική⁵⁰. Αντιστοιχούν στις θρησκευολογικές και φιλοσοφικές τάσεις των διαφόρων περιόδων της ελληνικής αρχαιότητας⁵¹. Μεταξύ αυτών των τριών κάτω κόσμων, εντοπίζονται ουσιαστικές διαφορές, αλλά και ομοιότητες.

⁴⁵ Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* (7.14.8-7.15.6)

⁴⁶ Βλ. Διαδίκτυο, Διεθνές Ίδρυμα Μεγάλου Αλέξανδρου, «Μέγας Αλέξανδρος», <https://www.alexandreon.edu.gr/index.php/features/module-positions/14-sample-data-articles/116-megas-aleksandros>

⁴⁷ Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* (7.14.8-7.15.6)

⁴⁸ Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, σελ. 16.

⁴⁹ Οπ. π.

⁵⁰ Οπ. π.

⁵¹ Οπ. π.

Ο Ομηρικός Άδης παρουσιάζεται στο Έπος, δηλαδή στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια του Ομήρου. Στον Ομηρικό Άδη κατοικούν οι αμνήμονες κυρίως ψυχές⁵², ενώ αυτός ο κόσμος περιγράφεται άλλοτε ως σκοτεινός και άλλοτε ως υγρός και μουχλιασμένος⁵³. Αυτός ο Άδης είναι αποκρουστικός για τους νεκρούς που κατοικούν εκεί. Ο μουχλιασμένος και σκοτεινός Ομηρικός Άδης δεν είναι μόνο το βασίλειο των αμνημόνων ψυχών. Υπάρχουν και τα Ηλύσια πεδία όπου κατοικούν οι ήρωες, όπως για παράδειγμα ο Ομηρικός ήρωας, βασιλέας της Σπάρτης Μενέλαος⁵⁴.

Στον Ομηρικό κόσμο οι θεοί είναι αυτοί που προξενούν τον πόνο και τη θλίψη. Είναι οι μόνοι που έχουν το προνόμιο της αθανασίας. Οι κοινοί θνητοί μετά το θάνατο συνεχίζουν να υπάρχουν έχοντας «μια οριακή συνειδητή, σκιερή και δυσάρεστη ύπαρξη⁵⁵».

Στον κόσμο αυτόν, οι αντιλήψεις για την μετά θάνατον ζωή, παρέχουν στον άνθρωπο ελάχιστη παρηγοριά⁵⁶. Οι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους με ενδιαφέρον και προσδοκίες σε ότι αφορά το γήινο κόσμο. Τα μετά αυτού του κόσμου τους είναι αδιάφορα⁵⁷. Το παρόν της ζωής σε σχέση με την μετά θάνατον ζωή διαχωρίζεται αυστηρά⁵⁸. Η τύχη της ψυχής δεν απασχολούσε ή προβληματίζε. Η ιδέα της Ανάστασης των Σωμάτων όπως είναι φυσικό, ήταν κάτι το εντελώς ξένο στην αντίληψη τους⁵⁹. Ο άνθρωπος ως οντότητα περνάει στη λήθη μετά το θάνατο. Μόνον οι γενεές ανανεώνονται και το ανθρώπινο γένος διαιωνίζεται⁶⁰.

Ήταν βαθύ βίωμα των αρχαίων Ελλήνων να μην επιδιώκει κανείς να εξισωθεί με τους θεούς. Αυτό επέτασσε η ευσέβεια και η σύνεση. Το παραπάνω γίνεται αντιληπτό ως έννοια στα Δελφικά ρητά όπου λέγεται: «Μάνθανε οίος έσσι» και «Γνώθι σα αυτόν». Δηλαδή ο άνθρωπος πρέπει να αποδέχεται τα όρια του⁶¹.

Στην *Οδύσσεια* του Ομήρου και συγκεκριμένα στην λ' Ραψωδία (465-491 *Νέκυια*), ο ποιητής μας περιγράφει την κάθοδο του Οδυσσέα στον Άδη όπου συναντάει την μητέρα του, αλλά και Ομηρικούς ήρωες, μεταξύ αυτών και τον Αχιλλέα. Ο Οδυσσέας μακαρίζει τον Αχιλλέα

⁵² Όπ. π.

⁵³ Όπ. π.

⁵⁴ Όπ. π.

⁵⁵ Ελένη. Μπολιάκη, «Ορφισμός, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός», *Επιστημονικό περιοδικό Θεολογία*, Τόμος 74^{ος}, Τεύχος 2^ο, Δεκέμβριος 2003, σελ.748.

⁵⁶ Όπ.π.

⁵⁷ Όπ.π.

⁵⁸ Όπ.π. σελ. 749.

⁵⁹ Όπ.π.

⁶⁰ Όπ.π.

⁶¹ Όπ.π.

για την ζωή του στον απάνω κόσμο, αλλά και στον κόσμο των νεκρών, όπου είναι πρώτος και ένδοξος. Παίρνει την απάντηση από τον Αχιλλέα (και αυτή είναι η άποψη των Ελλήνων για το θάνατο και τη ζωή) στο λ' 488-491:

«Μη θες να με παρηγορήσεις για τον θάνατό μου, Οδυσσέα γενναίε· θα προτιμούσα πάνω στη γη να ζούσα, κι ας ξενοδούλευα σε κάποιον, άκληρο πια που να μην έχει και μεγάλο βιος, παρά να είμαι ο άρχοντας στον κάτω κόσμο των νεκρών.»

Στον Πλατωνικό Άδη οι νεκροί καταδικάζονται σε χιλιόχρονα βασανιστήρια⁶², ενώ όσοι δεν πιστεύουν στους θεούς δεν έχουν θέση στον κύκλο των Μετενσαρκώσεων⁶³. Ο Πλατωνικός Άδης είναι επηρεασμένος από την φιλοσοφία των Στωικών, των Πυθαγορείων και του Σωκράτη, όπως παρουσιάζεται στους διαλόγους του Πλάτωνα⁶⁴.

Στην Τρίτη εκδοχή του Άδη, τον Βακχικό – Ορφικό, δεν κατοικούν όλες οι ψυχές, αλλά μόνον οι Μύστες⁶⁵. Η μυστηριακή λατρεία του Βάκχου έχει ισχυρούς δεσμούς και με την λατρεία της Περσεφόνης, που τελούνταν στην Ελλάδα, στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία⁶⁶.

Ο Βακχικός – Ορφικός Άδης συμπλέκεται με τον Πλατωνικό, αφού περιγράφεται κυρίως στους διαλόγους του Πλάτωνα και συγκεκριμένα στην Πολιτεία, τον Φαίδωνα, το Μένωνα και τον Θεαίτητο⁶⁷. Αν και για τον κύκλο των Μετενσαρκώσεων θεωρείται ότι ο Πυθαγόρας περιέγραψε πρώτος αυτόν, εντούτοις υπάρχει η γνώμη ότι οι Ορφικοί μίλησαν πρώτοι⁶⁸. Περιγράφονται αυτά στον Πλάτωνα, όπως ειπώθηκε. Η πίστη αυτή στον κύκλο των Μετενσαρκώσεων περιγράφεται στους Ορφικούς ως «Ο παλαιός λόγος⁶⁹» και από εκεί απορρέει η θεωρία της Αναμνήσεως που σε γενικές γραμμές έχει ως εξής: Στον Άδη υπάρχουν δύο κρήνες, όπως μπαίνουν οι ψυχές από την πύλη, οι οποίες τρέχουν νερό. Δεξιά στην φυλασσύμενη λίμνη της Μνημοσύνης υπάρχει κρήνη που μόνο οι Μύστες δικαιούνται να πιούν νερό από αυτήν⁷⁰. Οι Μύστες είναι αυτοί που γνωρίζουν για την ουράνια καταγωγή

⁶² Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, σελ. 16.

⁶³ Οπ.π.

⁶⁴ Οπ. π.

⁶⁵ Οπ.π.

⁶⁶ Οπ.π.

⁶⁷ Βλέπε:: «Γης παις εμί και ουρανού αστερόεντος, αντάρ εμοί γένος ουράνιον (Πινακίδες Ορφικαί, μνήμαι προγονικαί , περιοδικό Ελληνική Αγωγή, έτος 7ο, Αρ. φύλλου 15/68.

⁶⁸ Οπ. π.

⁶⁹ Οπ. π.

⁷⁰ Οπ. π.

τους και πίνοντας από το νερό της Μνημοσύνης δεν ξεχνούν ποτέ τους προγενέστερους βίους τους στον κύκλο των Μετενσαρκώσεων⁷¹. Είναι δε αυτές οι αρχαίες ελληνικές ψυχές που θα επιστρέψουν στη γήινη ζωή και που θα μπορούν να προσπελάσουν τις αρχαίες προηγούμενες μνήμες⁷².

Αντίθετα, η πλειοψηφία των ψυχών στον Άδη πίνει νερό από την αριστερή κρήνη, η οποία δεν φυλάσσεται και είναι αυτή της *Λήθης*. Με την πόση του νερού της *Λήθης*, λησμονούν οτιδήποτε έχει σχέση με τις προηγούμενες ζωές τους⁷³.

Και στις δύο περιπτώσεις, είτε πρόκειται για το νερό της *Μνημοσύνης*, είτε για το νερό της *Λήθης*, το κοινό και συμβολικό στοιχείο είναι το νερό, το οποίο απαντάται και στις τελετουργίες του χριστιανισμού με ιδιαίτερα βαρύνουσα και συμβολική σημασία⁷⁴ (βλέπε Βάπτισμα).

Στην πινακίδα της Πετηλίας είναι το εξής γραμμένο⁷⁵:

«Θα βρεις μια κρήνη αριστερά του οίκου του Άδη

Και δίπλα της κυπαρίσσι υψώνεται λευκό.

Σ' αυτήν την κρήνη να μην παραπλησιάσεις.

Μα άλλη θα βρεις στις Μνημοσύνης τη λίμνη.

Να πεις: 'Ύπαιδί της γης είμαι και του έναστρου ουρανού.

Ναι, το γένος μου ουράνιο είναι''

Και έπειτα, μαζί με άλλους ήρωες θα βασιλεύσεις»

Το Ορφικό κίνημα εμφανίστηκε τον 6^ο αιώνα π.Χ. Ιδρυτής του υπήρξε ο εμπνευσμένος θεολόγος και μύστης Ορφείας.

⁷¹ Όπ. π.

⁷² Όπ. π.

⁷³ Όπ. π.

⁷⁴ Όπ. π.

⁷⁵ Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 224.

Σε αντίθεση με την Ομηρική παράδοση, οι Ορφικοί πίστευαν κυριολεκτικά στην αθανασία⁷⁶. Ο Ορφισμός είναι μια εκστατική θρησκεία⁷⁷. Η διδασκαλία στους Ορφικούς υπόσχονταν στους μύστες μια ζωή ευδαιμονίας μετά το θάνατο. Ένα είδος παράδεισου στον άλλο κόσμο⁷⁸. Η φυγή απ' την κοινή μοίρα των ανθρώπων, το θάνατο και η ένωση με το θείο. Μια μακάρια αθανασία⁷⁹. Προϋπόθεση για αυτό ήταν ένας γήινος βίος στενά συνδεδεμένος με εξαγνισμούς και εν γένει ένας αγνός και εγκρατής βίος⁸⁰. Οι Ορφικοί ζούσαν τη ζωή τους με ένα σύστημα κανόνων που περιελάμβανε συγκεκριμένες απαγορεύσεις⁸¹. Επιδίωξη στη ζωή τους ήταν να στερούνται παντός είδους υλικά αγαθά και απολαύσεις⁸².

Οι Ορφικοί πίστευαν ότι έχουν τη δυνατότητα να παρέμβουν στη μοίρα τους, εάν όχι σε αυτή τη ζωή, οπωσδήποτε σε μια άλλη⁸³. Ο άνθρωπος δεν είναι μόνος και ανήμπορος, αλλά δύναται να συνεργαστεί με τους θεούς και να αλλάξει την ζωή του προς το καλύτερο⁸⁴. Οι θεοί δεν βρίσκονται κάπου μακριά αλλά μέσα στον άνθρωπο. Διάγοντας έναν αγνό βίο, είναι δυνατόν να (ξανα) γίνει ο άνθρωπος θεός⁸⁵.

Ο συνολικός βίος των μυστών της Ορφικής λατρείας μπορεί να χαρακτηριστεί ως «μελέτη θανάτου». Μελέτη θανάτου για το πώς και το γιατί του γήινου βίου και της μετέπειτα αθανασίας⁸⁶.

Αυτός ο μεταθανάτιος βίος λαμβάνει χώρα στον ουρανό, στον αιθέρα μακριά από την ακάθαρτη ατμόσφαιρα (αήρ), εκεί που κατοικούν οι θεοί⁸⁷.

Αυτά ισχύουν για τους κεκαθαρμένους, τους τετελεσμένους, τους όσιους, δηλαδή τους μύστες. Οι μη μνημένοι, δηλαδή οι ακάθαρτοι, ατέλεστοι και ανόσιοι παραμένουν στη δυστυχία⁸⁸. Η μεταθανάτια μακάρια ζωή δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα της ηθικότητας, όσο ήταν η συμμετοχή στις τελετές όπου οι μύστες κεκαθάρονταν και εξαγνίζονταν⁸⁹.

⁷⁶ Οπ.π. σελ. 217

⁷⁷ Οπ.π.

⁷⁸ Οπ.π. σελ. 219.

⁷⁹ Οπ.π.

⁸⁰ Οπ.π. σελ. 219 & 231

⁸¹ Οπ.π. σελ. 230.

⁸² Οπ.π. σελ. 231.

⁸³ Ελ. Μπολιάκη, «Ορφισμός, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός», σελ. 743.

⁸⁴ Οπ.π.

⁸⁵ Οπ.π.

⁸⁶ Ελ. Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 219.

⁸⁷ Οπ.π.

⁸⁸ Οπ.π. σελ. 220.

⁸⁹ Οπ.π. σελ. 221.

Η προοπτική της σωτηρίας ανοίγει για τους ανθρώπους όταν αυτοί εξαγνιστούν από το προπατορικό αμάρτημα μέσω των Ορφικών τελετουργιών και του Ορφικού τρόπου ζωής⁹⁰. Προπατορικό αμάρτημα όπως νοείται σε σχέση με το πάθος του Διόνυσου και την αρπαγή του από τους Τιτάνες. Η ενοχή για τον διαμελισμό του θεού⁹¹.

Τα θρησκευτικά δρώμενα στις Ορφικές τελετουργίες περιελάμβαναν Δραματικές παραστάσεις. Κάτι σαν θρησκευτική παντομίμα που συνοδεύονταν από ιερά άσματα⁹². Το κεντρικό θέμα αυτών των Δραματικών παραστάσεων ήταν το πάθος του θεού Διόνυσου. Πάθος που ακολούθησε την αρπαγή του από τους Τιτάνες. Η συμμετοχή των Ορφικών στο πάθος του θεού που αναπαριστανόταν δραματουργικά, άνοιγε την προοπτική της σωτηρίας στους μύστες. Να ζήσουν δηλαδή αιώνια⁹³.

Ο Πλάτωνας στην Πολιτεία αναφέρεται στις Ορφικές τελετουργίες και κάνει λόγο για τις ειδικές τελετές που κάνουν οι Ορφικοί για τους νεκρούς. Περιμένουν δε τρομερά πράγματα αυτούς που αμελούν να κάνουν θυσίες⁹⁴.

Ο Διόνυσος ή Διόνυσος Ζαγρεύς στην ελληνική μυθολογία, γεννήθηκε από την Περσεφόνη και τον πρώτο των θεών Δία, που στην ένωσή του με την Περσεφόνη είχε μεταμορφωθεί σε φίδι⁹⁵. Όπως οι Κουρήτες στο Ιδαίον Άντρο φύλαξαν το Δία, έτσι φύλαξαν και τον Διόνυσο ως βρέφος με την βοήθεια του θεού Απόλλωνα⁹⁶.

Η Ήρα ως ζηλιάρα και εκδικητική, έστειλε τους Τιτάνες να φονεύσουν το μικρό Ζαγρέα. Οι Τιτάνες χρησιμοποίησαν απατηλούς τρόπους και τεχνάσματα, προσφέροντας δώρα στον Ζαγρέα. Σβούρα και χρυσά μήλα, αστράγαλο, ρόμβο και καθρέπτη. Την ώρα που ο μικρός Ζαγρέας καθρεπτιζόταν, όρμησαν οι Τιτάνες με τα μαχαίρια τους για να σκοτώσουν. Ο θεός άρχισε να μεταμορφώνεται και να παίρνει διάφορες όψεις για να τους ξεφύγει. Μεταμορφώθηκε σε έφηβο Δία, Κρόνο, άλογο, φίδι με κέρατα, τίγρη και Ταύρο⁹⁷. Την ώρα που είχε μεταμορφωθεί σε Ταύρο, οι Τιτάνες τον φόνευσαν, τον κομμάτιασαν, τον έβρασαν και τον έφαγαν. Ο Δίας οργίστηκε πολύ, κατακεραύνωσε τους Τιτάνες και τους έστειλε στα

⁹⁰ Όπ.π. σελ. 220 & 230.

⁹¹ Όπ.π. σελ. 221.

⁹² Όπ.π. σελ. 220.

⁹³ Όπ.π. σελ. 221

⁹⁴ Όπ.π. σελ. 220.

⁹⁵ Ιστοσελίδα Διαδραστικά, «Διόνυσος Ζαγρεύς. Η Γέννηση, ο Θάνατος και η Ανάστασή του», <https://www.diadrastika.com/2019/03/dionysos-zagreys-gennisi-thanatos.html>

⁹⁶ Όπ.π.

⁹⁷ Όπ.π.

Τάρταρα του Άδη. Έδωσε δε εντολή στον Απόλλωνα να περιμαζέψει τα λείψανα του θεού και να τα θάψει στους Δελφούς, κοντά στον τρίποδα όπου κάθονταν η Πυθία και εκστασιαζόμενη έδιδε τους χρησμούς⁹⁸.

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή του μύθου, η θεά Αθηνά διέσωσε την καρδιά του Ζαγρέα την οποία παρέδωσε στο Δία.

Άλλη παράδοση θέλει τον θεό να αναστήνεται. Η θεά Δήμητρα συγκόλλησε τα κομμάτια του Ζαγρέα και αυτός «ανίσταται»⁹⁹ ή ξαναγεννήθηκε με νέα μορφή και προσωπικότητα. Είναι στο εξής ο θεός Διόνυσος, ο γιος της Σεμέλης, στην οποία ο πρώτος των θεών Δίας είχε δώσει να καταπιεί την καρδιά του Ζαγρέα¹⁰⁰.

Ο Ζαγρέας ήταν μέγας θεός των Ορφικών τον οποίο ο Δίας όρισε βασιλέα των θεών, δίνοντας του σκήπτρο, κεραυνό και τον έλεγχο της βροχής. Στη λατρεία των Ορφικών πήρε την θέση του Διόνυσου. Οι Ορφικοί τον θεωρούσαν Σωτήρα Θεό και τον ταύτιζαν με τον Διόνυσο¹⁰¹. Όπως μαρτυρείται, στην Κρήτη έως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, η λατρεία του γινόταν στα βουνά από εκστασιασμένους λάτρεις, όπου σε κατάσταση ιερής μανίας και με μουσική έτρωγαν έναν ταύρο¹⁰².

Στην αρχαιότητα οι τελετουργίες των Ορφικών τελετουργιών περιελάμβαναν την ωμοφαγία¹⁰³.

Υπήρχε η πεποίθηση ότι τρώγοντας το ωμό κρέας του θύματος της θυσίας οικειοποιούνταν ο μύστης τη δύναμη και τις ιδιότητες του θύματος. Είναι παμπάλαια η ιδέα ότι ο άνθρωπος μπορεί να κάνει κτήμα του εαυτού του ένα πράγμα τρώγοντας το. Τρώγοντας ένα ιερό ζώο, όπως τον ταύρο-Διόνυσο, ο άνθρωπος ενσωματώνει τη δύναμη και την ουσία που έχει ή συμβολίζει η θεότητα¹⁰⁴. Η ενσωμάτωση αυτή δεικνύει κάτι συμβολικό και μαγικό. Οι μύστες των Ορφικών τελετουργιών πίστευαν ότι μπορούσαν να ενσωματώσουν τις ιδιότητες του θεού. Αυτή η ενσωμάτωση και κατοχή που επιτυγχάνεται συμβολικά με την βρώση (του ταύρου θεού Διόνυσου) δεν μπορεί ποτέ να αποβληθεί¹⁰⁵.

⁹⁸ Όπ.π.

⁹⁹ Όπ.π.

¹⁰⁰ Όπ.π.

¹⁰¹ Όπ.π.

¹⁰² Όπ.π.

¹⁰³ Κων/νος Τσοπάνης, «Η ωμοφαγία στα Ορφικά και Διονυσιακά Μυστήρια», <https://archive.gr/?p=109>

¹⁰⁴ Όπ.π.

¹⁰⁵ Όπ.π.

Παρ' όλα αυτά υπάρχει και η άποψη ότι ο Διόνυσος-Ζαγρέας που πεθαίνει (κατακερματισμένος από τις Μαινάδες) και ανασταίνεται, συμβολίζει τον ετήσιο κύκλο της φύσης, όπως αυτός καθορίζεται από τις εποχές του έτους. Δηλαδή τον θάνατο και την βλάστηση/αναγέννηση της φύσης. Είναι πανάρχαιες οι τελετές αυτές και είχαν τις ρίζες τους στις τελετές της άνοιξης και της βλάστησης¹⁰⁶.

Ο μύθος του διαμελισμού του Διόνυσου-Ζαγρέα, είναι θεμελιώδης για του μύστες της Ορφικό-διονυσιακής λατρείας. Η τελετουργική ωμοφαγία ως πρακτική στους Ορφικούς είχε τον χαρακτήρα της «θεοφαγίας», η οποία θα απέδιδε και θα προσέδιδε τις ιδιότητες και την φύση του θεού στους μύστες¹⁰⁷.

Η θεά Αθηνά όπως ειπώθηκε, έσωσε την καρδιά του Διόνυσου Ζαγρέα και την παρέδωσε στο Δία. Και αυτός τον ανάστησε. Η ουσία αυτού του χαρακτηριστικού στην διήγηση του μύθου είναι ότι η διαφύλαξη της καρδιάς ήταν συνδεδεμένη με την ανάσταση του θεού¹⁰⁸. Από τις στάχτες των κατακεραυνωμένων Τιτάνων δημιουργήθηκε το ανθρώπινο γένος¹⁰⁹. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα η ανθρωπότητα εκ της καταγωγής της φέρει ως αρχέγονο άγος, εν είδει «προπατορικού αμαρτήματος» την «θεοκτονία» και την «θεοφαγία» του Διονύσου-Ζαγρέα¹¹⁰.

Οι άνθρωποι είναι τόσο ένοχοι, όσο και οι Τιτάνες που είχαν καταβροχθίσει τον Ζαγρέα αφού γεννήθηκαν από τις στάχτες τους. Παρ' όλα αυτά η στάχτη των Τιτάνων από την οποία γεννήθηκε το ανθρώπινο γένος, περιέχει την ουσία του θεού που οι Τιτάνες έφαγαν¹¹¹. Από εκείνη την ουσία, την θεϊκή ύπαρξη, έμεινε για τους ανθρώπους μια θεϊκή σπίθα. Στην κτήση αυτού του θεϊκού στοιχείου αποσκοπούν οι Ορφικές τελετουργίες. Στην απελευθέρωση και ενσωμάτωση αυτού του θεϊκού στοιχείου μέσω της πλήρους απόκτησης της μακάριας αθανασίας. Από το γήινο στοιχείο που έμεινε από τους Τιτάνες και ονομάζεται «τιτανικό», οι μύστες του Ορφισμού με τις τελετουργίες επιζητούν να αποσπάσουν το ουράνιο και αθάνατο στοιχείο, το «διονυσιακό» που προέρχεται από τον Ζαγρέα¹¹².

Τα δύο αυτά στοιχεία το «τιτανικό» και το Διονυσιακό συνυπάρχουν στον άνθρωπο κάθε στιγμή. Βρίσκονται μεταξύ τους σε πάλη διαρκώς. Είναι ένας αγώνας μεταξύ του καλού και

¹⁰⁶ Όπ.π.

¹⁰⁷ Όπ.π.

¹⁰⁸ Όπ.π.

¹⁰⁹ Όπ.π.

¹¹⁰ Όπ.π.

¹¹¹ Όπ.π.

¹¹² Όπ.π.

θεϊκού και του κακού και τιτανικού. Ο άνθρωπος προκειμένου να κατανικήσει το «τιτανικό» στοιχείο προσπαθεί να ενωθεί με τον θεό Διόνυσο και να ενισχύσει το ενυπάρχον σε αυτόν «θεϊκό» στοιχείο. Αυτό επιτυγχάνεται με την μύηση στα Ορφικό-διονυσιακά μυστήρια και τη συμμετοχή στα ωμοφαγικά βακχικά γεύματα. Αυτά γίνονταν συνήθως τη νύχτα. Τρώγοντας τον Ταύρο Διόνυσο ο μύστης των Ορφικών ενώνεται με τον θεό και αποβάλλει όσο το δυνατόν το «τιτανικό», γήινο στοιχείο της ύπαρξής του που δεν είναι παρά ύλη¹¹³.

Κι αν εμφανίζεται έστω και δευτερευόντως ο Διόνυσος με τα πανάρχαια σύμβολα του, αυτά του κισσού και του κλήματος ως θεότητα της βλάστησης και της άνοιξης, εντούτοις στην Ορφική λατρεία έχει την ιδιότητα και την υπόσταση του θεού της σωτηρίας και της αθανασίας¹¹⁴. Εμφανίζεται δε ως ταύρος, ερίφιο ή ζαρκάδι¹¹⁵.

Η ορφικοί ανέπτυξαν στην διδασκαλία τους μια θέαση του Κάτω Κόσμου ως κόλαση, όπου οι αμαρτωλοί κυλιούνται στη λάσπη ή μεταφέρουν νερό με ένα κόσκινο¹¹⁶. Η λάσπη ως συμβολισμός προσδιορίζει τους μη κεκαθαμένους¹¹⁷.

Η έσχατη τιμωρία για τους Ορφικούς ήταν η άγνοια σε έννοιες που αφορούν στις αιώνιες αλήθειες¹¹⁸.

Οι μνημένοι στον Ορφισμό πίστευαν ότι όχι μόνο μπορούσαν να γίνουν ηθικά τέλειοι και να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής τους, αλλά να γίνουν από θνητοί θεοί¹¹⁹. Μελετούσαν το θάνατο και προετοιμάζονταν για μια άλλη ανώτερη ζωή. Η ύπαρξη για αυτούς δεν είναι απόλυτα τραγική αφού «ως κατ' ουσία (και) θεϊκή, δεν έχει όρια, είναι απέραντη»¹²⁰.

Όλα τα παραπάνω ήταν ξένα στους υπόλοιπους Έλληνες¹²¹. Η υποταγή σε μια εξωτερική αυθεντία σε θέματα θρησκείας δεν ήταν το ζητούμενο και, αν και οι Έλληνες πίστευαν στους θεούς της πόλης, εντούτοις δεν ήταν υποχρεωμένοι να ανήκουν σε κάποιο δόγμα¹²².

Στους Ορφικούς η καταγωγή του ανθρώπου είναι θεϊκή, τμήμα της ανώτερης Δημιουργίας. Ο άνθρωπος μπορεί να συνάψει προσωπική σχέση με την θεότητα¹²³. Αν ληφθεί υπόψη ότι

¹¹³ Όπ.π.

¹¹⁴ Όπ.π.

¹¹⁵ Όπ.π.

¹¹⁶ Ελένη Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 220.

¹¹⁷ Όπ.π. σελ.222.

¹¹⁸ Όπ.π. σελ. 225.

¹¹⁹ Όπ.π. σελ. 231.

¹²⁰ Όπ.π. σελ. 232.

¹²¹ Ελ. Μπολιάκη, «Ορφισμός, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός», σελ.745.

¹²² Όπ.π.

πίστευαν στην ιδέα περί μονοθεϊσμού,¹²⁴ στην ιδέα περί προπατορικού αμαρτήματος (βλ. Πάθος Διόνυσου) και το αίσθημα ενοχής, στην ιδέα περί ενώσεως του ανθρώπου με το θείο, στην ιδέα περί ατομικής σωτηρίας και λύτρωσης, στην αθανασία, καθώς και στην πνευματική κάθαρση μέσω τελετουργιών και ασκητικής ζωής¹²⁵, αντιλαμβάνεται κανείς ότι υπάρχουν ομοιότητες με τη χριστιανική διδασκαλία. Παρ' όλα αυτά οι ομοιότητες είναι εξωτερικές, αφού η θεολογία και το τελεστικό τυπικό διαφέρουν ριζικά.

Υπάρχει βέβαια η γνώμη σε ορισμένους μελετητές της Ορφικής παράδοσης ότι σε σχέση με τον Χριστιανισμό, ο Ορφισμός υπήρξε πρόδρομος του Χριστιανισμού¹²⁶. Ότι προετοίμασε την αποδοχή του Χριστιανισμού και αποτελεί την αιτία των ομοιοτήτων που παρατηρούνται στις δύο κοσμοθεωρίες¹²⁷. Ο Ορφισμός κατά αυτούς τους μελετητές ήταν μια προπαρασκευή. Ότι ως «σπερματικός λόγος» άνοιξε τον δρόμο για την αποδοχή του Χριστιανισμού¹²⁸.

Οι τρεις εκδοχές του αρχαίου ελληνικού κάτω κόσμου, μαρτυρούν κατά περίπτωση την πίστη ή μη των Ελλήνων στην αθανασία της ψυχής. Αυτό μαρτυρείται όπως προείπαμε στις τελετουργίες που σχετίζονται με τον θάνατο και τα κτερίσματα που συνόδευαν στο ταξίδι τον νεκρό στον κάτω κόσμο. Επιπρόσθετα υφίστατο η πίστη των αρχαίων Ελλήνων, ότι η μεταθανάτια ζωή σχετίζονταν άμεσα με την ζωή στον απάνω κόσμο¹²⁹, αφού σε κάθε περίπτωση οι γήινες πράξεις του ανθρώπου καθορίζουν την μετά θάνατον τύχη των ψυχών¹³⁰. Εν κατακλείδι, η προοπτική της αιώνιας ευδαιμονίας (σε αυτές τις εκφάνσεις της αρχαίας ελληνική θρησκείας όπου γινόταν δεκτή η μεταθανάτια ζωή και η αθανασία της ψυχής, πχ Ορφικούς, Πυθαγόρειους κλπ.), είναι αυτό που απασχολεί τον Έλληνα άνθρωπο και αυτή είναι ουσιαστικά η θεολογική θεώρηση του θανάτου και η προσμονή για την αιώνια ζωή.

Κτερίσματα, αριστουργήματα τέχνης, έχουν βρεθεί σε πολλές αρχαίες νεκρικές κατοικίες, όπως για παράδειγμα τα κτερίσματα των *Βασιλικών Τάφων* της Βεργίνας, των *ταφικών κύκλων Α' και Β'* στις Μυκήνες ή σε πολλές περιπτώσεις μεμονωμένα ευρήματα, όπως τον

¹²³ Ελ. Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 226.

¹²⁴ Ελ. Μπολιάκη, «Ορφισμός, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός», σελ. 751.

¹²⁵ Οπ.π. σελ. 745.

¹²⁶ Οπ.π. σελ. 751

¹²⁷ Οπ.π.

¹²⁸ Οπ.π.

¹²⁹ Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, σελ. 17.

¹³⁰ Οπ.π.

κρατήρα του Δερβενίου, που βρέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο στο Δερβένι, βορειοδυτικά της πόλης της Θεσσαλονίκης και είναι οστεοφυλάκιο και τεφροδόχο σκεύος. Εκπληκτικό είναι το ψηφιδωτό που κοσμεί τον τάφο στον τύμβο *Καστά* στην Αμφίπολη, που ανασκάφηκε πρόσφατα, και παριστά τον γνωστό μύθο της αρχαιότητας, την *Αρπαγή της Περσεφόνης*. Εκτός της ασύλληπτης καλλιτεχνικής αξίας, σε ότι αφορά το θέμα μας τεκμαίρονται συμπεράσματα για την πίστη των αρχαίων Ελλήνων, τα σχετικά με τον θάνατο. Παρίσταται για παράδειγμα στο ψηφιδωτό ο *ψυχοπομπός* θεός Ερμής κρατώντας το *κηρύκειο* και συνοδεύει τον *Πλούτωνα* και την *Κόρη* στον Άδη (Παρόμοια και στη ζωγραφική σύνθεση στους Βασιλικούς Τάφους της Βεργίνας – Αρπαγή της Περσεφόνης).

Τα κτερίσματα είναι όπως ειπώθηκε, φτωχά στους χριστιανικούς τάφους και λαμπρά στους Έλληνες. Αυτό έχει την εξήγησή του και δεν είναι άλλο από το ότι οι χριστιανοί πιστεύουν ότι στον ουρανό όπου θα βρεθεί η ψυχή, δεν έχουν καμία αξία και δεν χρειάζονται τα υλικά αγαθά. Τα χρειαζόμενα δηλαδή της επίγειας ζωής. Ούτε βέβαια ο πλούτος, η ομορφιά, η ευεξία του σώματος, τα αξιώματα¹³¹ κλπ. Όπως μας λέγει και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, τα υλικά αγαθά δεν μας ανήκουν και δεν τα ορίζουμε μετά τον θάνατο. Δηλαδή δεν τα χρειαζόμαστε εκεί που θα πάμε. Η όποια αξία τους δεν αφορά στη Σωτηρία της ψυχής¹³². Η επίγεια ζωή είναι η «οδός προς το ελπιζόμενον». Και αυτή η ελπίδα δεν έχει καμία σχέση με την ύλη. Έχει σχέση με την μέλλουσα ζωή, είτε αυτή είναι ο παράδεισος ή η κόλαση, ανάλογα με την χρήση της ζωής κατά τον επίγειο βίο¹³³.

Αντίθετα στους Έλληνες, ο νεκρός αντιμετωπίζεται σαν να είναι ακόμα ζωντανός. Έχει ανάγκη από τα επίγεια αγαθά και τα υλικά πράγματα, αφού θα ζήσει ξανά στην γη (Βλέπε Κύκλο Μετενσαρκώσεων). Έχει συνεπώς ανάγκη όλα αυτά τα υλικά αγαθά που διευκολύνουν τον επίγειο βίο.

Εκπληκτικά ταφικά αρχαιοελληνικά ευρήματα, έχουν βρεθεί σε όλα τα μήκη και πλάτη της πατρίδος μας. Κρήτη, Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη, Ιόνιο, Αιγαίο, καθώς και σε πολλούς άλλους τόπους, εκτός της τωρινής εδαφικής επικράτειας, όπου ευδοκίμησε ο Ελληνισμός στην αρχαιότητα (Πόντος, Μικρά Ασία, Μεγάλη Ελλάδα, Αφρική, Συροπαλαιστήνη). Το σύνολο των κτερισμάτων στα ταφικά

¹³¹ Θεοδωρήτου Κύρρου, *Επιστολαί*, ΙΔ', PG 83, 1185AC.

¹³² Χαράλαμπος Σωτηρόπουλος, *Διπλή θεώρηση του θανάτου και αιώνια ζωή*, στο Εκκλησία – Άνθρωπος, Θάνατος, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2021, σελ. 73.

¹³³ Γρηγόριος Νύσσης, *Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς τον αϊδιον μεθισταμένους*, PG 46, 520D-521A.

ευρήματα, μαρτυρούν αυτό που ήδη ειπώθηκε, την βαθιά πίστη των αρχαίων Ελλήνων για την μεταθανάτια ζωή. Έχουν βρεθεί υπολείμματα επίπλων, τροφών, κοσμημάτων, ρούχων, όπλων, κλπ. Ευρύτατα διαδεδομένο είναι, η εύρεση στο στόμα του νεκρού νομίσματος (Ένας οβολός που τοποθετούνταν κάτω από την γλώσσα του νεκρού) το οποίο προοριζόταν κατά την πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων, για να πληρωθεί ο βαρκάρης που θα περάσει τον νεκρό από την μία στην άλλη ακτή της Αχερουσίας Λίμνης, όπου κατά την παράδοση βρισκόταν η πύλη του Άδη (Αχέροντας ποταμός – Ήπειρος).

Στην πύλη περίμενε ο φύλακας του Άδη, ο τρικέφαλος και τρομερός σκύλος, ο Κέρβερος, ενώ στην αυλή¹³⁴ του παλατιού του Πλούτωνα και της Περσεφόνης, κάθονταν οι τρεις δικαστές του Άδη¹³⁵, ο Αιακός, ο Μίνωας και ο Ραδάμανθυς, οι οποίοι δικάζαν και αποφάσιζαν για την τύχη των ψυχών. Είτε δηλαδή να οδηγηθούν στον *Τάρταρο* (οι κακές ψυχές), είτε στα *Ηλύσια Πεδία* (οι ήρωες και οι δοξασμένοι). Οι υπόλοιπες ψυχές, δηλαδή αυτές που δεν ήταν ούτε κακές, μα ούτε και ενάρετες, επέστρεφαν στους λειμώνες με τους ασφοδέλους.

Αξιο λόγου στην συγγραφή αυτή είναι τα σχετικά με τα ιερά μυστήρια στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και ως τέτοιο παράδειγμα θα αναφερθούν τα σχετικά με τα *Ελευσίνια μυστήρια*. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από την αρχαία ελληνική γραμματεία, δίνονταν κατά τη μύηση στους μύστες, διαβεβαιώσεις για την ύπαρξη της μεταθανάτιας ζωής και όχι μόνο. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι πληροφορίες που υπάρχουν είναι λιγοστές, αιτία της αυστηρής απαγόρευσης αποκάλυψης των δρώμενων στα μυστήρια. Η ποινή για όσους αποκάλυπταν αυτά, ήταν η ποινή του θανάτου. Παρ' όλα αυτά, στην αρχαία ελληνική γραμματεία υπάρχουν σαφείς αναφορές για του λόγου το αληθές. Η πίστη των αρχαίων Ελλήνων στην ύπαρξη του *Κάτω Κόσμου (Άδη)*, καθώς και στην ευρέως διαδεδομένη ιδέα του κύκλου των *μετενσαρκώσεων*, ήταν δεδομένη. Τα δρώμενα στα *Ελευσίνια μυστήρια*, βεβαίωναν τους μύστες για το υπαρκτό της μετά θάνατον ζωής. Ο Πλάτωνας στο Φαίδωνα 69c αναφέρει ότι ο αμύητος στα Ελευσίνια Μυστήρια αφού πεθάνει, θα καταλήξει στο *βόρβορο* του Άδη, ενώ ο κεκαθαρμένος και μνημένος στα μυστήρια, αφού φθάσει πάλι στον Άδη, θα κατοικήσει μαζί με τους θεούς. Το ακριβές απόσπασμα έχει ως εξής: «ὅς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς Ἄιδου ἀφίκηται ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος τε καὶ τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει».

¹³⁴ Μέρος ιερό, αφιερωμένο στην Εκάτη.

¹³⁵ Πλάτωνας, Γοργίας 523e-524a

Αναφορές, αν και ελάχιστες, υπάρχουν ακόμα στο Φαίδρο΄ του Πλάτωνα, στον Κικέρωνα Περί Νόμων και στον Παραμυθητικό προς την γυναίκα του Πλουτάρχου.

4. Η έννοια του θανάτου, του πένθους, της αθανασίας και της ανάστασης σε επιλεγμένα κείμενα των Βυζαντινών πατέρων: α) Ιωάννη Χρυσόστομου, β) Μεγάλου Βασιλείου, γ) Γρηγορίου Νύσσης, δ) Θεόδωρου Στουδίτου, ε) Αναστασίου του Σιναΐτη στ) Ιωάννου του Δαμασκηνού.

4.1. Ιωάννης Χρυσόστομος

α) Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε κείμενο του¹³⁶ ηθικό και δογματικό μας μιλά για την μέλλουσα κρίση και την Ανάσταση των Σωμάτων. Όλα τα ανθρώπινα πράγματα δεν σταματούν στην παρούσα ζωή, αλλά υπάρχει η μέλλουσα, η αιώνια ζωή. Με τον δρόμο της αρετής, είναι βέβαιο ότι θα ανταμειφθούν οι καλοί αγώνες. Είναι επιβεβλημένο ο άνθρωπος να μην παραδοθεί σε αθέμιτες επιθυμίες και να μην ακολουθήσει τον δρόμο της κακίας, γιατί είναι βέβαιο ότι θα υπάρξει η μέλλουσα Κρίση, το φοβερό εκείνο δικαστήριο και η αναπόφευκτη απόδοση ευθυνών.

Είναι συχνό φαινόμενο στη ζωή οι άδικοι και ασεβείς να ευημερούν, ενώ οι δίκαιοι να δυστυχούν από κάθε είδους παθήματα. Όμως είναι βέβαιο ότι στη μέλλουσα κρίση, με την πρόνοια του θεού για την μέλλουσα ζωή, οι δίκαιοι θα λάβουν τα βραβεία, τα στέφανα και τα έπαθλα. Γιατί η τωρινή ζωή είναι προσωρινή, ενώ η μέλλουσα αιώνια.

Ο άνθρωπος με αρετή ομοιάζει με τον αθλητή στο στάδιο που αγωνίζεται κάτω από αντίξοες συνθήκες για να πρωτεύσει και να λάβει τα βραβεία της νίκης. Παρομοίως και ο δίκαιος, υπομένει πολλές αντιξοότητες, δυσκολίες και παθήματα στον επίγειο βίο, προκειμένου να λάβει τα έπαθλα της μέλλουσας ζωής.

Η ευημερία των άδικων και ασεβών ανθρώπων είναι προσωρινή. Ομοιάζουν με τους ληστές που είναι βέβαιο ότι θα λογοδοτήσουν για τα εγκλήματά τους. Μακάριοι είναι οι δίκαιοι σε αυτόν τον κόσμο. Γιατί αυτοί είναι που στην Ουράνια Βασιλεία θα απολαύσουν τα αγαθά των κόπων τους και της αρετής που είχαν στο βίο τους.

¹³⁶Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 417-420, α'

β) Σε έτερο κείμενο¹³⁷ ηθικό και διδακτικό, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος μας ομιλεί για τις δυσκολίες άσκησης της εν Χριστώ Ζωής, προκειμένου ο πιστός να μπορέσει να σωθεί.

Για να υπερνικήσει ο πιστός τους πειρασμούς και να οδηγήσει την ψυχή του καθαρή ενώπιον του βήματος του Υιού Του Θεού στην μέλλουσα Κρίση, χρειάζεται σωφροσύνη, αγάπη, εγκράτεια, αποχή από τις παράλογες επιθυμίες και την οργή, την αισχύρη, την μέθη, την αδηφαγία, καθώς και την πολυτέλεια στην ζωή, όπως πράττουν οι ειδωλολάτρες. Αυτή την οδό την ονόμασε ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός, στενή και τεθλιμμένη, που μόνο άνθρωποι με ψυχή άγρυπνη και τέλεια από κάθε άποψη, μπορούν να διαβούν.

Υπενθυμίζει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος τους λόγους του Απόστολου Παύλου που λέγει: «Υπομείνατε με μεγάλο αγώνα τα παθήματά σας». Ή ακόμα μας λέγει στην επιστολή προς Γαλάτες: «Τόσα υποφέρατε μάταια; αν βέβαια είναι μόνον μάταια¹³⁸».

γ) Σε έτερο κείμενο¹³⁹ ηθικό και πνευματικό, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος κάνει λόγο, καταρχήν για την διδασκαλία του απόστολου Παύλου, την σχετική με την Ανάσταση των Σωμάτων, ως διαρκή υπενθύμιση στους χριστιανούς, προκειμένου αυτοί να παρηγορηθούν και να λάβουν δύναμη στον δύσκολο αγώνα τους. Η παρηγορία είναι η ελπίδα των μελλόντων αγαθών. Μέλλοντα αγαθά που θα έρθουν με την Ανάσταση των Σωμάτων και την Καινή Κτίση. Ανάσταση των Σωμάτων, όπως έγινε και με τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό.

Οι χριστιανοί με τους καλούς αγώνες τους, γίνονται έτοιμοι ήδη από αυτήν τη ζωή να καρπωθούν τον μισθό της υπομονής τους και της Εν Χριστώ Ζωής τους. Αψηφούν τις δυσκολίες και έχουν παρηγορία ενώπιον του θεού, ήδη από αυτή την ζωή. Παρ' όλα τα δεινά, και πριν κερδίσουν την Ουράνια Βασιλεία, έχουν ήδη λάβει μεγάλη αμοιβή, αφού ετοίμασαν την ψυχή τους για τα μέλλοντα. Άξιος και μακάριος είναι ο πιστός που η ψυχή του μπορεί να υποφέρει με καρτερία και γενναιότητα τις δυσκολίες και τα παθήματα και να διατηρεί το φρόνημά του αδούλωτο και αλώβητο.

δ) Σε έτερο πνευματικό και διδακτικό κείμενο¹⁴⁰, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος συνεχίζει να ομιλεί για το παράδειγμα και την διδασκαλία του Απόστολου Παύλου.

¹³⁷ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 420-421, β'

¹³⁸ Γαλ. 3,4.

¹³⁹ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 421-423, γ'

¹⁴⁰ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 423-425, δ'.

Ο Απόστολος Παύλος διακηρύττει ότι οι πιστοί υπερνικούν πολλά εμπόδια με την βοήθεια του Χριστού, προκειμένου να κερδίσουν την Ουράνια Βασιλεία. Οι πιστοί πεθαίνουν διαρκώς για την αγάπη του Κυρίου. Υπομένουν για την αγάπη Του, κινδύνους, μαχαίρια, φονικά, πείνα, διωγμούς, στεναχώριες και θλίψεις. Αν και το σώμα γηράσκει, εντούτοις ο εσωτερικός άνθρωπος γίνεται ισχυρότερος και αναπτερώνεται το φρόνημα. Ο Απόστολος Παύλος, αν και φυλακίστηκε, βασανίστηκε και πληγώθηκε, με συνέπεια το σώμα του να γίνει ασθενικό, εντούτοις η ψυχή του έγινε ισχυρή και ρωμαλέα.

Ο Απόστολος Παύλος έδειξε το παράδειγμα πριν την Ανάσταση. Να γίνεται δηλαδή ο άνθρωπος καλύτερος απέναντι στους πειρασμούς και να υπομένει στα παθήματα. Γι' αυτό και ο Απόστολος Παύλος λέγει, ότι από τις θλίψεις παράγεται η υπομονή και από την υπομονή η αρετή. Κι από αυτήν η ελπίδα. Παρ' όλα τα παθήματα, αυτά οδηγούν στο να γίνει η ψυχή, πριν την Ανάσταση, γυμνασμένη στην αρετή, πιο σοφή και πιο συνετή. Δοκιμασμένη και απαλλαγμένη από κάθε δειλία. Με τους κόπους και τους αγώνες, η ψυχή ανακαινίζεται μέρα με την ημέρα. Ανακαινίζεται, διώχνοντας τον φόβο. Το ίδιο συμβαίνει με την αποχή από τις αμαρτίες και τους κακούς λογισμούς.

Ο τωρινός κόσμος, δηλαδή τα ορατά, είναι προσωρινά. Ενώ αυτά που δεν είναι ορατά (και θα ιδωθούν στην Ανάσταση) είναι αιώνια. Αυτά τα μέλλοντα – η δόξα – θα είναι μεγάλα, συνεχή και αιώνια. Η αμοιβή και ο στέφανος στην μέλλουσα αιώνια ζωή δεν έχει τέλος ποτέ σε αντίθεση με τα παρόντα που είναι προσωρινά και αβέβαια.

ε) Σε έτερο πνευματικό και διδακτικό κείμενο¹⁴¹ ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος συνεχίζει την διδασκαλία του, στο πνεύμα του Αποστόλου Παύλου και παρομοιάζει τους αγώνες του πιστού στην εν Χριστώ Ζωή, με τους αγώνες του γεωργού να σπείρει και να θερίσει. Πρώτα προηγείται ο κόπος και έπειτα ο καλός μισθός, το θέρισμα. Ο μισθός είναι όλες οι ελπίδες μέσα από τον κόπο που είναι μέσα στα χέρια του. Έτσι και η προετοιμασία για την είσοδο στην Ουράνια Βασιλεία. Ο κόπος είναι οι αγώνες, η εν Χριστώ Ζωή. Η αμοιβή είναι τα έπαθλα, η μέλλουσα αιώνια ζωή.

Συμβαίνει όμως κάτι παράλογο. Ενώ στα ανθρώπινα πράγματα δεν είναι βέβαιο ότι θα ανταμειφθεί ο κόπος έπειτα από εξαντλητική εργασία, στα θεϊκά πράγματα και τις υποσχέσεις του θεού είναι αναμφισβήτητο ότι θα ανταμειφθεί ο κόπος με το στέφανο της

¹⁴¹ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 425-426, ε'

νίκης. Παρ' όλα αυτά οι άνθρωποι γίνονται μικρόψυχοι και διστακτικοί, όπως επίσης γεννιέται η αμφιβολία και απαιτούνται τα στέφανα πριν τους κόπους. Πώς είναι δυνατόν ο γεωργός, αναρωτιέται ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, να δείχνει καρτερικότητα χωρίς να είναι βέβαιος, αιτία των καιρικών συνθηκών, ότι θα λάβει την αμοιβή των κόπων του και οι πιστοί να μην μιμούνται την καρτερικότητα των γεωργών για κάτι βέβαιο, όπως είναι η απόδοση της αμοιβής από τον Ουράνιο Πατέρα. Την αμοιβή αυτή την έχει φυλάξει ο Θεός στα ουράνια θησαυροφυλάκια. Τα μέλλοντα της Ουράνιας Βασιλείας είναι φανερά από πριν, ενώ τα γήινα άδηλα. Είναι όπως το νερό του χειμάρρου που με μιας χάνεται ή την σκιά που μένει πάντα ασύλληπτη. Στις περιστάσεις του ανθρώπινου βίου τίποτα δεν είναι βέβαιο και είναι συνηθισμένο οι ανθρώπινες υποθέσεις να καταλήγουν σε ατυχίες και συμφορές. Το αντίθετο συμβαίνει με τα μέλλοντα αγαθά της αιώνιας ζωής, τα οποία είναι αμετάβλητα.

στ) Συνεχίζοντας ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος¹⁴², σχολιάζει την διδασκαλία του Απόστολου Παύλου και εκθέτει αυτά που λέγει για το φθαρτό σώμα που είναι η σκηνή. Αυτό το σώμα με βεβαιότητα θα διαλυθεί στο αναμενόμενο βιολογικό τέλος. Δεν πρέπει όμως να θλίβονται οι άνθρωποι με τα παθήματα του σώματος, αλλά να ευχαριστιούνται, αφού στον ουρανό θα δοθεί άλλη κατοικία. Η συνολική φθορά του σώματος είναι όπως ομολογεί ο Απόστολος Παύλος, ευχής έργο. Οι πιστοί χριστιανοί αυτά τα γνωρίζουν, αφού όλοι αυτοί ομολογούν τον Χριστό και πιστεύουν στην Ανάσταση Του Κυρίου. Και αποκαλεί ο Απόστολος Παύλος την απώλεια του σώματος διάλυση και όχι χαμό ή εξαφάνιση, αφού θέλει να δείξει ότι διαλύεται για να αναστηθεί λαμπρότερο. Αποκαλεί δε το φθαρτό σώμα της επίγειας ζωής σκηνή, ενώ εκείνο που θα αναστηθεί, κατοικία. Και είναι αυτή η κατοικία ουράνια και αιώνια. Δεν χρειάζεται δε ούτε στέγη ούτε κατάλυμα. Αυτής της κατοικίας της αρκεί η αφθαρσία.

Όλοι οι χριστιανοί ποθούν την ουράνια κατοικία, δηλαδή την αφθαρσία. Η φθορά εισχωρεί στον άνθρωπο εξαιτίας της αμαρτίας. Και δεν είναι ότι θέλει ο άνθρωπος να βγάλει από πάνω του το φθαρτό σώμα, το οποίο είναι έργο του θεού, αλλά να το επενδύσει με αφθαρσία. Το σώμα δεν είναι ξένο ως προς τον άνθρωπο. Ξένη είναι η φθορά. Ο άνθρωπος συνεπώς, στην μέλλουσα ζωή θα ξεντυθεί την φθορά και θα ντυθεί την αφθαρσία. Αφαιρείται η φθορά που

¹⁴² Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 426-428, στ'

είναι επακόλουθο της αμαρτίας και αποκτά την αφθαρσία που την δίνει η Χάρης του θεού. Ο λόγος συνεπώς, δεν γίνεται για το έργο του θεού, το σώμα, αλλά για την φθορά πάνω του, ένεκα της αμαρτίας. Το σώμα ποιήθηκε άφθαρτο. Υπέπεσε στην φθορά και στην θνητότητα, εκ των υστέρων. Εννοεί εδώ ο Απόστολος Παύλος την πτώση ένεκα του προπατορικού αμαρτήματος.

ζ) Σε έτερο δογματικό και διδακτικό κείμενο¹⁴³, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει για το σώμα του ανθρώπου. Συγκρίνει την τελειότητα και τις αναλογίες των μελών του σώματος, με κάθε ευνομούμενη πόλη, της οποίας οι πολίτες είναι φιλόσοφοι. Η θνητότητα και η φθαρτότητα του σώματος δεν στάθηκε εμπόδιο στο ανθρώπινο γένος, αλλά υπήρξε ωφέλιμη. Απόδειξη οι άγιοι της χριστιανοσύνης, οι οποίοι έπραξαν τόσα καλά και άγια έργα, αν και ήταν θνητοί.

Με την δύναμη και την Χάρη του θεού είναι απολύτως δυνατό το σώμα να αναστηθεί και να γίνει άφθαρτο. Ομοιάζει αυτή η κατάσταση με τον κόκκο του σιταριού στην σπορά, που διαλύεται και σαπίζει, για να αναστηθεί και να αναγεννηθεί.

Είναι πράγματι αξιοθαύμαστο, το πώς ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο από το χώμα. Και υπάρχει ο άνθρωπος με την σάρκα του, τα όργανά του, τις αισθήσεις του και τα μέλη του, λειτουργώντας ως ένα τέλειο όν. Δεν είναι συνεπώς δυνατόν, να βλέπουμε αυτά τα επιτεύγματα και να αμφιβάλλουμε για τα μέλλοντα, δηλαδή την Ανάσταση και την αιώνια ζωή. Και δεν δημιούργησε ο Θεός μόνο τον άνθρωπο. Δημιούργησε τις ασώματες δυνάμεις, τους χορούς των αγγέλων και των Αρχαγγέλων. Ήταν αρκετό το θέλημα του θεού για να τα δημιουργήσει. Συνεπώς δεν πρέπει να αμφιβάλλει κανείς για την δύναμη του θεού να ανακαινίσει το ανθρώπινο σώμα που διαλύεται με τον θάνατο. Ούτε για την Ανάσταση. Αυτό είναι κάτι το βέβαιο.

Για την ψυχή δεν γίνεται λόγος για Ανάσταση. Αυτή υπάρχει. Αυτό που αναστήνεται είναι το σώμα.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει και κάτι άλλο, σχετικά με την διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου: «Όλοι θ' αναστηθούμε, ο καθένας όμως στο δικό του τάγμα». Στην

¹⁴³ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 428-430, ζ'

προς Θεσσαλονικείς *Επιστολή* αναφέρει ο Απόστολος Παύλος και το παρακάτω το οποίο συμπληρώνει τον σχολιασμό του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου: «Την ανάσταση όλοι θα απολαύσουν. Δοξασμένοι όμως δεν θα είναι όλοι, αλλ' οι ενωμένοι με τον Χριστό». Γεγονός είναι ότι όλοι οι άνθρωποι, είτε Ιουδαίοι, είτε Εθνικοί, είτε αιρετικοί, θα αναστηθούν. Κάθε άνθρωπος που πέρασε από αυτόν τον κόσμο. Και αυτό θα γίνει όταν σαλπίσει η έσχατη σάλπιγγα Συγκεκριμένα, η ρήση του Αποστόλου Παύλου είναι: «δεν θα πεθάνουμε όλοι, όμως όλων τα σώματα θα αλλάξουν εν ριπή οφθαλμού όταν σαλπίσει η έσχατη σάλπιγγα¹⁴⁴».

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος συνεχίζει τον σχολιασμό του στα κείμενα¹⁴⁵ του Αποστόλου Παύλου. Η Ανάσταση των Σωμάτων λέγει, θα είναι για όλους. Ευσεβών και ασεβών, δικαίων και αδίκων, πονηρών και ενάρετων. Η Κρίση όμως θα είναι δίκαιη. Όλοι θα ντυθούν την αφθαρσία και την αθανασία. Όμως οι αμαρτωλοί θα κολασθούν και θα τιμωρηθούν. Θα αναστηθούν και θα γίνουν άφθαρτοι για να καίγονται παντοτινά. Η φωτιά αυτή δεν θα σβήνει ποτέ. Θα κατακαίει αιώνια τα σώματα τους, χωρίς να τα αφανίζει. Ζητούμενο συνεπώς, δεν είναι μόνο η αθανασία και η αφθαρσία. Ζητούμενο είναι η Θεία Δόξα και η παρρησία στον Θεό.

Ο Θεός εξ αρχήςποίησε τον άνθρωπο για να βαδίζει προς την αφθαρσία και όχι για να χαθεί. Η φθορά και η θνητότητα ήρθε από τον θεό ως παιδαγωγική τιμωρία, με σκοπό να σωφρονίσει τον άνθρωπο και να τον οδηγήσει στην αθανασία. Η μέλλουσα ζωή και η αθανασία, αν και αφορά όλους, εντούτοις ταιριάζει στους δικαίους. Με τον επίγειο θάνατο δηλώνεται στους πάντες, ότι οι αμοιβές και τα έπαθλα βρίσκονται στην μέλλουσα ζωή, την αιώνια, δηλαδή στο επέκεινα. Αρκεί η ενατένιση της δημιουργίας για να πεισθεί κανείς ότι με την δύναμή του ο Θεόςποίησε το σύνολο του επιστητού. Και έδωσε και κάτι ακόμα, ως εγγύηση και αρραβώνα. Την Χάρη του Αγίου Πνεύματος. Είναι συνεπώς βέβαιο, αφού υπάρχει η εγγύηση του αρραβώνα, ότι ο άνθρωπος θα λάβει και όλα τα άλλα αγαθά, δηλαδή την αφθαρσία, την αθανασία και την αιώνια ζωή. Δεν είναι δυνατόν να αμφιβάλλουμε για την Ανάσταση. Ντυμένος ο Κύριος με το φθαρτό Του Σώμα, ανέστησε νεκρούς, θεράπευσε αρρώστους, έδιωξε δαίμονες και κατήργησε τον θάνατο. Πώς μπορούμε λοιπόν να αμφιβάλλουμε ότι θα έρθει ο καιρός των επάθλων και των βραβείων; Τώρα βρισκόμαστε

¹⁴⁴ Α' Κορ. 15, 51-52.

¹⁴⁵ Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 430-432, η'

ακόμα στον καιρό των αγώνων. Οσονούπω θα έρθει και η ώρα της ανταπόδοσης των κόπων. Η άφθαρτη και αιώνια ζωή. Μαρτυρά και η δράση των Αποστόλων, των απλών ψαράδων, για του λόγου το αληθές. Έκαναν θαύματα με την Χάρη του Αγίου Πνεύματος και στερέωσαν την πίστη στην Οικουμένη. Σε αυτό συνεπικουρεί και είναι απαραίτητη η Χάρις του Αγίου Βαπτίσματος. Με τον αρραβώνα του Αγίου Πνεύματος συνεστήθη το Βάπτισμα. Και όχι μόνο αυτό, αλλά με την Χάρη του Αγίου Πνεύματος και η υιοθεσία από τον Κύριο και η τέλεση των Μυστηρίων. Και ιερείς υπάρχουν, αφού χωρίς την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος δεν θα μπορούσε τίποτα να γίνει. Δεν θα πρέπει λοιπόν να ανησυχούμε για τα μελλούμενα. Αυτά είναι βέβαια αφού έχουμε λάβει τέτοια ενέχυρα. Ας αναμένουμε την Ανάσταση βιώνοντας μία Αγία Ζωή. Με την Χάρη και την φιλανθρωπία του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, όλα αυτά θα γίνουν πραγματικότητα. Και η Δόξα εκτός από τον Κύριο, ανήκει στον Πατέρα και στο Άγιο Πνεύμα, στους αιώνες των αιώνων. Αμήν.

θ) Λέγει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος: Ο θάνατος θα έρθει οπωσδήποτε για τον κάθε ένα. Θα έρθει σε πολλούς και πρόωρα. Δεν πρέπει όμως να λυπούμαστε. Απεναντίας, ο πρόωρος θάνατος στέλνει τον νεκρό στον *εύδιον λιμένα* (Υπήνεμο λιμάνι), στην ατάραχη και αιώνια ζωή¹⁴⁶.

4.2. Μέγας Βασίλειος

Ο Μέγας Βασίλειος, Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας, απευθύνει παρηγορητική επιστολή¹⁴⁷ στην χήρα του Αρινθαίου που φονεύθηκε σε μάχη. Αφού μακαρίζει το νεκρό για το ήθος του και τις αρετές του στον επίγειο βίο του, απευθύνει λόγο παρηγορίας στη σύζυγο του, καθώς και την προτροπή για προσευχή, προκειμένου αυτή ψυχικά να μπορέσει να αναπαυτεί καθώς και να γίνει άξια να κερδίσει όμοιο με τον σύζυγό της τόπο αναπαύσεως κοντά στον θεό, με τις αγαθές πράξεις της στο μέλλον. Προχωρά δε στην διατύπωση θεολογικού λόγου, υποδεικνύοντας στην θρηνούσα σύζυγο το έλεος του θεού στα ανθρώπινα πλάσματα. Κανένας άνθρωπος, κατά τον Μέγα Βασίλειο, δεν είναι δυνατόν να υπερνικήσει την φθαρτή φύση του. *Ο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση* δημιουργημένος από τον θεό άνθρωπος, θα επιστρέψει κοντά στον κτίστη των πάντων. Κανένας από τους ανθρώπους, όπως ο Άβελ, ο

¹⁴⁶ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Ομιλίες εις τους ανδριάντας. Έτι παράκλησις προς τον λαόν περί του φέρειν γενναίως την επικειμένην απειλήν...*, Ομιλία Ε', PG 49, 70, β'.

¹⁴⁷ Του εν αγίοις πατρός ημών Βασιλείου του Μεγάλου Καισαρείας της Καπαδοκίας, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, Επιστολή 269, *Προς την Ομόζυγον Αρινθαίου Παραμυθητική*, PG 30, 999-1001.

Κάιν, ο Νώε, ο Αβραάμ, ο Μωυσής και οι άλλοι, δεν κατάφεραν να υπερβούν τη θνητή φύση τους. Ο θάνατος είναι κοινή μοίρα των ανθρώπων.

Το ρήμα «επιστρέφω» που χρησιμοποιεί ο Μέγας Βασίλειος, δηλώνει το μέγεθος του ζητήματος, δηλαδή ότι ο άνθρωπος κατά τον θάνατό του θα επιστρέψει κοντά στον δημιουργό του. Αν μη τι άλλο ο σπουδαίος αυτός ιεράρχης δηλώνει την θεμελιώδη πίστη των χριστιανών, που αναφέρεται ήδη στο πρώτο βιβλίο της Πεντατεύχου, δηλαδή στην *Γένεση*, ότι ο Θεός δεν είναι μόνο ο δημιουργός του ανθρώπου, όπου θα επιστρέψει αυτός μετά τον βιολογικό θάνατο, αλλά και ο κτίστης του σύμπαντος. Ο δε άνθρωπος αποτελεί την *Κορωνίδα της δημιουργίας*. Ο κόσμος σύμφωνα με την Ορθόδοξη θεολογία δημιουργείται εκ του μηδενός από τον άναρχο, παντοδύναμο και άκτιστο θεό. Με απόλυτη αγάπη και ελευθερία κτίζει τον κόσμο¹⁴⁸. Τον δημιουργεί με την Θεία Δύναμη (και όχι με την Θεία Ουσία). Τον διατηρεί με την θέληση του. Ο άνθρωπος, είναι το λίκνυς δημιούργημα του και *Βασιλέας και Ιερέας της κτίσης*. Εκεί, κοντά στον Θεό, τον δημιουργό των πάντων, θα επιστρέψουν όλοι οι αγαθοί άνθρωποι, σύμφωνα με τον παρηγορητικό λόγο του Μεγάλου Βασιλείου στην σύζυγο του φονευθέντος Αρινθαίου.

Σε έτερη παρηγορητική επιστολή¹⁴⁹ προς την σύζυγο Νεκταρίου η οποία έχασε τον υιό της, ο Μέγας Βασίλειος αναφέρεται στην υπομονή που πρέπει να επιδεικνύεται μπροστά στο πένθος. Υπομονή, η οποία είναι δώρο του Χριστού στο πένθος και τις δυσκολίες της επίγειας ζωής και την οποία είχαν οι μάρτυρες της χριστιανοσύνης.

Κατά τον Μέγα Βασίλειο τίποτε δεν είναι τυχαίο στη ζωή του ανθρώπου. Ούτε σπουργίτης μπορεί να πετάξει χωρίς το θέλημα του θεού. Η κρίση του είναι πάντα δίκαιη, αλλά ο άνθρωπος είναι πολύ αμαθής για να μπορέσει να κατανοήσει τις βουλές του Κυρίου.

Σε ότι αφορά τον θάνατο, τα πάντα στον κόσμο είναι θνητά και όλα ευάλωτα στην φθορά. Και ο ήλιος και τα αστέρια, η γη και όλα τα ζωντανά πλάσματα σε στεριά και θάλασσα θα σβήσουν και θα εξαφανιστούν. Δεν θα υπάρχουν αιώνια. Αυτό αν αναλογιστεί ο άνθρωπος, θα βρίσκει παρηγοριά στο πένθος.

¹⁴⁸ Στ. Γιαγκάζογλου, Ορθοδοξία και [Μετα-] Νεωτερικότητα, Κεφ. 1^ο Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας, *Εν. 1.2. Φύση και Ιστορία*, Πάτρα, ΕΑΠ 2008, σελ. 33

¹⁴⁹ Του εν αγίοις πατρός ημών Βασιλείου του Μεγάλου Καισαρείας της Καπαδοκίας, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, Επιστολή 6η, *Προς την Ομόζυγον Νεκταρίου Παραμυθητική*, PG 30, 241-243.

4.3. Άγιος Γρηγόριος Νύσσης

Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης σε παρηγορητική επιστολή του¹⁵⁰ για τον θάνατο της πριγκίπισσας Πουλχερίας, που χάθηκε σε σεισμό στην Κωνσταντινούπολη, εκφράζει τη βαθύτατη θλίψη του προς τους οικείους της για το γεγονός αυτό. Διατυπώνει δε παρηγορητικό και συνάμα θεολογικό λόγο για την απώλεια της πριγκίπισσας και συμπάσχει στο πένθος.

Το πένθος είναι βέβαιο ότι νικά το νου. Εντούτοις θα πρέπει πάντα να υπερνικά η ελπίδα, αναφέρει ο άγιος Γρηγόριος. Δε πρέπει κανείς να λυπάται για τον θάνατο προσφιλών προσώπων που κοιμήθηκαν. Ιδιαίτερα νέων. Απεναντίας, θα πρέπει να υπάρχει χαρά, αφού οι νέοι και οι νεαρές κεκοιμημένοι πηγαίνουν στο θεό και κανένας δεν θα πρέπει να το εμποδίζει αυτό. Όπως λέγει και ο Ιησούς Χριστός: «Αφήστε τα παιδιά και μην τα εμποδίζετε να έρθουν προς Εμένα. Γιατί η βασιλεία των ουρανών είναι των όμοιων με αυτά¹⁵¹». Η λύπη ταιριάζει σε όσους δεν έχουν ελπίδα. Εκεί κοντά στον θεό αντικρίζουν το αιώνιο φως. Από τη φθαρτή βασιλεία του επίγειου κόσμου, μετοικούν στην ουράνια. Στον ουρανό ανταμείβονται όσοι δεν έβλαψαν κανέναν στην επίγεια ζωή τους και ούτε είχαν κακία προς οποιονδήποτε. Δεν συνήθιζαν επίσης να λασπώνονται μες την αμαρτία.

Όσοι αφήνουν τον επίγειο κόσμο αναμάρτητοι κατά το δυνατόν, η ψυχή τους κατά την ώρα της κρίσης είναι άφοβη και ήρεμη. Η κρίση δεν τους τρομάζει γιατί η συνείδησή τους είναι ήσυχη.

Η νεαρή Πουλχερία υπερέβη με τον θάνατο την ανθρώπινη φύση, αφού έφυγε νέα, χωρίς να δοκιμάσει κανένα κακό. Ούτε τους πόνους της γέννας, ούτε τις φροντίδες και τα βάσανα. Αυτό λέγει ο άγιος Γρηγόριος, είναι άξιο μακαρισμού και όχι θρήνου. Συμφωνεί σε αυτό και ο σοφός Σολομών που μακαρίζει στις γραφές του αυτόν που πέθανε νωρίς και όχι αυτόν που έζησε πολύ. Αντίστοιχα και ο προφητάναξ Δαβίδ θεωρεί την σάρκα στην επίγεια ζωή άξια μόνο για θρήνους. Και ο Σολομών και ο Δαβίδ ποθούσαν να βρεθούν στις αυλές του Κυρίου. Να βγει η ψυχή τους από την φυλακή του σώματος.

Η αληθινή ουράνια ζωή ήταν για όλους αυτούς επιθυμία. Το ίδιο σκεπτόταν και ο προπάτορας Αβραάμ που πήγε να θυσιάσει το παιδί του όταν του το ζήτησε ο Θεός και να το

¹⁵⁰ Του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Νύσσης, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, *Εις Πουλχερίαν λόγος (επικήδειος)*, PG 46, 864-877

¹⁵¹ Κατά Ματθαίον 19,14

προσφέρει, σκεπτόμενος ορθά, ότι η μετάστασή του στον ουρανό θα ήταν κάτι καλύτερο και θεϊκότερο. Ο Αβραάμ διέκρινε πιο ήταν καλύτερο για τον άνθρωπο. Τον κέρδισε όχι η πεπερασμένη φθαρτή επίγεια ζωή, αλλά η αληθινή, η ουράνια. Κι ούτε η Σάρα τον εμπόδισε από την θυσία. Διότι έβλεπε και αυτή καθαρά ότι το τέλος της επίγειας ζωής είναι η αρχή της θεϊκής. Ο νεκρός, γνώριζε η Σάρα, αφήνει πίσω του τις σκιές και αντικρίζει την αλήθεια στον ουράνιο κόσμο. Αποχωρίζεται από τα γήινα που είναι πλάνη και απάτη, καθώς και τους θορύβους του γήινου κόσμου. Πορεύεται κατ' ευθείαν στο θεό, που είναι ζωή και αλήθεια¹⁵².

Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης συνεχίζει την παρηγορητική του επιστολή με τα έργα και τις ημέρες του μακάριου και Μέγα Ιώβ και εκθέτει το παράδειγμά του στους θρηνούντες συγγενείς της Πουλχερίας.

Ο Ιώβ από πλούσιος, μακάριος και ευτυχισμένος πέφτει ξαφνικά στην πλήρη ανέχεια, δυστυχία και αρρώστια, χάνοντας ακόμα και τα πολυαγαπημένα του παιδιά. Όμως δεν λύγισε κι ούτε την πίστη του στον θεό έχασε, αλλά δυνάμωσε. Ο Θεός κατά τον Ιώβ είναι αίτιος των πάντων. Ο Κύριος δίνει τα παιδιά και τα αγαθά, αυτός τα παίρνει πάλι πίσω και αυτός τα ξαναδίνει. Ο Θεός έχει την εξουσία να παίρνει και να δίνει. Ο Θεός κατά τον Ιώβ έδωσε στους ανθρώπους την υπόσταση, επομένως σε αυτόν θα επιστρέψουν. Σαν αγαθός που είναι σκέφτεται μόνο το αγαθό και σαν σοφός γνωρίζει το συμφέρον του ανθρώπου. Ας είναι ευλογημένο το όνομα του Κυρίου είπε ο Ιώβ. Με τον καιρό πήρε πίσω αυτά που έχασε και ακόμα περισσότερα, γιατί δεν έχασε την πίστη του στον θεό και ούτε βαρυγκώμησε για τα παθήματά του. Ακόμα και με τα παιδιά του, πήρε πάλι πίσω όσα έχασε. Δέκα δηλαδή. Και ο Θεός τα συναρίθμησε όλα μαζί με τα χαμένα, γιατί ζωντανά ήταν και αυτά. Οι ψυχές των ανθρώπων είναι ζωντανές εις τον αιώνα¹⁵³.

Ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωσή Του. Τον έπλασε δηλαδή αγαθό και τέλειο. Ο άνθρωπος όμως παρασύρεται από το κακό και πέφτει στο βούρκο της αμαρτίας. Με τον θάνατο και την διάλυση του ανθρώπινου σώματος, το κακό που ριζώνει στον άνθρωπο εκλείπει. Έρχεται οσονούπω η Ανάσταση. Ο άνθρωπος θα αναπλαστεί στην κατάσταση που ήταν προ της πτώσης. Ο θάνατος συνεπώς είναι φάρμακο για τον άνθρωπο.

¹⁵²Του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Νύσσης, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, *Εις Πουλχερίαν λόγος (επικήδειος)*, PG 46, 871.

¹⁵³Όπ. π. PG 46, 873.

Είναι φάρμακο γιατί ακολουθεί η Ανάσταση, η μεταστροφή προς το καλύτερο της ανθρώπινης οντότητας¹⁵⁴.

4.4. Θεόδωρος Στουδίτης

Ο όσιος και θεοφόρος πατέρας Θεόδωρος Στουδίτης, απευθύνει παρηγορητική επιστολή¹⁵⁵ στην Τουρμάρχισσα¹⁵⁶ της Ελλάδος για την απώλεια του συζύγου της στη δίνη του πολέμου.

Ο όσιος Θεόδωρος συγγράφει την επιστολή του σε παρηγορητικό και συνάμα θεολογικό λόγο προκειμένου να παρηγορήσει την θρηνούσα σύζυγο. Χαρακτηρίζει δε τον θάνατο ως κακότροπο αφού πήρε από την ζωή έναν άνθρωπο που ήταν ο στυλοβάτης του οίκου της Τουρμαρχίσσας. Ολόκληρη η πλάση, γη, ουρανός και θάλασσα βαραίνουν την ψυχή της συζύγου. Τα δάκρυα είναι ποταμός.

Ο όσιος Θεόδωρος παρακινεί την σύζυγο να αφουγκρασθεί την θεία παρηγορία και να κάνει κουράγιο και υπομονή. Για λίγο της λέγει έχασε τον σύζυγό της αφού όταν ηγήσει η τελευταία σάλπιγγα θα αναστηθούν οι νεκροί όπως έγινε και με Τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό. Στον υπερουράνιο κόσμο όπου βρίσκεται τώρα του έχουν συγχωρεθεί οι αμαρτίες διότι υπήρξε υπόδειγμα χριστιανού, είχε πίστη και είχε βαπτισθεί. Αυτό σημαίνει ότι έχει όλα τα εφόδια στην άνω ζωή να βρίσκεται κοντά στο Χριστό. Κέρδισε της λέγει ο όσιος Θεόδωρος την ελευθερία της ψυχής του και την φιλία του θεού. Απεχωρίσθη και εγκατέλειψε τον μάταιο τούτο κόσμο με τις φροντίδες και τον διαρκή αγώνα για την βιωτή.

Λύπη δεν πρέπει να υπάρχει για την απώλεια προσφιλών προσώπων αλλά δοξολογία στον θεό και ευχαριστία, όπως έκανε και ο μακάριος Ιώβ που έχασε τα πάντα, αλλά δεν βαρυγκώμησε συνεχίζοντας να πιστεύει στον Κύριο και να τον δοξολογεί έχοντας ελπίδα. Ή ομοίασε, της λέγει ο όσιος Θεόδωρος, στον προφήτη Δαβίδ που είπε: «Γύρισε ψυχή μου στην ανάπαυσή σου». Ο Κύριος είναι βοηθός σου. Δεν έχεις να φοβηθείς τίποτα της λέγει. Αν έτσι ενεργήσεις θα ευχαριστήσεις τον θεό και θα ομοιάσεις στον Αβραάμ που πρόσφερε εκούσια το παιδί του στον θεό. Ο ίδιος ο σύζυγός σου σε βλέπει και θα τον ευχαριστήσεις υπομένοντας με χαρά τον πόνο για την απώλειά του. Πράττοντας έτσι, θα δώσεις το καλό παράδειγμα στους χριστιανούς που θα σε βλέπουν να υπομένεις τα παθήματά σου με την

¹⁵⁴ Όπ. π. PG 46, 877.

¹⁵⁵ Του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Θεόδωρου του Στουδίτου, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, *Τη Τουρμάρχισσα της Ελλάδος*, PG 99, 1453-1458.

¹⁵⁶ Η σύζυγος του Τουρμάρχη, διοικητή της Τούρμας της ανώτερης στρατιωτικής μονάδας, αποτελούμενη από τρεις μοίρες (δρούγγες), Ο Λόγος των Πατέρων II, *Θάνατος, Πένθος, Ανάσταση*, Αθήνα: Γρηγόρη, σελ. 56

χάρη του Κυρίου. Έτσι θα βρεις παρηγοριά και να είσαι σίγουρη ότι θα πορευτείς εν ειρήνη να συναντήσεις τον σύζυγό σου στον παράδεισο. Θα χαίρεις τότε μαζί του αιώνια, καταλήγει ο όσιος Θεόδωρος.

4.5. Αναστάσιος Σιναΐτης

Ο όσιος και θεοφόρος πατέρας Αναστάσιος Σιναΐτης σε επιλεγμένο κείμενο ερωταποκρίσεων¹⁵⁷ δίνει απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τον βίαιο θάνατο ασεβών ή μη ανθρώπων.

Οι ασεβείς κατά τον όσιο Αναστάσιο έχουν κακότροπο θάνατο. Για τον θεό τίποτε δεν γίνεται εν αγνοία του. Δεν ενεργεί όμως για την τιμωρία των ασεβών ανθρώπων. Αν και γνωρίζει ο Θεός το μέλλον των ανθρώπων και τα παθήματα που θα υποστούν, ακόμα και τον θάνατο, εντούτοις ούτε συγκατατίθεται στην εξέλιξη και την γένεση των πραγμάτων, ούτε τα εμποδίζει. Πολλοί θάνατοι πάλι συμβαίνουν κατά παραχώρηση θεού, όπως έγινε με τα παιδιά του δίκαιου Ιώβ.

Αν και έτσι έχουν τα πράγματα, συμβαίνει κάποιες φορές ευσεβείς άνθρωποι να πεθαίνουν ακόμα και με βίαιο τρόπο, προκειμένου για την σωτηρία τους που είναι σύμφωνη με το θέλημα του θεού. Είναι πάλι συχνό φαινόμενο άδικοι άνθρωποι να μην έχουν βίαιο θάνατο και να σώζονται εξαιτίας ενός και μόνο καλού που είχαν κάνει στη ζωή τους, ενώ δίκαιοι άνθρωποι να μην σώζονται, αλλά να έχουν βίαιο τέλος αιτία ενός και μόνο ελαττώματος που είχαν.

Μας λέγει ο σοφός Σολομών ότι πολλοί δίκαιοι άνθρωποι ζουν λίγα χρόνια γιατί αυτό είναι το συμφέρον της ψυχής τους. Το κάλος της ψυχής τους ευαρεστεί τον Κύριο γι' αυτό και φεύγουν γρήγορα από τον γήινο κόσμο της κακίας.

Συμβαίνει επίσης συχνά, μας λέγει ο όσιος Αναστάσιος, πολλοί δίκαιοι άνθρωποι να ταλαιπωρούνται στη ζωή τους από βαριές σωματικές ασθένειες που οδηγούν ακόμα και στο θάνατο, ενώ αυτό ταιριάζει μόνο στους ασεβείς ανθρώπους. Κι αυτό όμως όπως μας λέγει, γίνεται κατά παραχώρηση θεού, ώστε να δοκιμαστεί η πίστη τους στο θεό και η υπομονή τους. Ότι δέχονται δηλαδή με ευχαρίστηση τα δεινά τους, τις θλίψεις και τις στεναχώριες, συνεχίζοντας να δοξολογούν και να αγαπούν τον θεό.

¹⁵⁷ Όσιος και θεοφόρος Αναστάσιος Σιναΐτης, Ερωταποκρίσεις, *Ερώτηση ΙΗ'*, PG 89, 500-513.

Ο Απόστολος Παύλος παρακάλεσε τρεις φορές τον θεό να πάρει από πάνω του την ασθένεια του σώματος, αλλά ο Θεός του απάντησε: «Σου αρκεί η Χάρις Μου. Γιατί η δύναμή μου φαίνεται στην πληρότητά της όπου υπάρχει αδυναμία¹⁵⁸».

4.6. Ιωάννης Δαμασκηνός

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός σε πνευματικά και ηθικά κείμενα¹⁵⁹ του, λέγει ότι τα θεάρεστα έργα κατά την επίγεια ζωή παρέχουν μεγάλη ωφέλεια μετά τον θάνατο. Αν και το έλεος του πάνσοφου θεού είναι απερίγραπτο και ανείπωτο, εντούτοις «Ο Θεός δεν εμπαίζεται. Ότι σπέρνει ο άνθρωπος, αυτό θα θερίσει¹⁶⁰».

Και ακόμα λέγει ο άγιος Ιωάννης, ότι η χριστιανοσύνη δεν παρέλαβε τίποτα ανώφελο ανά τους αιώνες. Όλα αυτά που παρέλαβε είναι ωφέλιμα και χρήσιμα και αποτελούν σωτηρία για το πλήρωμα της Εκκλησίας. Το σπουδαιότερο από αυτά είναι η τέλεση των *Αχράντων Μυστηρίων*, τα οποία ο Κύριος παρέδωσε στην Εκκλησία. Σε αυτά μνημονεύονται και οι κεκοιμημένοι πιστοί. Είναι μια παράδοση αυτή που καλά φυλάσσει η Αποστολική και Καθολική Εκκλησία παντού σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης.

Ο άγιος Ιωάννης αναφέρεται και στον άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη. Έγραψε ο άγιος Διονύσιος για τους κεκοιμημένους, ότι οι προσευχές των αγίων οπωσδήποτε επενεργούν στην παρούσα ζωή, αλλά πολύ περισσότερο μετά θάνατον σε αυτούς που είναι άξιοι των ιερών ευχών¹⁶¹. Δηλαδή του βαπτισμένου πιστού¹⁶². Και έγραψε ο άγιος Διονύσιος μια προσευχή¹⁶³ για τους κεκοιμημένους με την οποία αιτείται την συγχώρεση των αμαρτιών των πιστών από τον ελεήμονα θεό, αφού δεν έζησε κανένας πάνω στην γη ως αναμάρτητος (εκτός από τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό).

Αλλού πάλι ο άγιος Ιωάννης παραθέτει αυτά που λέγει ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ότι είναι αξιομακάριστοι αυτοί που διαθέτουν τον πλούτο τους ως επιτάφιο δώρο για την ψυχή των κεκοιμημένων. Ιδιαίτερα της μάνας προς τον γιό. Και εκτός από αυτό, είναι απαραίτητα τα μνημόσυνα και οι τιμές στους κεκοιμημένους, όλα δηλαδή αυτά που έχει θεσπίσει η

¹⁵⁸ Β' Κορ. 12, 7-9.

¹⁵⁹ Του Μακαρίου Ιωάννου, *Περί των εν πίστει κακοιμημένων (Όπως αι υπέρ αυτών γινόμεναι λειτουργία και ευποιία τούτους ονιήσιν*, PG 95, 248-277, α' - λγ'.

¹⁶⁰ Γαλ. 6,7

¹⁶¹ Βλ. Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περί της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας*, Κεφ. Ζ', ΙΙΙ Θεωρία, 6, PG 3, 561 Α.

¹⁶² Όπ. π., PG 95, 250-252, δ'.

¹⁶³ Όπ. π.

Εκκλησία. Γιατί στις ψυχές των κεκοιμημένων έχουν τεράστια ωφέλεια οι λειτουργίες, τα μνημόσυνα και οι προσευχές.

Συνεχίζοντας ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός παραθέτει χωρίο από την διδασκαλία του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου ο οποίος λέγει ότι δεν πρέπει, όπως οι Εθνικοί, να καίνε τους νεκρούς. Και ακόμη, να μην καίνε τα αντικείμενα των νεκρών, αλλά οι πιστοί να “κατευοδώνουν” αυτά που ανήκαν στους κεκοιμημένους¹⁶⁴. Ο άγιος Ιωάννης εννοεί ότι το έθιμο των Ελλήνων δεν είναι σωστό. Δηλαδή να αποτεφρώνονται οι νεκροί και μαζί με αυτούς και τα αντικείμενα που είχαν στον επίγειο βίο τους. Είναι προφανές ότι έχει στο νου του τα της Ανάστασης των Σωμάτων κατά την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου.

Συνεχίζοντας ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, λέγει ότι είναι αξιομακάριστοι όσοι προσεύχονται για τους κεκοιμημένους και ζητούν ως δικό τους αίτημα προς τον θεό, δωρεές για τους άλλους, προκειμένου για την ανάπαυση της ψυχής τους, εκπληρώνοντας έτσι τον όρο της τελείας αγάπης προς τους αδελφούς. Γίνονται έτσι άξιοι αδελφοί ευεργετώντας και την δική τους ψυχή μαζί με του πλησίον.

Λέγει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός ότι ο Κύριος όταν κατέβηκε στον Άδη για να σώσει τους νεκρούς έσωσε μόνον αυτούς που μετάνιωσαν για τα κρίματά τους και πίστεψαν σε Αυτόν. Και είναι ο Μόνος Δίκαιος Κριτής ο Κύριος και όποιος πιστεύει σε Αυτόν δεν θα χαθεί. Αυτοί που σώθηκαν Χάριν της φιλανθρωπίας του Κυρίου ήταν όλοι εκείνοι που στην επίγεια ζωή τους είχαν καθαρή την ψυχή τους και επιτελούσαν κάθε αγαθή πράξη. Κι αν συνέβαινε να μην κατέχουν την αληθινή πίστη, ήταν όμως εγκρατείς και σώφρονες, αυτούς ο Κύριος τους ψάρεψε με τα θεϊκά του δίχτυα και σώθηκαν. Υπήρχαν επίσης και άλλοι που δεν κατείχαν την αληθινή πίστη. Στην επίγεια ζωή τους όμως σεβάστηκαν τη θεία πρόνοια όπως αυτοί νόμισαν, έστω και λανθασμένα, περιφρόνησαν τις ηδονές, είχαν τέλεια ακτημοσύνη, εγκράτεια, αγρυπνία σε κάθε αρετή, καθώς και κοπιαστική ζωή, επίπονη και πολύ περιορισμένη. Είχαν δε γίνει κύριοι των παθών τους. Όλους αυτούς τους έσωσε ο φιλεύσπλαχνος Κύριος με την κάθοδό Του στον Άδη. Και υπήρχαν στον Άδη και άλλοι οι οποίοι είχαν συλλάβει την Θεία Δόξα με αμυδρό τρόπο. Είχαν όμως ζήσει την ζωή τους ενάρετα και είχαν μιλήσει για όλα αυτά που αφορούν Τον Κύριο. Δηλαδή για την Γέννησή του από την Παρθένο Μαρία (την οποία νόμιζαν ότι πρόκειται για την *Κόρη*), τα θαύματα, το

¹⁶⁴ Όπ. π. PG 95, 252-253, στ’.

Πάθος και την Ανάσταση. Όλους αυτούς δεν τους παρέβλεψε ο Κύριος, ούτε τους άφησε να χαθούν, αλλά τους έσωσε¹⁶⁵.

Υπήρξαν και άλλοι στον Άδη που δεν πίστεψαν όταν ο Ήλιος της Δόξας του Κυρίου έλαμψε. Και είχαν μια ζωή αισχρή, ανήθικη, χωρίς να πράξουν κανένα θεάρεστο έργο. Ήταν όλα εσφαλμένα πάνω τους. Και η πίστη και τα λόγια και τα έργα τους. Μόνο σκοτεινή έπαρση είχε ο λογισμός τους, υπηρετώντας τον άρχοντα του σκότους. Όλοι αυτοί δεν σώθηκαν¹⁶⁶. Αυτοί όμως που είχαν τον σπόρο του Κυρίου μέσα τους, «άνθισαν μόλις πρόβαλε ο Ήλιος και έπεσε βροχή¹⁶⁷».

Λέγει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός ότι υπάρχει ακόμα χρόνος ως την Μέλλουσα Κρίση. Υπάρχει ακόμα μόχθος ως την στιγμή εκείνη. Και είναι μακάριος όποιος δεν λύγισε στην επίγεια ζωή και ούτε παραιτήθηκε από την ελπίδα, αλλά αγωνίστηκε όχι μόνο για την σωτηρία του εαυτού του αλλά και των αδελφών του. Το να σπεύσεις να βοηθήσεις και να ευεργετήσεις τον πλησίον σου, ευφραίνει και ευχαριστεί τον Κύριο, είτε αυτό γίνεται στην παρούσα ζωή, είτε μετά θάνατον¹⁶⁸. Είναι ωφέλιμο αυτό, δηλαδή η βοήθεια στον συνάνθρωπο, πρωτίστως για τον εαυτό μας και μετά για τον πλησίον. Ο Θεός δεν είναι άδικος και ουδέποτε θα ξεχάσει τα καλά έργα.

Παραθέτει ο άγιος Ιωάννης και τον λόγο του Μεγάλου Αθανασίου, *Προς τους κοιμηθέντας*¹⁶⁹ που λέγει για το κερί, το λάδι και τα λοιπά χρειαζόμενα που πρέπει να προσφέρονται στον τάφο των κεκοιμημένων στα μνημόσυνα και οι οποίες προσφορές επιφέρουν μεγάλη ανταπόδοση εκ μέρους του θεού. Γιατί το λάδι και το κερί είναι Θυσία Ολοκαυτώματος και η Θεία και Αναίμακτη θυσία εξιλαστήρια προσφορά, θεσπισμένα από την Εκκλησία, μαζί με τις προσευχές τις Λειτουργίες και τις ψαλμωδίες¹⁷⁰.

Σε άλλο κείμενο¹⁷¹ ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός ομιλεί για τα θεάρεστα έργα που έχουν υποχρέωση οι συγγενείς των κεκοιμημένων να πράττουν, αφού η ωφέλεια στους νεκρούς είναι τεράστια. Και το κάνει έτσι ο Θεός, ώστε οι συγγενείς να προστρέχουν σε βοήθεια των ψυχών των κεκοιμημένων που υπήρξαν αμελείς στην επίγεια ζωή τους, χωρίς όμως να έχουν

¹⁶⁵ Όπ. π. PG 95, 256-260, ιγ'.

¹⁶⁶ Όπ. π.

¹⁶⁷ Όπ. π.

¹⁶⁸ Όπ. π. PG 95, 261, ιε'.

¹⁶⁹ PG 26, 1249B.

¹⁷⁰ Του Μακαρίου Ιωάννου, *Περί των εν πίστει κεκοιμημένων (Όπως αι υπέρ αυτών γινόμεναι λειτουργίαι και ευποιίαι τούτους ονίνησιν*, PG 95, 264-266, ιθ'.

¹⁷¹ Όπ. π. PG 95, 268-269, κβ'.

την πρόθεση για κακά έργα. Για αυτούς, οι συγγενείς και οι φίλοι μετά θάνατον, πρόθυμα πράττουν θεάρεστα έργα ή όσα παρέλειψαν σαν άνθρωποι να κάνουν, αναπληρώνοντας την αμέλεια αυτή. Αυτούς όμως που υπήρξαν ασεβείς, άδικοι και αισχροί στην επίγεια ζωή τους, τους ξεχνάνε οι συγγενείς και καμία ωφέλεια δεν έχουν για την ψυχή τους αφού και ο ίδιος ο Θεός δεν τους λογαριάζει για δικούς του.

Σε έτερο κείμενο¹⁷² ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός παραθέτει τους λόγους του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, ότι δηλαδή για να ετοιμαστεί ο άνθρωπος για την ουράνια ζωή, πρέπει όσο ζει να πράττει θεάρεστα έργα. Αυτό αποτελεί προϋπόθεση για να κριθεί ευμενώς στην μέλλουσα Κρίση¹⁷³. Η Αγία Ζωή στον έγχρονο βίο είναι απαραίτητη για την μέλλουσα και αιώνια ζωή. Είναι τόσο δίκαιος και σοφός ο Θεός που κανέναν δεν θα αδικήσει. Ακόμα και τους απόρους που δεν έχουν τίποτα να αφήσουν στον κόσμο αυτό, για λειτουργίες και προσφορές για χάριν της ψυχής τους, θα αντιμετωπίσει όλα τα πλούτη. Τους αρνούμενους όμως την ορθή πίστη, τους ασεβείς και αδίκους θα τους κρίνει σύμφωνα με τις πράξεις τους¹⁷⁴.

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός επανέρχεται στους λόγους του Μεγάλου Αθανασίου¹⁷⁵, ο οποίος λέγει ότι κατά την ημέρα της Κρίσεως οι άδικοι και ασεβείς θα στερηθούν κάθε παρηγορία, ενώ οι δίκαιοι θα ευφρανθούν με τις δωρεές του θεού. Δίκαιοι και άδικοι θα πάνε στον τόπο που έχει ετοιμαστεί για τον καθ' ένα. Οι δίκαιοι κοντά στον θεό, ενώ οι άδικοι σε τόπο μακρινό, στον οποίο δεν θα μπορούν να αναγνωρίζουν τους συνανθρώπους τους, αφού θα έχουν στερηθεί την παρηγοριά και το έλεος του θεού¹⁷⁶. Εννοεί εδώ ο Μέγας Αθανάσιος ότι οι άδικοι θα στερηθούν κάθε είδους κοινωνία με τον πλησίον τους.

Δεν θα μπορούσε να μην γίνει λόγος για την *Εξόδιο* ή νεκρώσιμη ακολουθία, που είναι μία από τις σπουδαιότερες συνθέσεις του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού¹⁷⁷, τον 8^ο αιώνα μ.Χ. Είναι ποίημα χαρμόσυνο που έχει ενταχθεί στην Λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Είναι η συμπύκνωση με ποιητικό τρόπο της χριστιανικής διδασκαλίας για την ζωή και το θάνατο που κατευοδώνει τους κεκοιμημένους πιστούς ακριβώς μετά το βιολογικό τέλος. Όχι βέβαια ότι δεν υπήρχε νεκρώσιμη ακολουθία και πριν τον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό. Όμως τότε, με

¹⁷² Όπ. π.

¹⁷³ Όπ. π.

¹⁷⁴ Όπ. π. PG 95, 272, κε'.

¹⁷⁵ Όπ. π. PG 95, 276-277, λα'.

¹⁷⁶ Όπ. π.

¹⁷⁷ Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Περί των εν πίστει κεκοιμημένων, όπως αι υπέρ αυτών γινόμεναι λειτουργίαι και ευποιίαι τούτους ονήνησιν*, PG 95, σελ. 248 – 277.

τον άγιο Ιωάννη η νεκρώσιμη ακολουθία φτάνει στην κορύφωσή της, αυξάνεται, γίνεται πιο σύνθετη και τελειοποιείται¹⁷⁸. Άλλωστε, το πρώτο πλήρες διάγραμμα της νεκρώσιμης ακολουθίας το έχουμε από τον άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη στο τέλος του 5^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το με τίτλο: *Περί των επί τοις κεκοιμημένοις τελουμένων*¹⁷⁹.

Στην Εξόδιο Ακολουθία περιγράφεται και εννοείται μέσα από τα βαθιά πνευματικά νοήματα που εμπεριέχει, από την μία μεριά η ματαιότητα της εγκόσμιας ζωής και η μηδαμινότητα της ανθρώπινης οντότητας και από την άλλη το γεγονός της Αναστάσεως και της ελπίδας που συνέχουν τον πιστό χριστιανό¹⁸⁰.

«Ο θάνατός Σου Κύριε αθανασίας γέγονε πρόξενος¹⁸¹». «Μακαρία η οδός, ή πορεύει σήμερον, ότι ητοιμάσθη σοι τόπος αναπαύσεως¹⁸²». Οι φράσεις αυτές ψάλλονται για τον κεκοιμημένο στη Νεκρώσιμη Ακολουθία. Εννοείται, ότι το σώμα έχει νεκρωθεί και θα εναποτεθεί στον τάφο, αλλά η ψυχή θα συνεχίσει να ζει και μετά τον θάνατο¹⁸³.

Αλλού πάλι στα τροπάρια της Εξόδιου Ακολουθίας, σχετικά με την Μέλλουσα Κρίση, λέγεται:

«Ἄς ἀκούσουμε τί λέγει ὁ Παντοκράτορας Θεός, ἀλίμονο σὲ σᾶς ποὺ ζητᾶτε νὰ δεῖτε τὴν φοβερὴ ἡμέρα τῆς κρίσεως. Αὐτὴ εἶναι σκοτάδι καὶ ἡ φωτιὰ θὰ δοκιμάσει τὰ σύμπαντα¹⁸⁴».

Η συμφιλίωση με τον θάνατο και η ελπίδα και η προσμονή της Αναστάσεως είναι τα βαθύτερα νοήματα της Νεκρώσιμης Ακολουθίας. Δίνεται στην Εξόδιο Ακολουθία μια εσχατολογική διάσταση στο γεγονός αυτό που αναμένεται και δεν είναι άλλο από την Δεύτερη ένδοξη Έλευση του Κυρίου, την Ανάσταση των Σωμάτων και την πλήρωση των πάντων.

¹⁷⁸ Αθ. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα*, σελ. 307.

¹⁷⁹ Οπ. π.

¹⁸⁰ Ιερά Μητρόπολις Πατρών, «Περί της νεκρωσίμου ακολουθίας», <http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/email/funeral.html>

¹⁸¹ Νεκρώσιμη Ακολουθία, Ἦχος Πλάγιος δ΄, Δόξα Πατρί.

¹⁸² Νεκρώσιμη Ακολουθία, Μακαρισμοί, Προκείμενον Ἦχος γ΄

¹⁸³ Ιερά Μητρόπολις Πατρών, «Περί της νεκρωσίμου ακολουθίας», <http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/email/funeral.html>

¹⁸⁴ Νεκρώσιμη Ακολουθία, Ἦχος πλ. β΄. *Οι όσοι σου Παιδες*

5. Ο θάνατος, συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος στα βυζαντινά κείμενα. Η άρση των συνεπειών του προπατορικού αμαρτήματος.

Στην Γένεση της Παλαιάς Διαθήκης, περιγράφεται η Δημιουργία του κόσμου από τον Θεό. Εκτός των άλλων, περιγράφεται και η δημιουργία της Εδέμ και των πρωτόπλαστων τους οποίους ο Θεός έθεσε στον Παράδεισο για να εργάζονται αυτόν και να τον φυλάσσουν (Γεν. 2,15). Τους έδωσε δε εντολή να μην φάγουν τον καρπό από το ξύλο του καλού και του πονηρού, διότι την ίδια ώρα θα αποθάνουν σωματικώς και θα χωρισθούν από τον Θεό, Αυτόν που τους έδωσε τη ζωή (Γεν. 2,17). Ο όφιος ξεγέλασε την Εύα και οι πρωτόπλαστοι έφαγαν από τον καρπό του δέντρου μην τηρώντας την εντολή. Τους επέπληξε δε ο Θεός: «ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγῇ τὸν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ» (Γεν. 3,19). Δηλαδή: «Στη ζωή σου με τον ιδρώτα του προσώπου θα τρως το ψωμί σου, μέχρι να πεθάνεις και να επιστρέψει το σώμα σου στη γη, από την οποία και έχεις πλασθεί· διότι χώμα είναι το σώμα σου, στο χώμα θα καταλήξει και χώμα πάλι θα γίνει». Από εκείνη την στιγμή εισήρθε η φθορά και ο θάνατος στην ανθρώπινη οντότητα.

Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο¹⁸⁵ η φύση του ανθρώπου η οποία είναι πλούτος του θεού, ληστεύθηκε από τον διάβολο εξαπατώντας τους πρωτόπλαστους. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ο άνθρωπος να υποταγεί στον θάνατο και την φθορά. Ο Χριστός νίκησε τον διάβολο με τα ίδια όπλα που χρησιμοποίησε ο διάβολος για να νικήσει τον άνθρωπο. Τα όπλα αυτά ήταν: *Παρθένος, ξύλο και θάνατος*. Δηλαδή η Παρθένα Εύα, το Δέντρο της Γνώσης του Καλού και του Κακού, καθώς και ο θάνατος που ήταν η τιμωρία του Αδάμ. Στα πλαίσια της Θείας Οικονομίας, την θέση της Εύας πήρε η Παρθένος Μαρία, την θέση του *ξύλου της Γνώσης του Καλού και του Κακού* ο Σταυρός του Ιησού κατά την Σταύρωση και στην θέση του θανάτου του Αδάμ, ο θάνατος του Ιησού¹⁸⁶. Όπως νικήθηκε ο Αδάμ από τον Διάβολο με το ξύλο, έτσι και ο Χριστός νίκησε τον Διάβολο με το ξύλο του Σταυρού. Παρ' ότι το ανθρώπινο γένος υποτάχτηκε στην φθορά και στον θάνατο, εντούτοις με τον θάνατο του Ιησού κέρδισε η ανθρωπότητα την αθανασία¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ εἰς τὸν σταυρόν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, P.G. 49, 399.

¹⁸⁶ Όπ.π. P.G. 49, 400

¹⁸⁷ Όπ. π.

Ο άνθρωπος αποτελεί την κορωνίδα της δημιουργίας, πλασμένος κατ' εικόνα και ομοίωση του θεού. Όπως και αναφέρθηκε, με το να μην τηρήσει την εντολή του θεού κατέστη θνητός και φθαρτός. Και όχι μόνο αυτό, αλλά έγινε και ψυχικά νεκρός, μη ακολουθώντας τον δρόμο που θα τον οδηγούσε στην τελείωση. Επιπρόσθετα η παρακοή αυτή μαρτυρά ότι τοποθέτησε τον εαυτό του στον θρόνο του θεού, επιθυμώντας χωρίς να έχει την χάρη, να γίνει Θεός στην θέση του Θεού¹⁸⁸. Με αυτό τον τρόπο εισήχθη στην ιστορία το προπατορικό αμάρτημα και κυριάρχησε πάνω στην ανθρωπότητα η φθορά και ο θάνατος. Ο άνθρωπος έγινε υποχείριο του διαβόλου και της αμαρτίας. Σε μια τέτοια κατάσταση ο άνθρωπος δεν ηδύνατο να βρει τον δρόμο για την λύτρωση και την Σωτηρία. Απαραίτητος όρος για την Σωτηρία του ανθρώπινου γένους είναι η αναίρεση του θανάτου, κάτι που επιτεύχθηκε με την Ενσάρκωση του Κυρίου δια της Θεοτόκου, την Σταύρωση και την Ανάσταση. Ο Ιησούς Χριστός ως Έσχατος Αδάμ, σύμφωνα και με την ρήση του Αποστόλου Παύλου (Α' Κορ. 15, 45), σαρκώθηκε στην γη προκειμένου να αναπλάσει την ανθρώπινη φύση και να την λυτρώσει από την αμαρτία, την φθορά και τον θάνατο¹⁸⁹. Η Παρθένος Μαρία, το ρόλο της οποίας εξυμνεί ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αποτελεί την αρχή και το αποκορύφωμα του έργου της Σωτηρίας του ανθρώπου. Ως νέα Εύα, υπακούοντας στο θέλημα του θεού, οδήγησε τον άνθρωπο και τον κόσμο πίσω στην παραδείσια κατάσταση¹⁹⁰. Σε αντίθεση με την Εύα που οδήγησε τον άνθρωπο στην πτώση, η νέα Εύα η Θεοτόκος έκανε κοινωνό τον άνθρωπο της ζωής του Ιησού Χριστού. Και με αυτό τον τρόπο άρθηκαν οι συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος, καταργήθηκε ο πνευματικός θάνατος και εισήρθε η προοπτική της οριστικής νίκης επί του θανάτου την ημέρα της Κρίσεως και της Ανάστασης των Σωμάτων.

¹⁸⁸ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Β', 2^η Έκδ., Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας 1988, σελ. 205.

¹⁸⁹ Γ. Πατρώνος, *Η Ιστορική πορεία του Ιησού*, Αθήνα: Δόμος 1991, σελ. 107.

¹⁹⁰ Όπ. π. σελ. 109.

6. Το Πάθος του Κυρίου, η Σταύρωση και η Ανάσταση.

Ο Κύριος με την Ενσάρκωση του, αλλά και με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση Του, θεράπευσε την ανθρώπινη φύση, κατήργησε τον πνευματικό θάνατο και έδωσε την προοπτική της *Αναστάσεως των Σωμάτων* την *ημέρα της Κρίσεως*, οπότε και ο κόσμος θα πληρωθεί και θα ανακαινιστεί εισερχόμενος στην ογδόη ημέρα της δημιουργίας. Θλίψη και θάνατος δεν θα υπάρχουν πλέον.

Η κτιστότητα είναι η βιολογική αναγκαιότητα του ανθρώπου. Δηλαδή οι κανόνες της φύσης που ορίζουν την ζωή του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι δέσμιος του φυσικού ενστίκτου αλλά και του θανάτου. Αυτό είναι τραγικό. Ο άνθρωπος υπερβαίνει την φυσική αναγκαιότητα και αίρει τα δεσμά της ανάγκης και της κτιστότητας, *με το να γεννηθεί άνωθεν*¹⁹¹. Δηλαδή με το Βάπτισμα. Το Βάπτισμα είναι ο Ευαγγελισμός του ανθρώπου. Όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή της παρούσης μελέτης, η Υπόσταση που χορηγεί το Βάπτισμα είναι η *Εκκλησιολογική Υπόσταση*¹⁹². Επίσης ο πιστός με την συμμετοχή του στην Θεία Ευχαριστία, λαμβάνει την *Ευχαριστιακή Υπόσταση*¹⁹³, η οποία είναι επίσης απαραίτητη για την άρση της κτιστότητας και της φυσικής αναγκαιότητας.

Επιπρόσθετα, ο Ιησούς Χριστός ως *Υιός και Λόγος του Θεού* ανέλαβε τον άνθρωπο με την Ενσάρκωση του, το Πάθος και την Ανάσταση και έδωσε στον άνθρωπο την τελειότητα, το πρόσωπο. Του έδωσε την τελειότητα που έχει ως Αναμάρτητος. Η Υπόσταση του Υιού και Λόγου του Θεού, ταυτίζεται με την Υπόσταση του ανθρώπου¹⁹⁴. Και έτσι ο άνθρωπος, ως πρόσωπο, εισέρχεται σε μια νέα σχέση με τον Θεό.

Παρακάτω θα αναφερθούν τα γραφθέντα από τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο που αφορούν το θέμα σχετικά.

Σε πνευματικό κείμενο του *Εις το Άγιον Πάσχα*¹⁹⁵, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει ότι με την Ανάσταση του Κυρίου ήρθε για την ανθρωπότητα η ειρήνη, η συμφιλίωση και η ήττα του διαβόλου. Λύθηκαν τα δεσμά του θανάτου και ηττήθηκε ο Άδης. Ο Κύριος συνέτριψε τις Χάλκινες Πύλες και εξαφάνισε τον θάνατο. Ο θάνατος πλέον είναι κοίμηση και ύπνος. Με τη

¹⁹¹ Ι. Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, σελ 312.

¹⁹² Όπ. π. σελ. 314.

¹⁹³ Όπ.π. σελ.317

¹⁹⁴ Όπ. π. σελ. 312-314.

¹⁹⁵ Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις το Άγιον Πάσχα*, PG 52, 767.

φανέρωση της Θείας Οικονομίας, δηλαδή με την Θεία Ενανθρώπηση, το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση, ο θάνατος του οποίου η ιδέα και το όνομα ήταν τρομερά, έπαυσε να υφίσταται.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις το όνομα του Κοιμητηρίου*¹⁹⁶, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει για τα πριν και τα μετά τον ερχομού του Χριστού, δηλαδή για την Θεία Ενανθρώπηση σε σχέση με τον θάνατο. Ο Κύριος ήρθε στον κόσμο και πέθανε για όλη την ανθρωπότητα. Για να χαρίσει ζωή στον κόσμο. Και είναι πια άχρηστο το δεσμωτήριο του Άδη, γιατί ο θάνατος νικήθηκε.

Λέγει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε έτερο κείμενο *Εις την Γένεσιν*¹⁹⁷: Πριν την έλευση του Κυρίου στην γη δεν είχαν σπάσει ακόμα οι Χάλκινες Πύλες, ούτε τα δεσμά του θανάτου. Τώρα, με την Ανάσταση του Κυρίου είναι ο θάνατος χαρά, διότι από την πρόσκαιρη ζωή μεταβαίνει ο άνθρωπος στην επουράνια, την αιώνια.

Ο θάνατος είναι προτιμότερος από την ζωή λέγει σε έτερο κείμενο¹⁹⁸ ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Κάνει μνεία στον Απόστολο Παύλο που θεωρούσε την αναχώρηση από αυτή την ζωή μεγάλο αγαθό που θα πρέπει να εύχεται κάθε άνθρωπος. Προφανώς ο Απόστολος Παύλος εννοεί τα της Ανάστασης Του Κυρίου και την προοπτική της *Ανάστασης των Σωμάτων* κατά την *ημέρα της Κρίσεως*, καθώς και την μετοχή στην αιώνια ζωή. Και κάνει ακόμα λόγο ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος¹⁹⁹ για το ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να φοβάται και να τρέμει τον θάνατο. Φέρνει δε ως παράδειγμα τον Κύριο στο Σταυρό, ο οποίος αντιμετώπισε με γενναιότητα τον θάνατο και συνομιλούσε εκείνες τις στιγμές με τον μαθητή του Ιωάννη, την Μητέρα του και τον ληστή, στον οποίο έδωσε το μήνυμα της ελπίδος. Αντιμετώπισε τον θάνατο ατάραχος, μολονότι πριν τη Σταύρωση εμφανίζεται να αγωνιά, να ιδρώνει και να φοβάται. Αυτό ήταν απόρροια της αδυναμίας της ανθρώπινης φύσης. Διδασκόμαστε λοιπόν εμείς οι άνθρωποι από το παράδειγμα του Κυρίου, ότι ακόμα και αν αισθανόμαστε ταραχή εμπρός στις επικείμενες συμφορές, να μην αποφεύγονται (αιτία αυτής της ταραχής) τα δεινά. Κι όταν αγωνίζεται ο άνθρωπος, παρά τα δεινά, να θεωρεί αυτά εύκολα και ευχάριστα. Βέβαια ο άνθρωπος έχει τον πόθο της ζωής. Η μέλλουσα όμως ζωή είναι αιώνια. Θα πρέπει συνεπώς να περιφρονούνται τα πράγματα του επίγειου βίου και να υπάρχει θάρρος στον αγώνα.

¹⁹⁶ Του ιδίου, *Εις το όνομα του Κοιμητηρίου*, PG 49, 393-394.

¹⁹⁷ Του ιδίου, *Εις την Γένεσιν*, PG, 54, 577

¹⁹⁸ Του ιδίου, *Εις το κατά Ματθαίον*, PG 57, 433.

¹⁹⁹ Του ιδίου, *Εις το κατά Ιωάννην ΠΕ'*, PG 59, 462.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις την προς Ρωμαίους ΙΑ*²⁰⁰, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος επανέρχεται στην έννοια του θανάτου και υπενθυμίζει τα κέρδη από τον θάνατο. Συμβουλεύει, ότι έχοντας ο άνθρωπος το νου του στην Ανάσταση του Κυρίου, η οποία έδωσε την προοπτική στην ανθρωπότητα να σωθεί, θα πρέπει ο άνθρωπος να γίνει κατάλληλος και να εκπαιδευτεί για την υποδοχή των αγαθών της μέλλουσας ζωής. Κι αν ασθενεί ο άνθρωπος κι αν τον κυριεύουν θλίψεις και άλλες οδύνες, εντούτοις αυτές οι δοκιμασίες παιδεύουν τον άνθρωπο στην παρούσα ζωή και τον ετοιμάζουν για την μέλλουσα. Μέλλουσα ζωή που υποσχέθηκε ο Κύριος με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις την Γένεσιν ΜΕ*²⁰¹, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει ότι ο Κύριος με τον θάνατο του χάρισε στον άνθρωπο την αθανασία. Ο θάνατος ήταν φοβερός πριν την έλευση του Κυρίου. Αλλά ο Κύριος τον έκανε ευκαταφρόνητο, ώστε πολλοί να επιζητούν την αποδημία από αυτή την ζωή. Όπως λέγει άλλωστε και ο Απόστολος Παύλος: «Το να φύγω από εδώ και να είμαι μαζί με τον Χριστό, είναι πολύ καλλίτερο» (Εφεσ. 1,23). Και συμβαίνουν αυτά μετά την έλευση του Χριστού στον κόσμο. Έπειτα από την συντριβή των Χάλκινων Πυλών του Άδη. Μετά από την Ανατολή του Ήλιου της Δικαιοσύνης που είναι ο Χριστός. Πριν από τον ερχομό του Κυρίου ο θάνατος είχε φοβερή την όψη και συντάρασσε την ψυχή των δικαίων.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις κατά Ματθαίον ΑΑ*²⁰², ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος προτρέπει και συμβουλεύει τους πιστούς να σκεφθούν ότι ο Κύριος πέθανε για τον άνθρωπο, ενώ ο άνθρωπος πεθαίνει μόνο για τον εαυτό του. Παρ' ότι είπε «Εάν είναι δυνατό, ας αποφύγω αυτό το ποτήριο» (Ματθ. 26,39) και λυπήθηκε και κυριεύτηκε από αγωνία, εντούτοις δεν απέφυγε τον θάνατο. Αντίθετα θανατώθηκε με τον πιο σκληρό και τραγικό τρόπο. Και όχι μόνο υπέμεινε τον θάνατο, αλλά υπέστη και μαστιγώσεις, ονειδισμούς και λοιδορίες. Αυτό διδάσκει, ότι πρέπει να υπομένονται τα πάντα με γενναιότητα. Παρ' ότι πέθανε, πήρε με την Ανάσταση το Σώμα του περισσότερο δοξασμένο, χαρίζοντας στους ανθρώπους άπειρες αγαθές ελπίδες.

²⁰⁰ Του ιδίου, *Εις την προς Ρωμαίους ΙΑ*, PG 60, 478.

²⁰¹ Του ιδίου, *Εις την Γένεσιν ΜΕ*, PG 53, 338.

²⁰² Του ιδίου, *Εις κατά Ματθαίον ΑΑ*, PG 57, 373-376.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις την προς Ρωμαίους IB*²⁰³, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει ότι ο θάνατος του Κυρίου έγινε θάνατος του θανάτου. Και «ο θάνατος ως προς την αμαρτία πέθανε» (Ρωμ. 6,10). Για την αμαρτία του ανθρώπου πέθανε και την κατέστρεψε. Πέθανε χωρίς να είναι υπεύθυνος για τον θάνατο του, αλλά για τις αμαρτίες όλων μας.

*Εις την Α' Κορινθίους ΑΘ*²⁰⁴, λέγει πάλι ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος: ότι στην Δημιουργία του θεού τελευταίος από όλα εισήρθε ο θάνατος, ακόμα και από τον διάβολο. Αιτία της συμβουλής και της πλάνης του διαβόλου έγινε η παρακοή και εισήρθε ο θάνατος στην ανθρωπότητα. Τώρα βέβαια, μετά την Ανάσταση του Κυρίου, ο θάνατος έχει καταργηθεί κι ας είχε δύναμη τώρα, ή ενέργεια τότε.

*Εις την προς Εβραίους Δ*²⁰⁵, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναρωτιέται για το που ανέβασε ο Κύριος τον άνθρωπο με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση Του, καθώς και πως ο άνθρωπος είναι ανάξιος να δεχτεί την δωρεά και κατέβασε χαμηλά τον εαυτό του. Λέγει ακόμα, ότι πιστεύουν στην Ανάσταση του Κυρίου όσοι φιλοσοφούν έχοντας πάθος, ενώ αυτοί που δεν διέρχονται πάθος, ακόμα κι αν φιλοσοφούν, είναι ανάξιο σημασίας. Εκείνοι που πραγματικά αξίζουν το πένθος είναι αυτοί που φοβούνται το θάνατο και δεν πιστεύουν στην Ανάσταση.

Συνεχίζοντας ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος *Εις την προς Εβραίους ΙΖ*²⁰⁶, λέγει: ο άνθρωπος πεθαίνει μία φορά. Και ως την Μέλλουσα Κρίση ο θάνατος είναι ύπνος και κοίμηση. Ο πιστός χριστιανός θα ζήσει μετά τον θάνατο ζωή καλύτερη και αιώνια. Επειδή λοιπόν οι άνθρωποι χωρίς την Ανάσταση του Κυρίου και την προοπτική της Ανάστασης των Σωμάτων θα πέθαιναν οριστικά, ο Κύριος πέθανε για να απαλλάξει όλους τους ανθρώπους από τον θάνατο. Και πέθανε ο Κύριος μία φορά. Οδηγήθηκε στον θάνατο από τον ίδιο του τον εαυτό. Είναι ο Κύριος με την θυσία του όχι μόνο ιερέας, αλλά και θύμα και σφάγιο.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις τον πτωχόν Λάζαρον*²⁰⁷, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σχολιάζει τα γραφθέντα από τον Απόστολο Παύλο που ομιλεί για τον Κύριο στο Σταυρό και τον θάνατό του, τον οποίο ονομάζει θάνατο και όχι κοίμηση, όπως συμβαίνει στους ανθρώπους. Και το λέγει αυτό διότι θέλει να βεβαιώσει το Πάθος του Κυρίου, ενώ στην

²⁰³ Του ιδίου, *Εις την προς Ρωμαίους IB* PG 60, 485.

²⁰⁴ Του ιδίου, *Εις την Α' Κορινθίους ΑΘ*, PG 61, 337-338.

²⁰⁵ Του ιδίου, *Εις την προς Εβραίους Δ*, PG 63, 41-44.

²⁰⁶ Του ιδίου, *Εις την προς Εβραίους ΙΖ*, PG 63, 129.

²⁰⁷ Του ιδίου, *Εις τον πτωχόν Λάζαρον*, PG 48, 1018-1026.

περίπτωση του ανθρώπου κοίμηση, για να δώσει ελπίδα για τα μέλλοντα και την Ανάσταση των Σωμάτων. Διότι ο άνθρωπος δεν πεθαίνει, αλλά κοιμάται και οπωσδήποτε θα αναστηθεί.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Περί του μη απογινώσκειν*²⁰⁸, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος παρομοιάζει την Ανάσταση του Κυρίου με την ιστορία του Ιωνά που τον ξέρασε το κήτος μετά από τρεις ημέρες. Το ίδιο έγινε και με τον Χριστό, ο οποίος αναστήθηκε μετά από τρεις ημέρες, αφού το μνήμα(ο θάνατος) τον απέδωσε διότι δεν βρήκε τροφή κατάλληλη στον Χριστό, ως αναμάρτητο. Γιατί η τροφή του θανάτου είναι η αμαρτία και από αυτήν τρέφεται. Ο θάνατος κατάπιε τον ακρογωνιαίο λίθο που είναι ο Χριστός και μην μπορώντας να τον χωνέψει, εξασθένησε ολόκληρη η δύναμη του και τον απέβαλε μαζί με όλη την υπόλοιπη τροφή που είχε (την αμαρτία).

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις τους Αγίους Πάντας*²⁰⁹, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει ότι χωρίς το θάνατο δεν θα υπήρχε μαρτύριο. Και δεν θα υπήρχαν και τα στέφανα. Εξαιτίας του θανάτου ανοίχθηκε η προοπτική στον άνθρωπο για το μαρτύριο και η αφορμή για τα βραβεία και τον καλό αγώνα. Ο Θεός ως πάνσοφος, ακόμα και αυτόν το θάνατο που προξένησε ο διάβολος, τον μεταποίησε σε τιμές και δόξα, οδηγώντας τους αθλητές στον αγώνα του μαρτυρίου και τα βραβεία. Ο Χριστός με την θυσία του πήρε τον θάνατο και ανέβασε τον άνθρωπο στους ουρανούς.

Σε έτερο πνευματικό κείμενο *Εις το όνομα του κοιμητηρίου και εις τον σταυρόν του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού*²¹⁰, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος μιλά αλληγορικά για τον επίγειο βασιλιά ο οποίος τιμωρεί και φυλακίζει τον ληστή που λεηλάτησε πόλεις και θησαυρούς και αποθηκεύει (ο βασιλιάς) τους συναχθέντες θησαυρούς στα βασιλικά θησαυροφυλάκια. Με τον ίδιο τρόπο ο Κύριος με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση του, φυλάκισε τον δεσμοφύλακα και ληστή διάβολο, δηλαδή τον θάνατο, και μετέφερε την ανθρωπότητα στο θησαυροφυλάκιο του Ουρανού, δηλαδή στην Ουράνια Βασιλεία. Απελευθέρωσε δηλαδή τους φυλακισμένους από τα δεσμά του θανάτου ερχόμενος ο ίδιος προς αυτούς με την Ενσάρκωση, το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση. Και

²⁰⁸ Του ιδίου, *Περί του μη απογινώσκειν*, PG 51, 367.

²⁰⁹ Του ιδίου, *Εις τους Αγίους Πάντας*, PG 50, 707.

²¹⁰ Του ιδίου, *Εις το όνομα του κοιμητηρίου και εις τον σταυρόν του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού*, PG 49, 399.

δεν έπραξε αυτό που οι επίγειοι βασιλείς θα έπρατταν. Δηλαδή θα απελευθέρωναν τους φυλακισμένους με αντιπροσώπους και απεσταλμένους²¹¹.

²¹¹ Όπ. π.

7. Παράδεισος και κόλαση στα βυζαντινά κείμενα.

Όπως γράφηκε και στο 4^ο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει ότι την ημέρα της Κρίσεως, κατά την Δεύτερη ένδοξη Παρουσία του Κυρίου, όλοι οι άνθρωποι που έζησαν και πέθαναν πάνω στη γη θα αναστηθούν. Ευσεβείς, ασεβείς, δίκαιοι και άδικοι, όλοι θα αναστηθούν²¹². Παρ' όλα αυτά, η Κρίση από τον Κύριο θα είναι δίκαιη. Η αφθαρσία και η αθανασία θα είναι για όλους. Οι αμαρτωλοί όμως θα κολασθούν. Πυρ αιώνιο θα κατακαίει τα σώματά τους. Η φωτιά αυτή δεν θα σβήνει ποτέ. Ως οντότητες δεν θα αφανίζονται, αλλά θα υποφέρουν αιώνια. Αυτή η φωτιά λέγει ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος δεν είναι σαν την υλική φωτιά που γνωρίζουν οι άνθρωποι. Την φωτιά εκείνη γνωρίζει ο Θεός²¹³.

Για τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, αυτό το αιώνιο πυρ που κατακαίει τα σώματα των κολασμένων είναι η αιώνια κόλαση και η τιμωρία για τα κακά έργα τους κατά τον επίγειο βίο. Ιδιαίτερα αυτών που δεν ενώθηκαν στη ζωή τους με τον Κύριο και δεν είδαν τη Θεία Δόξα.

Το αιώνιο πυρ που περιγράφει ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, είναι η κόλαση στην προφητεία του Κυρίου περί *Μελλούσης Κρίσεως* (Ματθ. 25, 31-46). Οι κολασμένοι περιγράφονται ως άνθρωποι απομακρυσμένοι αιωνίως από τον θεό, χωρίς καμία ελπίδα σωτηρίας. Κατοικούν με τους δαίμονες που είναι τα χειρότερα πλάσματα στον κόσμο. Κυρίως όμως βρίσκονται αντιμέτωποι με την αλήθεια, σε μια τραγική κατάσταση, όπου η παραγμένη συνείδησή τους είναι ο πιο φοβερός κατήγορος που τους αναστατώνει και τους βασανίζει περισσότερο και από μύριες φωτιές²¹⁴.

Τα παραπάνω συμφωνούν με τις γραφές, όπου η κόλαση περιγράφεται με τους όρους: «εις κόλασιν αιώνιον» (Ματθ. 25, 46), «πυρ αιώνιον» (Ματθ. 25, 41), «σκότος εξώτερον» (Ματθ. 25, 30), «γέεννα πυρός» (Ματθ. 5, 22), «...ότι ο φόβος κόλασιν έχει» (Α' Ιωά. 4, 18), «απώλεια» (Φιλ. 3, 19 & Β' Πέτ. 2, 3), «όλεθρος» (Β' Θεσ. 1, 9), «θλίψις μεγάλη» (Μθ 24, 21), «πυρ άσβεστον» (Μρ 9, 44), «δεύτερος θάνατος» (Απ. 20, 14), κλπ.

²¹² Του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσόστομου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως ομιλία*, PG 50, 430 – 432 η'

²¹³ Βλ. π. Δ. Αθανασίου, *Παράδεισος και Κόλαση, Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, Αθήνα: Άθως 2017, σελ. 284.

²¹⁴ Όπ. π. σελ. 285-286.

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός πάλι, στο κείμενο του *Κατά Μανιχαίων Διάλογος*²¹⁵, λέγει ότι ο παράδεισος είναι η μετοχή του ανθρώπου στα θεία αγαθά, ενώ η κόλαση η μη μετοχή, δηλαδή η αμεταξία σε αυτά. Οι κολασμένοι έχουν σκληρυνθεί. Είναι αμετανόητοι. Μετέχουν μόνο στο κακό. Και κυρίως φλέγονται από επιθυμία να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους, που πλέον είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη²¹⁶. Αυτές οι άστοχες επιθυμίες και επιπρόσθετα η κακία, είναι η κόλαση για τους κολασμένους²¹⁷. Το κακό δεν έχει υπόσταση²¹⁸ δεν υπάρχει οντολογικά. Είναι απλά η ανυπαρξία του αγαθού, όπως και το σκοτάδι είναι η μη ύπαρξη του φωτός. Είναι η κακή χρήση του αυτεξούσιου του ανθρώπου και των δυνάμεών του²¹⁹.

Ο Θεός ποίησε τον άνθρωπο αγαθό²²⁰. Με αγάπη δίνει την δυνατότητα σε αυτόν να τελειώσει την ύπαρξή του, όπως και σε όλα τα όντα. Οι πρωτόπλαστοι έδειξαν ανυπακοή στην εντολή του θεού. Διέκοψαν την κοινωνία με τον θεό και απομακρύνθηκαν από την πηγή της ζωής που είναι ο Θεός. Με αυτόν τον τρόπο απωλέσθηκε η αθανασία και το ανθρώπινο γένος εισήρθε στην φθορά και την θνητότητα. Ο Θεός παρέχει την ζωή και το είναι συνεχώς. Επομένως έγκειται στον άνθρωπο με την βούληση του και τις πράξεις του να επιλέξει το καλό και να τελειωθεί²²¹. Η ύπαρξη στον άνθρωπο είναι δωρεά του θεού. Όταν αυτή η ύπαρξη βιώνεται ως κοινωνία με τον θεό, τότε ο άνθρωπος τελειώνεται. Ενώ αντίθετα η επιλογή της μη κοινωνίας είναι απουσία του καλού που οδηγεί στον πόνο, το κακό, την φθορά και τον θάνατο.

Ο Μέγας Βασίλειος λέγει ότι ο άνθρωπος μετά τον θάνατο βλέπει το Φως της Θεότητας. Τους ενάρετους ανθρώπους και τους μετανοημένους αμαρτωλούς τους ευφραίνει η θέα του φωτός και τους φωτίζει, ενώ τους κακούς και τους αμετανόητους, το φως γίνεται φωτιά που τους καίει²²².

Από την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου και ως την αιωνιότητα οι άνθρωποι θα βλέπουν τον Χριστό στο Άκτιστο Φως Του. Και τότε «εκπορεύονται οι τα αγαθά ποιήσαντες εις ανάστασιν ζωής, οι δε τα φαύλα πράξαντες εις ανάστασιν κρίσεως» (Ιω. 5, 29). Θα χωρισθούν οι άνθρωποι σε *πρόβατα* και *ερίφια* δεξιά και αριστερά του Κυρίου. Ανάλογα τις

²¹⁵ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Κατά Μανιχαίων Διάλογος*, P.G., 94, 1503-1584, α'- πζ'.

²¹⁶ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Κατά Μανιχαίων Διάλογος*, P.G., 94, 1541-1544, λστ'.

²¹⁷ Οπ. π.

²¹⁸ Οπ.π. PG 94, P.G., 94, 1517 B

²¹⁹ Οπ. π. PG 94, 1537 C

²²⁰ Οπ. π. P.G., 94, 1568 A

²²¹ Οπ. π. P.G., 94, 1569 D

²²² Βλ. π. Δ. Αθανασίου, Παράδεισος και Κόλαση, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, Αθήνα: Άθως 2017, σελ. 283.

εσωτερικές προϋποθέσεις και τον βίο που είχαν οι άνθρωποι στην επίγεια ζωή, αν δηλαδή ήταν ενωμένοι με τον Χριστό, θα βλέπουν οι αγαθοί και δίκαιοι τον Χριστό ως παράδεισο «*υπέρκαλον αγλαΐαν*», ή δε αμετανόητοι αμαρτωλοί ως κόλαση «*πυρ καταναλίσκον*» (Εβρ. 12, 29). Είναι δηλαδή κάτι σαν τη φωνή της συνείδησης, που τους αμετανόητους αμαρτωλούς τους καίει και τους ενοχλεί.

Κι αν ο Θεός έχει ετοιμάσει τον παράδεισο για τους ενάρετους, την κόλαση δεν την έχει ετοιμάσει, ούτε ποιήσει ο Θεός. Η κόλαση είναι ετοιμασμένη για τον εκπεσόντα Εωσφόρο και τους αγγέλους του. «Πορεύεσθε απ' εμού οι κατηραμένοι εις το πυρ το αιώνιον το ητοιμασμένον τω διαβόλω και τοις αγγέλοις αυτού» (Ματθ. 25, 41).

Ο Θεός ως φιλεύσπλαχνος και πανάγαθος δεν είναι δυνατόν να βάζει σε τιμωρία και βάσανα τους ανθρώπους ή πολύ περισσότερο να καίγονται στο αιώνιο πυρ. Κόλαση και παράδεισος είναι μια εσωτερική εμπειρία του ανθρώπου, βιούμενη διαφορετικά από αγαθούς και αμαρτωλούς²²³. Κόλαση είναι αυτό που αισθάνεται ο αμαρτωλός άνθρωπος που δεν δέχεται την Σωτηρία και την λύτρωση που ο Κύριος του προσφέρει. Είναι μια στρεβλή θέαση των επίγειων και ουράνιων καταστάσεων. Η ίδια η αμαρτία στον άνθρωπο εκλαμβάνεται πλανεμένα ως οργή του θεού. Η αμαρτία είναι που συνθλίβει και ταλαιπωρεί τον άνθρωπο. Η αθλιότητα της αμαρτίας γίνεται εμπόδιο που χωρίζει την ψυχή του ανθρώπου από τον θεό²²⁴.

Η πιο τρομερή θέαση της κολάσεως είναι αυτή που την ταυτίζει με την *γέεννα*. (Ματθ. 5, 22. 10, 28), (Λουκ. 12, 5), (Ιωα. 3, 6), καλ. Ήταν ένας απόκοσμος τόπος, μια χαράδρα έξω από τα Ιεροσόλυμα, όπου οι Ισραηλίτες θυσίαζαν πάνω στα πυρακτωμένα χέρια του χάλκινου αγάλματος του ειδωλολατρικού θεού *Μολώχ*, ζωντανά τα βρέφη τους για να λατρέψουν τον θεό αυτό. Επειδή η χαράδρα γέμιζε με τα αποσυντεθειμένα βρέφη και ήταν μολυσμένος τόπος, οι ισραηλίτες κουβαλούσαν από τη Νεκρά Θάλασσα πίσσα και έκαιγαν το μέρος συνεχώς. Αποτέλεσμα ήταν να μοιάζει ο τόπος αυτός ως μια πυρακτωμένη κόλαση. Αυτόν το χώρο ο Ιησούς Χριστός χρησιμοποιούσε στην διδασκαλία του, ως συμβολική εικόνα της κόλασης για τους αμαρτωλούς²²⁵.

Όπως της κόλασης, έτσι και του παράδεισου η φύση και η εικόνα γίνεται πολύ δύσκολα αντιληπτή από τον άνθρωπο ή και καθόλου. Αυτό εννοεί ο Απόστολος Παύλος όταν στην Α' Προς Κορινθίους Επιστολή γράφει: «ο οφθαλμός ουκ οίδε και ους ουκ ήκουσε και επί

²²³ Όπ.π. σελ. 281

²²⁴ Όπ. π. σελ. 283.

²²⁵ Όπ. π. σελ. 285.

καρδίαν ανθρώπου ουκ ανέβη, α ιοιήμασεν ο Θεός τοις αγαπώσιν Αυτόν» (Α΄ Κορ. 2, 9). Στην Β΄ Επιστολή Προς Κορινθίους, γράφει: «άρρητα ρήματα, α ουκ εξόν άνθρωπω λαλήσαι» (Β΄ Κορ. 12, 4). Δηλαδή, στον παράδεισο υπάρχουν πράγματα που ο άνθρωπος ούτε καν μπορεί να φανταστεί με το πεπερασμένο της αντιλήψεώς του. Είναι μια εμπειρία του Απόστολου Παύλου, ο οποίος πράγματι είδε τον παράδεισο εν ζωή και βεβαιώνει ότι αδυνατεί να μιλήσει γι' αυτόν²²⁶.

Περισσότερο συγκεκριμένος γίνεται ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός για την ζωή στον παράδεισο, όταν δίνει υπόσχεση στους μαθητές του, ότι θα τους έχει μαζί του στον παράδεισο: «εν τη οικία του πατρός μου μοναί πολλάί εισιν» (Ιω. 14, 2).

Το πρόσωπο του Ιησού Χριστού είναι ο παράδεισος για του πιστούς. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα, που ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει: «Αν πάω στον παράδεισο και μου πουν ότι ο Χριστός δεν είναι εκεί αλλά στην κόλαση, θα ζητήσω να πάω στην κόλαση, διότι η κόλαση με τον Χριστό γίνεται παράδεισος, όπως και ο παράδεισος χωρίς τον Χριστό γίνεται κόλαση»²²⁷.

Στην Εξόδιο Ακολουθία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σε όλη την έκταση της, γίνεται επίκληση για την συγχώρηση των αμαρτιών του κεκοιμημένου πιστού, την Σωτηρία και την είσοδο αυτού στον παράδεισο. Για παράδειγμα, στα υπέροχα ποιητικά Νεκρώσιμα Ιδιόμελα του άγιου Ιωάννη του Δαμασκηνού, γράφεται:

Ἦχος πλ. β΄.

«[...]Γι' αὐτὸ Χριστὲ ἀνάπαυσε τὸν δοῦλο Σου στὴ χώρα τῶν ζώντων καὶ στὶς σκηνὲς τῶν δικαίων.»

και: Ἦχος γ΄.

«[...] Γι' αὐτὸ ἄς φωνάξουμε στὸν ἀθάνατο βασιλιὰ καὶ Χριστὸ μας, αὐτὸν ποὺ πῆρε ἀπὸ ἐμᾶς ἄς ἀναπαύσει ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει ἡ κατοικία ὅλων αὐτῶν ποὺ γεύονται τὴν εὐφροσύνη τῆς βασιλείας Του.»

Στα Τροπάρια της Εξόδιου Ακολουθίας γίνεται επίσης λόγος για την συγχώρηση των αμαρτιών και την είσοδο του πιστού στον παράδεισο: «Ὁ Χριστὸς ἄς σὲ ἀναπαύσει στὴν

²²⁶ Ὁπ. π. σελ. 287.

²²⁷ Ὁπ. π. σελ. 288.

χώρα τῶν δικαίων καὶ νὰ σοῦ ἀνοίξει τὶς πύλες τοῦ Παραδείσου καὶ νὰ σὲ ἀναδείξει πολίτη τῆς βασιλείας Του καὶ νὰ σοῦ δώσει ἄφεση ἁμαρτιῶν ποὺ ἔπραξες στὴ ζωὴ σου, φιλόχριστε.»

Επίσης στην Συγχωρητική Ευχή, πρώιμο Βυζαντινό κείμενο, διαβάζεται το παρακάτω:

«[...] Ἐσὺ Κύριε ἀνάπαυσε τὴν ψυχὴ τοῦ δούλου Σου σὲ τόπο φωτεινό, σὲ τόπο χλοερό, σὲ τόπο ἀναψύξεως, ὅπου δὲν ὑπάρχει, ὁδύνη, λύπη καὶ στεναγμός. Κάθε ἁμάρτημα ποὺ ἔκαμε μὲ λόγια, ἢ ἔργα, ἢ μὲ τὴν σκέψη, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεός, συγχώρεσέ το. Διότι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ θὰ ζήσει στὴν γῆ καὶ δὲν θὰ ἁμαρτήσῃ. [...]»

Στην υπέροχη αὐτή συγχωρητικὴ ευχή, γίνεται αἶτημα για τὴν εἴσοδο τοῦ πιστοῦ στον παράδεισο, ὁ ὁποῖος περιγράφεται με τὴν μορφὴ τῆς Εδέμ, χωρὶς ὅμως να κατονομάζεται αυτολεξεί ὡς Εδέμ.

8. Τι είναι ψυχή; Περί της ψυχής στα βυζαντινά κείμενα και στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

Μετά τους Ορφικούς και τον Πυθαγόρα ο Πλάτωνας ο οποίος επηρεάστηκε από το κίνημα του Ορφισμού, μίλησε για την ψυχή. Το ζήτημα περί ψυχής απασχολεί τον Πλάτωνα ποικιλοτρόπως αφού συναντάται σε πολλά βιβλία του και συγκεκριμένα στον Φαίδωνα, την Πολιτεία, την Απολογία, τον Κρίτωνα, τον Γοργία, τον Μένωνα, τον Τίμαιο, τον Πολιτικό, τους Νόμους και τον Φαίδρο²²⁸.

Η ψυχή Θεωρείται ότι είναι μια διακριτή ουσία, φορέας των ιδεών και των παθών και κατ' ουσία διάφορη των στοιχείων που συναποτελούν το σώμα. Η ψυχή κατά τον Πλάτωνα είναι αθάνατη, άφθαρτη και αιώνια και έχει ουσιώδη σχέση με τους θεούς. Οι διαδοχικές μετενσαρκώσεις της στον κόσμο του θανάτου και της φθοράς θεωρήθηκαν το τίμημα που έπρεπε η ψυχή να πληρώσει για ένα αρχέγονο Άγος, το Ελληνικό αντίστοιχο της *Εβραιοβιβλικής Πτώσης*²²⁹. Οι ψυχές κατά την εγκόσμια παρουσία τους είναι φυλακισμένες στα σώματα. Οι ψυχές προϋπάρχουν των σωμάτων σε ένα κόσμο ανώτατο και τέλειο, τον κόσμο των ιδεών. Η ψυχή σύμφωνα με τον Πλάτωνα είναι ένα πνευματικό, θεϊκό και αθάνατο ον, το οποίο εξέπεσε από την ουράνια πατρίδα του και εξορίστηκε στον αμαρτωλό φθαρτό κόσμο. Η ψυχή ποθεί την λύτρωσή της και την αποδέσμευσή της από το σώμα και τα δεινά της γήινης ζωής και επιθυμεί να επιστρέψει στο ουράνιο βασίλειό της, το νοητό τόπο, αυτόν της αφθαρσίας, το μόνο πραγματικό, κοντά στον θεό. Η ψυχή που στις Μυστηριακές Λατρείες ακολουθεί τον κύκλο των Μετενσαρκώσεων²³⁰, μεταπηδά κατά την γέννηση, είτε σε άνθρωπο, είτε σε ζώο. Σε ζώο δύναται να μετεμψυχωθεί όταν κατά τον επίγειο βίο προηγούμενων ζώων ο άνθρωπος ψυχοσωματικά είναι κυριευμένος από πάθη.

Η ψυχή στην ουσία της ταυτίζεται με την προσωπικότητα του ανθρώπου. Είναι το κέντρο της γνώσεως και της αυτοσυνειδησίας. Στην ανθρωπολογία του Πλάτωνα η ψυχή και η αξία της είναι συνυφασμένη με την μέριμνα και τον αγώνα του ανθρώπου για την παιδεία της και την μεταφυσική της τύχη, καθώς και για την Σωτηρία της²³¹. Η ψυχή από την φύση της είναι

²²⁸ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαία Ελλάδα, *Η κλασική περίοδος*, Μέρος Ε', Τομ.9, σελ.83.

²²⁹ Σπ. Ράγκος, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά, Οι Πρώτες Ιστορικές Καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Η Αντικειμενικότητα της Λατρείας και ο Υποκειμενισμός της Πίστης*, Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ, 2002, σελ 69.

²³⁰ Γ.Τζανόπουλος, *Πυθαγόρειοι*, Περί του ιερού αριθμού 7, Αθήνα, εκδ. Οσελότος 2020, σελ. 14.

²³¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαία Ελλάδα, *Η κλασική περίοδος*, Μέρος Ε', Τομ.9, σελ.83.

προορισμένη να άρχει, ενώ το σώμα να υπηρετεί. Ο Πλάτωνας διαπιστώνει ότι η ψυχή είναι που αισθάνεται μέσω των αισθήσεων και όχι αυτοτελώς οι αισθήσεις²³².

Η ψυχή κατά τον Πλάτωνα είναι αυτοκίνητη. Αυτό σημαίνει ότι είναι ζωντανή, αγέννητη και άφθαρτη. Αντίθετα το σώμα δεν είναι αυτοκίνητο, γιατί ως θνητό και φθαρτό, σταματάει η κίνηση με τον θάνατο και πεθαίνει²³³.

Οι δυνάμεις της ψυχής είναι τρεις: Το *Λογιστικό*, το *Θυμοειδές* και το *Επιθυμητικό*. Το *Λογιστικό* είναι το κέντρο της ηθικής και πνευματικής λειτουργίας του ανθρώπου, η ουσία του ανθρώπου και το αξιότερο μέρος της ψυχής. Το *Θυμοειδές* είναι το κέντρο της δύναμης, της τιμής και της δόξας. Είναι η επιθυμητική και συναισθηματική ικανότητα του ανθρώπου. Το κέντρο του λόγου και της λογικής. Τέλος το *Επιθυμητικό* είναι το κέντρο των επιθυμιών και των κατωτέρων ορμών, όπως το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, η επιθυμία για την διαιώνιση του είδους (σεξουαλικό ένστικτο) και οι επιθυμίες για πλούτο, πιοτό, φαγητό²³⁴, κλπ. Από τις τρεις αυτές δυνάμεις, το *Λογιστικό* είναι το θεϊκό και αθάνατο. Ο νους δηλαδή. Το *Θυμοειδές* και το *Επιθυμητικό* είναι θνητά και υπάρχουν μόνο κατά τον επίγειο βίο της ψυχής²³⁵.

Οι δυνάμεις της ψυχής αν και έχουν αυτοτέλεια, εντούτοις βρίσκονται σε αρμονία μεταξύ τους. Τότε και μόνο τότε ο άνθρωπος είναι ισορροπημένος και ψυχικά υγιής²³⁶.

Εκτός από την ατομική ψυχή του ανθρώπου, στον Πλάτωνα υπάρχει και η ψυχή του κόσμου ή του σύμπαντος, η οποία είναι συστατικό στοιχείο του κόσμου και της δομής του²³⁷. Σε αντίθεση με την ατομική ψυχή που έχει Ορφική και Πυθαγόρεια προέλευση, η ψυχή του κόσμου έχει την καταγωγή της στην προσωκρατική φιλοσοφία²³⁸.

Στους Ορφικούς η ψυχή ενσαρκώνεται σε άνθρωπο κάθε τρίτη φορά και μετά από τρεις ενσαρκώσεις ως άνθρωπος (εννέα συνολικά), μπορεί να απελευθερωθεί από τον κύκλο των μετενσαρκώσεων²³⁹.

²³² Όπ. π.

²³³ Όπ. π.

²³⁴ Όπ. π.

²³⁵ Όπ. π.

²³⁶ Όπ. π.

²³⁷ Όπ.π.

²³⁸ Όπ. π.

²³⁹ Ελ. Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 228.

Αμέσως μετά τον θάνατο η ψυχή του ανθρώπου κρίνεται από τους Κριτές του Άδη, προκειμένου για την απελευθέρωση της από τις αλλεπάλληλες ενσαρκώσεις και την επιστροφή της εκεί απ' όπου κατάγεται ή για την τιμωρία της που ήταν η εκ νέου ενσάρκωση και η μη απελευθέρωση της. Θα μπορούσε η ψυχή να συμπληρώσει περίοδο χιλίων ετών ως τιμωρία πριν ενσαρκωθεί πάλι στη γη²⁴⁰. Η τιμωρία της ψυχής σήμαινε ότι ο άνθρωπος κατά την προηγούμενη ενσάρκωση του διήγαγε έναν αμαρτωλό βίο²⁴¹. Συνεπώς η μετενσάρκωση είχε την έννοια της επιστροφής στη γη για προηγούμενες αμαρτίες και ήταν περίοδος δοκιμασίας με σκοπό την κάθαρση²⁴². Είναι προφανές ότι μια ζωή στη γη δεν ήταν αρκετή για την κάθαρση και τον εξαγνισμό. Γι' αυτόν τον λόγο ήταν επιβεβλημένες αλλεπάλληλες ενσαρκώσεις²⁴³.

Την επιλογή του προσώπου που θα ενσαρκωθεί στη γη το επέλεγε η ίδια η ψυχή. Είχε δε την απόλυτη ελευθερία στις ενσαρκώσεις της να πορευτεί κάθε φορά προς αυτό που επιθυμεί. Όμως αυτή η πορεία δεν συνεπαγόταν μια ευθύγραμμη πορεία προς το καλύτερο. Η πορεία προς την Σωτηρία ήταν καθαρά επιλογή της ψυχής, σύμφωνα με αυτό που επιζητεί και έχει ανάγκη²⁴⁴. Η ψυχή τελειώνεται και προσεγγίζει το θείο όταν βιώνει την αρετή και ενασχολείται ο άνθρωπος με τη φιλοσοφία²⁴⁵. Έτσι εξαγνίζεται και ξεφεύγει από τον κύκλο των Μετενσαρκώσεων για να καταλήξει στον υπερουράνιο ιδεατό τόπο.

Στους Ορφικούς πιστεύονταν ότι οι μυημένοι στον Ορφισμό που ακολουθούσαν τον ορφικό τρόπο ζωής, διήγαγαν την τελευταία ενσάρκωση πριν την απελευθέρωση της ψυχής από την ύλη²⁴⁶. Πιστευόταν ότι η τελευταία αυτή ενσάρκωση της ψυχής πριν την επιστροφή της στον επουράνιο ιδεατό τόπο, γινόταν σε ανώτερης μορφής ανθρώπους, όπως είναι οι προφήτες, οι ιερείς, οι άρχοντες, οι γιατροί, κλπ²⁴⁷.

Οι Ορφικοί ως μύστες της Ορφικής λατρείας είχαν προηγούμενες μνήμες και έτσι ήταν σε θέση να ξεπληρώσουν το τίμημα των αμαρτιών και αδικιών, να καθορίσουν οι ίδιοι την ατομική τους μοίρα²⁴⁸ και να έρθουν σε μια ευδαιμονική σχέση με τη θεότητα²⁴⁹. Συνεπώς

²⁴⁰ Όπ.π.

²⁴¹ Όπ.π.

²⁴² Όπ.π.

²⁴³ Όπ.π.

²⁴⁴ Όπ.π.

²⁴⁵ Γ.Τζανόπουλος, *Πυθαγόρειοι*, Περί του ιερού αριθμού 7, Αθήνα, εκδ. Οσελότος 2020, σελ. 15.

²⁴⁶ Ελ. Μπολιάκη, «Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο», σελ. 228

²⁴⁷ Όπ.π.

²⁴⁸ Όπ.π.

²⁴⁹ Όπ.π. σελ. 227.

στον Ορφισμό ο άνθρωπος επιλέγει ελεύθερα και με προσωπική ευθύνη την τύχη και την πορεία της ψυχής του²⁵⁰. Οι Ορφικοί δεν αποδίδουν την κακή μοίρα του ανθρώπου σε εξωτερικούς παράγοντες ή στην τύχη, αλλά στην ελεύθερη βούληση και την προσωπική ευθύνη²⁵¹.

Η ψυχή των μυημένων και δοκιμασμένων είχε καλή τύχη. Πήγαινε στη Νήσο των Μακάρων²⁵².

Για τους Ορφικούς το σώμα είναι φυλακή της ψυχής. Ο μόνος τρόπος να αποδράσει η ψυχή από το σώμα είναι ο θάνατος, που αποτελεί και τον πραγματικό τρόπο κάθαρσης²⁵³. Αυτή η απελευθέρωση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την καταστροφή του σώματος. Όσο υπάρχει το σώμα, υπάρχει και η πιθανότητα να ξαναμπεί η ψυχή στην προηγούμενη φυλακή της²⁵⁴. Γι' αυτό ήταν αναγκαίο να υπάρξει τελετή μετά το θάνατο που θα καταστρέψει ολοκληρωτικά το σώμα. Και αυτό γινόταν με την καύση του σώματος, πρακτική που μαρτυρεί και συμβολίζει τη ρήξη ανάμεσα στη ζωή στη γη και την απαρχή μιας άλλης²⁵⁵.

Οι Ορφικοί μέσω της φιλοσοφίας τους και της διδασκαλίας τους δίνουν την απάντηση στο ερώτημα, γιατί οι καλοί υποφέρουν και οι κακοί ευημερούν. Για τους Ορφικούς υπάρχει ένας παγκόσμιος νόμος που επιβάλλει να τιμωρούνται οι κακοί και να ανταμείβονται οι καλοί²⁵⁶. Σε κάθε περίπτωση δεν υπάρχει αθώα ψυχή από την στιγμή που μετενσαρκώνεται²⁵⁷.

Η Χριστιανική θεολογία δέχτηκε την ύπαρξη της ψυχής. Δεν θεωρεί όμως ότι υπάρχει πριν τη γέννηση του σώματος, όπως δέχεται η αρχαία Ελληνική φιλοσοφία, αλλά παίρνει υπόσταση κατά τη σύλληψη του εμβρύου στη μήτρα. Ο άγιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης λέγει: «Ούτε γαρ σώμα προ τής ψυχής υφίστατο, ούτε ψυχή προ τού σώματος²⁵⁸». Για το ίδιο θέμα ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης λέγει: «Απόβλητος επίσης ο παρ' αμφοτέρων λόγος... μήτε κατά την ελληνικήν απάτην... μηδ' αυ πάλιν οιονεί πήλινον ανδριάντα προδιαπλασθέντα τω λόγω τον άνθρωπον, τούτου ένεκα την ψυχήν γίνεσθαι λέγειν... Ενός όντος του

²⁵⁰ Όπ.π. σελ. 229.

²⁵¹ Όπ.π.

²⁵² Όπ.π. σελ. 221.

²⁵³ Όπ.π. σελ. 228.

²⁵⁴ Όπ.π.

²⁵⁵ Όπ.π.

²⁵⁶ Όπ.π. σελ. 230.

²⁵⁷ Όπ.π.

²⁵⁸ Όσιος και θεοφόρος Αναστάσιος Σιναΐτης, Ερωταποκρίσεις, <<Ερώτηση XCΙ'>, P.G. 89, 724.

ανθρώπου... μίαν αυτού και κοινήν της συστάσεως την αρχήν υποτίθεσθαι, ως αν μη αυτός εαυτού προγενέστερός τε και νεώτερος γένοιτο»²⁵⁹.

Η ψυχή η οποία βρίσκεται σε μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ του βιολογικού θανάτου και της Δευτέρας Παρουσίας, κατά την εσχάτη ημέρα, θα ενωθεί με το σώμα εκ νέου²⁶⁰. Στο εξής το σώμα του ανθρώπου θα υπάρχει εν Εταίρα Μορφή.

Ο Μέγας Βασίλειος λέγει ότι η ψυχή αποτελείται από δύο μέρη: Το παθητικό και άλογο, καθώς και το λογικό και νοερό. Από αυτά, το παθητικό αποτελείται από το *θυμικό* και το *επιθυμητικό*, το δε λογικό από το *λογιστικό*²⁶¹.

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρει ότι στο *θυμικό* μέρος της ψυχής είναι εγκατεστημένες οι έννοιες που αφορούν την καλοσύνη, την συμπάθεια, την αγάπη, την ανεξικακία, την πραότητα, την φιλανθρωπία, καθώς και τα αντίθετά τους, όπως η ασπλαχνία, η μνησικακία, το μίσος, ο φθόνος, κλπ.²⁶².

Το *επιθυμητικό* τμήμα της ψυχής είναι υπεύθυνο ή έχουν εγκατασταθεί, έννοιες όπως ο πόθος για τον θεό, η εγκράτεια, η ακτημοσύνη, η επιθυμία για την θεία υιοθεσία, καθώς και τα κακά ή αντίθετα των προηγούμενων, όπως η οινοποσία, η πορνεία, η κενοδοξία, η μοιχεία, η γαστριμαργία, η επιθυμία του πλούτου και των σαρκικών ηδονών²⁶³.

Στο *λογιστικό* και ανώτερο μέρος της ψυχής υπάρχουν οι έννοιες της προσευχής και της πίστης, αλλά και κακά, όπως η βλασφημία, η αχαριστία, η αφροσύνη, η αίρεση, η απιστία, κλπ.²⁶⁴

Σε αντίθεση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία όπου το σώμα είναι η φυλακή της ψυχής, στην χριστιανική θεολογία το σώμα συγκρατείται και συγκροτείται από την ψυχή. Η ψυχή ζωοποιεί το σώμα. Αυτός είναι ο λόγος που μόλις αποχωρίζεται η ψυχή από το σώμα, το σώμα θνήσκει²⁶⁵.

²⁵⁹ Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Περί Κατασκευής Ανθρώπου*, Κεφ. ΚΗ' & ΚΘ', PG 44, 229-237.

²⁶⁰ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής Ορθοδόξου Πίστεως*, σ.442,443, 452,453. Α Κορ 15,51-53, Αποκάλ.20, 11. Δανιήλ 7, 9-10. Κορ Α 15, 24-28. Χριστοδούλου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, *Η Δευτέρα Παρουσία*, Β έκδ. εκδ. Χρυσοπογή Αθήνα 2004, σσ.81-101. Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια περί θεολογίας και οικονομίας*, 1,68 PG 90,1108C. Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια διάφορα*, 4,51-2 PG 90,1328BC. Ιω.11,25-26. Εφεσ.2,4-7.

²⁶¹ Βλ. π. Δ. Αθανασίου, Το μυστήριο της εξόδου από το σώμα, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, Αθήνα: Άθως 2017, σελ. 38.

²⁶² Όπ. π.

²⁶³ Όπ. π.

²⁶⁴ Όπ.π.

²⁶⁵ Όπ. π.

Η χριστιανική θεολογία δεν δέχεται, μεταξύ άλλων, τη θεωρία της Μετενσάρκωσης. Η ψυχή που είναι και στην χριστιανική θεολογία αθάνατη, ακολουθεί τον αυτό και μοναδικό άνθρωπο στην οντότητα του, είτε στην υλική υπόσταση κατά τον έγχρονο βίο, είτε μετέπειτα τον άνθρωπο ως ψυχοπνευματική οντότητα. Αυτή είναι μια ουσιαστική διαφορά στο περί της ψυχής, σε σχέση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και θεολογία. Όπως ήδη ειπώθηκε, την δοξασία της Μετενσάρκωσης αναθεμάτισαν οι πατέρες της πέμπτης Οικουμενικής Συνόδου, επί αυτοκράτορος Ιουστινιανού στην Κωνσταντινούπολη το έτος 553 μ.Χ.

Στην Εξόδιο Ακολουθία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συγκεκριμένα στην <<Ετέρα Ευχή>>, γίνεται λόγος για το σώμα και την ψυχή ως έτερες οντότητες που συναποτελούν την ανθρώπινη υπόσταση:

«[...] εὐδόκησον, ὡς μόνος ἀγαθὸς καὶ πολυέλεος, τὴν μὲν ψυχὴν αὐτοῦ μετὰ τῶν Ἀγίων ταχθῆναι τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων, τὸ δὲ σῶμα τῇ παρὰ σοῦ δημιουργηθείσῃ φύσει δοθῆναι[...].»

Η ψυχή εξέρχεται βίαια από το σώμα την ώρα του θανάτου, όπως βεβαιώνεται από τον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό στην εξόδιο ακολουθία και είναι φοβερό το μυστήριο του θανάτου: «Ὅντως φοβερῶτατον, τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον, πῶς ψυχὴ ἐκ τοῦ σώματος, βιαίως χωρίζεται ἐκ τῆς ἁρμονίας, καὶ τῆς συμφυΐας ὁ φυσικώτατος δεσμός, βουλήματι ἀποτέμενεται. Διὸ σε ἱκετεύομεν· τὸν μεταστάντα ἀνάπαυσον, ἐν σκηναῖς τῶν Δικαίων σου, Ζωοδότα Φιλάνθρωπε»²⁶⁶.

Όπως λέγει ακόμα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο άνθρωπος για να σωθεί πρέπει να μετανοήσει για τις ανόσιες πράξεις του όσο βρίσκεται ακόμα στη ζωή. Διότι «εν τῷ Ἄδῃ οὐκ ἔστι μετάνοια»²⁶⁷. Όπως λέγει και η Γραφή, «Ἰδοὺ νυν καιρὸς ευπρόσδεκτος, ἰδοὺ νυν ἡμέρα σωτηρίας»²⁶⁸ (Ρωμ. 13,12).

Ο όσιος Θεόγνωστος (14^{ος} αιώνας) Μητροπολίτης Κιέβου, λέγει για την ώρα της εξόδου της ψυχής από το σώμα, ότι πρόκειται για μια νέα γέννηση, αφού ο άνθρωπος, ιδιαίτερα αν πρόκειται για ευσεβή και δίκαιο, εξέρχεται για δεύτερη φορά από μια σκοτεινή μήτρα και οδηγείται προς τα φωτεινά και τα άυλα²⁶⁹.

²⁶⁶ Νεκρώσιμο ιδιόμελο. Ἦχος δ΄

²⁶⁷ Βλ. π. Δ. Αθανασίου, Το μυστήριο της εξόδου από το σώμα, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, Αθήνα: Ἄθως 2017, σελ. 43.

²⁶⁸ Όπ. π.

²⁶⁹ Όπ. π. σελ. 44.

Οι πιστοί κατά την έξοδο της ψυχής από το σώμα ή λίγο πριν, βιώνουν παράδοξα φαινόμενα, θεϊκά ή δαιμονικά, ανάλογα με τον βίο τους στην έγχρονη ζωή. Θεϊκά είναι τα σημεία που φανερώνονται τη στιγμή του θανάτου σε ευσεβείς και δίκαιους ανθρώπους. Ένα τέτοιο παράδειγμα, όπως μαρτυρεί ο άγιος Φιλόθεος ο Κόκκινος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (14^{ος} αιώνας), συνέβη κατά την στιγμή του θανάτου του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, οπότε και το δωμάτιο που βρίσκονταν ο άγιος πλημμύρισε φως, ενώ έλαμψε και το πρόσωπό του. Το φως αυτό οφειλόταν κατά γενική ομολογία στη Χάρη του Αγίου Πνεύματος²⁷⁰.

Τις ψυχές των αγίων, των ευσεβών και των δικαίων, κατά την ώρα του θανάτου παραλαμβάνουν άγγελοι, ενώ των ασεβών και αδίκων δαίμονες. Αυτό μαρτυρεί και ο άγιος Μακάριος ο Αιγύπτιος (4^{ος} αιώνας) που λέγει ότι κατά την στιγμή της εξόδου της ψυχής από το σώμα, αμετανόητων ανθρώπων, «έρχονται χοροί δαιμόνων και άγγελοι αριστεροί και δυνάμεις σκότους παραλαμβάνουν την ψυχή εκείνη και την κρατούν προς το μέρος τους»²⁷¹. Λέγει ακόμη ότι όταν η ψυχή δεν έχει τον αρραβώνα του Αγίου Πνεύματος, κατά την έξοδο της από το σώμα την κρατούν οι δαίμονες και δεν μπορεί να ανέβει στους ουρανούς²⁷².

Αλλά για το ίδιο πράγμα, τι μεγαλύτερη μαρτυρία μπορεί να υπάρξει, παρά η μαρτυρία του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, ο οποίος στην παραβολή του άφρονος πλουσίου μας διδάσκει ότι την ψυχή των αμετανόητων αμαρτωλών την παραλαμβάνουν δαίμονες: «Άφρων, ταύτη τη νυκτί την ψυχήν σου απαιτούσιν από σου» (Λουκ. 12,20).

Η ψυχή του νεκρού αμέσως μετά την έξοδο από το σώμα τελωνίζεται. Είναι αυτό μια μερική Κρίση της οντότητας του ανθρώπου. Ανάλογα τον βίο στην επίγεια ζωή, δηλαδή το αν ο πιστός είχε αρετή στην ζωή του και έπραξε αγαθά έργα ή αντίθετα αν τα έργα του ήταν κακής φύσεως, η ψυχή παραλαμβάνεται από αγγέλους ή από δαίμονες. Και γίνεται μια σκληρή διαμάχη μεταξύ αγγέλων και δαιμόνων για το ποιος θα παραλάβει την ψυχή του νεκρού. Η μερική αυτή Κρίση λέγεται τελωνισμός και οι δαίμονες που προσπαθούν να αρπάξουν την ψυχή *τελώνια*²⁷³.

Τελώνες στην αρχαία εποχή λέγονταν οι φοροεισπράκτορες του κράτους οι οποίοι αγόραζαν τους φόρους από το κράτος και στην συνέχεια τους εισέπρατταν αναλογικά από τους

²⁷⁰ Όπ. π. σελ. 46.

²⁷¹ Όπ. π. σελ. 47.

²⁷² Μακάριος ο Αιγύπτιος, Μετ. Τσιομεσίδης Νικήτας, *Φιλοκαλία Νηπτικών και Ασκητικών*, Τομ. 7^{ος}, Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος Παλαμάς (Πατερικές Εκδόσεις), 2012, σελ. 370.

²⁷³ Βλ. π. Δ. Αθανασίου, *Ο τελωνισμός των Ψυχών, Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, Αθήνα: Άθως 2017, σελ. 121 - 124.

πολίτες²⁷⁴. Ήταν δε τόσο βάνανσοι και άρπαγες στην συλλογή των φόρων και χρησιμοποιούσαν τέτοιες μεθόδους, ώστε κατέληξε να λέγεται από τους πατέρες της Εκκλησίας ότι και οι δαίμονες που προσπαθούν να αρπάξουν την ψυχή του νεκρού ονομάζονται τελώνια²⁷⁵.

Ο άγιος Μακάριος ο Αιγύπτιος ομιλεί αναλυτικά για τα τελώνια²⁷⁶, ως μια κατάσταση όπου η ψυχή ανέρχεται στον ουρανό βαθμηδόν από μία κλίμακα, όπου και κρίνεται σε κάθε σκαλί της. Στην περίπτωση που η ψυχή είναι καθαρή και αναμάρτητη, η ψυχή του πιστού οδηγείται εμπρός στον Δεσποτικό Θρόνο όπου και προσκυνάει τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, ενώ συναντάει και τους χορούς των Αγίων Αποστόλων, τα εννέα Τάγματα των Αγίων Αγγέλων, τους Άγιους Μάρτυρες, τους Άγιους Πατέρες και ευφραίνεται με την λαμπρότητα εκείνη στους Ουρανούς, τις αγγελικές μελωδίες και την απερίγραπτη ομορφιά²⁷⁷. Στην περίπτωση δε που ο άνθρωπος ήταν αμαρτωλός άδικος και ασεβής και δεν ενώθηκε με τον Χριστό στην επίγεια ζωή, η ψυχή αυτού αισθάνεται την ωδίνη της απουσίας του θεού.

Υπάρχει τέλος και η αιρετική διδασκαλία της Δυτικής Εκκλησίας σχετικά με την τύχη της ψυχής κατά τον ενδιάμεσο χρόνο μεταξύ του προσωπικού θανάτου και της Μέλλουσας Κρίσης που λέγει με λίγα λόγια, ότι μεταξύ του προσωπικού θανάτου και της τελικής κρίσεως, η ψυχή βρίσκεται σε μια ενδιάμεση κατάσταση και υπό ένα δοκιμαστικό πυρ, το οποίο δεν είναι καθαρτήριο, δηλαδή δεν ενεργεί άμεσα, αλλά θέτει σε δοκιμασία τα έργα των ανθρώπων²⁷⁸.

Η Ανάσταση του Λαζάρου και των άλλων ανθρώπων που ανέστησε ο Χριστός, αλλά και η ύπαρξη των Αγίων των οποίων οι ψυχές ζουν και αποκαλύπτονται και κάνουν θαύματα, είναι φανερώσεις που μαρτυρούν την ύπαρξη της ψυχής μετά τον βιολογικό θάνατο.

²⁷⁴ Όπ. π. σελ. 121.

²⁷⁵ Όπ. π. σελ. 122.

²⁷⁶ Μακάριος ο Αιγύπτιος, *Ομιλίες*, Ομιλία ΙΣΤ', PG 34, 613 – 624.

²⁷⁷ Όπ. π.

²⁷⁸ Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς, Γραφείο επί των αιρέσεων και των Παραθρησκειών, «Καθαρτήριο Πυρ. Μια από τις πολλές κακοδοξίες του Παπισμού», <https://www.impantokratoros.gr/D252BD61.el.aspx>

9. Η Ανάσταση των Σωμάτων

Με την Φανέρωση της Θείας Οικονομίας, ο Κύριος Ενσαρκώθηκε στη γη, Δίδαξε, Έπαθε, Σταυρώθηκε και Αναστήθηκε. Ήταν αυτό, το προαιώνιο σχέδιο του Θεού για την Σωτηρία του κόσμου και του ανθρώπου. Με την πλήρη φανέρωση της Θείας Οικονομίας ο Κύριος θα έρθει για δεύτερη φορά στην γη ως Κριτής στην Μέλλουσα Κρίση, οπότε και ο κόσμος θα πληρωθεί, θα σωθεί, θα ανακαινιστεί και θα εισέλθει στην Ογδόη Ημέρα της Δημιουργίας. Τα Σώματα θα αναστηθούν, θα νικηθεί ο θάνατος και *εν εταίρα μορφή* θα συνεχίσουν να υπάρχουν στην αιωνιότητα, στην κατάσταση που ήταν προ της πτώσης. Η φθορά και η θνητότητα θα παύσουν να υπάρχουν. Ο Κύριος θα είναι δίκαιος σχετικά με τους ευσεβείς και τους ασεβείς, σχετικά με την τύχη του Σώματος. Οι άδικοι και ασεβείς θα αναστηθούν, αλλά θα κολασθούν.

Αλλά τι εννοούμε και τι είναι το Σώμα *στην εταίρα μορφή του*; Τι άραγε να δεικνύει αυτός ο προσδιορισμός; Δεν είναι τίποτε άλλο, παρά το Σώμα του Αναστηθέντος Χριστού.

Οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οι Ευαγγελιστές και οι Βυζαντινοί πατέρες γράφουν σχετικά με την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου και την Ανάσταση των Σωμάτων:

Κατά την ημέρα της Κρίσεως, την εσχάτη ημέρα θα γίνει η ανάσταση των νεκρών και η ανακαίνιση όλης της κτίσης²⁷⁹. Ο κόσμος θα εισέρθει στην ογδόη ημέρα της Δημιουργίας.

Αρχικά όταν ηχήσει η «έσχατη σάλπιγγα» θα γίνει η επανένωση των ψυχών με τα σώματα, που έως τότε βρίσκονταν σε μία ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ του βιολογικού θανάτου και της εσχάτης ημέρας. Θα αναστηθούν οι νεκροί και θα εγερθούν από τα μνήματα: «έπειτα ημείς οι ζώντες οι περιλειπόμενοι άμα συν αυτοίς αρπαγησόμεθα εν νεφέλαις εις απάντησιν του Κυρίου εις αέρα, και ούτω πάντοτε συν Κυρίω εσόμεθα». Δηλαδή: Έπειτα, εμάς που θα είμαστε ακόμα στη ζωή, θα μας αρπάξουν σύννεφα μαζί μ' εκείνους, για να προϋπαντήσουμε τον Κύριο στον αέρα κατά τον ερχομό του· κι έτσι θα είμαστε για πάντα μαζί με τον Κύριο.

(Α΄ Θεσσ. 4, 17)

Στην συνέχεια, θα γίνει η Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου, ενώ θα προηγηθεί το σημείο του Σταυρού στον ουρανό: «Καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ τότε κόψονται πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς.» Δηλαδή: «Τότε

²⁷⁹ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Περὶ εἰκόνων*, 1, PG, 94,1300AB.

θα εμφανιστεί στον ουρανό το σημάδι του Υιού του Ανθρώπου και θα θρηνήσουν όλες οι φυλές της γης· θα δουν τον Υιό του Ανθρώπου να έρχεται πάνω στα σύννεφα του ουρανού, με δύναμη και λαμπρότητα μεγάλη». (Ματ. 24,30)

Η Ανάσταση του Κυρίου είναι η απαρχή της Ανάστασης των Σωμάτων. Στην Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου, τα σώματα που θα επανενωθούν με τις ψυχές, θα αποβάλουν τη φθορά και θα αφθαρτοποιηθούν²⁸⁰. Δηλαδή το θνητό σώμα θα γίνει αθάνατο και ο άνθρωπος θα λάβει την δωρεά Του Κυρίου, που είναι η αθανασία. Η αθανασία θα είναι για όλο το πλήρωμα της Εκκλησίας. Εκκλησία που είναι το Αναστημένο Σώμα του Κυρίου.

«Εγὼ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἀρχὴ καὶ τέλος.» λέγει η Αποκάλυψη. Δηλαδή: Ο Κύριος Ιησούς Χριστός είναι «το Α και το Ω, ο Πρώτος και ο ἔσχατος, η Αρχή και το τέλος»²⁸¹. Ο Κύριος είναι ο «πρωτότοκος των νεκρών»²⁸². Είναι η ζωή και η Ανάσταση. Χριστός είναι «ο ὢν και ο ἦν και ο ερχόμενος». Ο «Πατήρ του μέλλοντος αιώνας»²⁸³.

Ανάλογα με την δεκτικότητα του, κάθε άνθρωπος θα κοινωνεί και θα μετέχει της αιώνιας ζωής²⁸⁴, μέσα στο πλαίσιο της εσχατολογικής δόξας με «καινούς δε ουρανούς και γήν καινήν»²⁸⁵.

Σύμφωνα με την υπόσχεση του Κυρίου, η ἔσχατη ημέρα της Παρουσίας Του, δηλαδή η Δευτέρα Παρουσία θα γίνει όταν ολοκληρωθεί η μακροθυμία Του για την σωτηρία του ανθρώπου, σύμφωνα με την πνευματική του κατάσταση²⁸⁶.

Ο Απόστολος Παύλος έσπειρε τους πρώτους σπόρους της νέας διδασκαλίας στις περιοδείες του στα Έθνη. Είναι πράγματι εκπληκτικός ο λόγος του στον Άρειο Πάγο στην Αθήνα, σε Επικούρειους και Στωικούς, που εκτός των άλλων τους δίδαξε για την Ανάσταση. Αυτά περιγράφονται στις Πράξεις των Αποστόλων 17, 16-34. Το ακριβές απόσπασμα των λόγων του Αποστόλου Παύλου για την Ανάσταση είναι το παρακάτω: «[...] διότι ἔστησεν ἡμέραν

²⁸⁰ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, Εισαγ. Σχόλ. Μετφρ. Ματσούκα Νικολάου, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ.442,443, 452,453. Α Κορ 15,51-53. Αποκάλ.20, 11. Δανιήλ 7, 9-10. Κορ Α 15, 24-28. Χριστοδούλου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, *Η Δευτέρα Παρουσία*, Β έκδ. εκδ. Χρυσοπογή Αθήνα 2004, σσ.81-101. Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια περί θεολογίας και οικονομίας*, 1,68 PG 90,1108C. Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια διάφορα*, 4,51-2 PG 90,1328BC. Ιω.11,25-26. Εφεσ.2,4-7.

²⁸¹ Αποκ.22,13.

²⁸² Ρωμ.8,29.

²⁸³ Νικολάου Καβάσιλα, *Περί της εν Χριστώ ζωής*, 6, PG 150,680C. Μαντζαρίδη Γ., *Χριστιανική ηθική II*, σ.677. Αποκ.1,4.

²⁸⁴ Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια διάφορα*, 4,53 PG 90,1328D.

²⁸⁵ Β Πέτρ. 3,13.

²⁸⁶ Β Πέτρ. 3,9. Γρηγορίου Παλαμά, *Ομιλία 21*, PG 151,277AB.

ἐν ἧ μέλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ, ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὥρισε, πίστιν παρασχὼν πᾶσιν ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν. - ἀκούσαντες δὲ ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐχλεύαζον, οἱ δὲ εἶπον· ἀκουσόμεθά σου πάλιν περὶ τούτου. [...]» (Πραξ. 17, 31-32).

Εἶναι ἡλίου φαεινότερο ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ κατ' ἐπέκτασιν οἱ Ἕλληνες, καμία πίστις δὲν εἶχαν στὴν Ἀνάστασιν τῶν Σωμάτων. Γι' αὐτὸ ἀποπέμπουν ἄλλοι ευγενικά, ἄλλοι με χλεύη τὸν Ἀπόστολο Παῦλο. Παρ' ὅτι οἱ Ἕλληνες, ὅπως καὶ ἀναφέρθηκε, πίστευαν (κατὰ περίπτωσιν) στὴν μεταθανάτια ζωὴ, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Σώματος ἦταν κάτι τὸ ἐντελὸς ξένο στὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν μιαν ἄλλη ιδέα γιὰ τὴν μεταθανάτια ζωὴ σὲ σχέση με τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία (Βλέπε 3^ο Κεφ.).

Παρ' ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀρνοῦνται καὶ δὲν πιστεύουν στὴν Ἀνάστασιν τῶν Σωμάτων, ἐντούτοις ὡς γεγονός, δὲν εἶναι κάτι ἀγνωστὸ σὲ αὐτοὺς. Ἀναφέρθηκε προηγουμένως ἡ περίπτωση τοῦ μυθικοῦ στρατιώτη Ἡρ. Ἐπίσης κάποιος Ἕλληνας Πυθαγόρειος φιλόσοφος με τὸ ὄνομα Ἀπολλώνιος Τυανεύς, ποὺ γεννήθηκε στὰ Τύανα τὸ 3 π.Χ. καὶ τοῦ ὁποῖου τὴν βιογραφία ἔγραψε σὲ οχτὼ βιβλία ὁ Φιλόστρατος τὸν 3^ο αἰ. μ.Χ., μαρτυρεῖται ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ υπερφυσικά κατορθώματα τοῦ (Τοῦ ἀπέδιδαν τὴν ιδιότητα τοῦ μάγου), ξεχωρίζει καὶ ἡ ἀνάστασις ἐνὸς μικροῦ κοριτσιοῦ²⁸⁷.

Μία ἄλλη ἱστορία ἐπίσης, στὰ πλαίσια τῆς μυθολογίας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, εἶναι καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Σίσυφου. Ὁ ἥρωας αὐτός, ἀφοῦ περιέπαιξε τοὺς θεοὺς ἀρκετὲς φορές, κατάφερε νὰ ξεγελάσει καὶ τὴν Περσεφόνη στὸν Ἄδη ὅταν πήγε ἐκεῖ ὡς νεκρός, πείθοντας τὴν ὅτι κατὰ λάθος βρέθηκε στους νεκρούς. Ἐτσι ἡ Περσεφόνη τοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ γυρίσει πίσω στους ζωντανούς. Γιὰ αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα ποὺ ἐπράξε ἐνάντια στὰ θεϊκὰ θελήματα, καταναγκάστηκε ἀπὸ τὸν Δία νὰ κυλάει ἕναν βράχον στὴν ἀνηφορικὴ διαδρομὴ ἐνὸς βουνοῦ. Ὅταν ὁ βράχος ἐφτανε στὴν κορυφή, κυλούσε πάλι πίσω, με ἀποτέλεσμα ὁ Σίσυφος νὰ εἶναι υποχρεωμένος νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν διαδικασίαν αὐτὴ αἰώνια²⁸⁸. Ἀπὸ αὐτὸ τὸν μῦθον ἔχει βγεῖ καὶ ἔχει γίνῃ παροιμιώδης στὴν σύγχρονη ἐποχὴ, ἡ ἀναφορὰ σὲ κοπιαστικὲς ἐργασίες τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν ἐπέφεραν κανένα ἐπικερδὲς ἢ οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα²⁸⁹.

²⁸⁷ Βλέπε, «*Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς*», Ἄρθρον στὴν Εφημερίδα «Πρῶτον Θέμα» στὸ φύλλον τῆς 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2019.

²⁸⁸ Camus Al., Μετάφρασις: Ν. Καρακίτσου-Ντουζέ & Μ. Κασαμπάλογλου-Ρομπλέν, «Ὁ Μῦθος τοῦ Σίσυφου», Ἄρθρον στὴν ιστοσελίδα τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Υπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=691

²⁸⁹ Ὁπ.π.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται τα γραφόμενα του Απόστολου Παύλου στην Προς Θεσσαλονικείς Α΄ Επιστολή. Το χωρίο αυτό είναι τμήμα της Εξόδιου Ακολουθίας της Ορθόδοξης Λειτουργικής Πράξης στο σήμερα:

Απόστολος. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α΄ (δ΄ 13-17).

«Ἀδελφία μου δὲν θέλω νὰ ἀγνοεῖται σχετικὰ μὲ τοὺς κεκοιμημένους, γιὰ νὰ μὴ λυπάσθε ὅπως οἱ ὑπόλοιποι ποὺ δὲν ἔχουν ἐλπίδα (ἀναστάσεως). Ἄν πιστεύουμε ὅτι ὁ Ἰησοῦς πέθανε καὶ ἀναστήθηκε, ἔτσι καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντες μὲ πίστη θὰ τοὺς φέρει στὴν αἰώνια ζωὴ μὲ τὸν Ἰησοῦ. Διότι σᾶς λέμε τὰ λόγια τοῦ Κυρίου, ὅτι ἐμεῖς οἱ ζωντανοὶ δὲν θὰ προφθάσουμε τοὺς νεκρούς, οἱ ὁποῖοι θὰ μᾶς προλάβουν στὴν προϋπάντηση τοῦ Κυρίου. Διότι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος μὲ πρόσταγμα, μὲ φωνὴ ἀρχαγγέλου καὶ μὲ σάλπισμα Θεοῦ θὰ κατέβει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ οἱ νεκροὶ ποὺ κοιμήθηκαν μὲ πίστη στὸν Χριστὸ θὰ ἀναστηθοῦν πρῶτοι. Ἐπειτα ἐμεῖς οἱ ζωντανοί, μαζὶ μὲ αὐτοὺς θὰ ἀρπαγοῦμε σὲ νεφέλες γιὰ νὰ συναντήσουμε στὸν ἀέρα τὸν Κύριο καὶ ἔτσι θὰ εἴμαστε πάντοτε μαζὶ Του.»

10. Ο θάνατος εσχατολογικά σύμφωνα με την Ορθόδοξη Θεολογία.

Με την Ενσάρκωση του Χριστού στη γη έχουμε την φανέρωση της Θείας Οικονομίας. Με την πλήρη φανέρωση της Θείας Οικονομίας, την Δεύτερη ένδοξη Παρουσία του Κυρίου, θα παύσει η ιστορία του κόσμου όπως την γνωρίζουμε.

Η είσοδος στην Καινή Κτίση δεν νοείται μόνο σε σχέση με την Ανάσταση των νεκρών σε ότι αφορά το θέμα της παρούσης μελέτης. Ολόκληρη η πλάση θα ανακαινισθεί, θα τελειωθεί, θα πληρωθεί και θα σωθεί, για να προσφερθεί ευχαριστιακά στον θεό. Αυτό το εσχατολογικό τέλος αναμένεται με αισιοδοξία. Ο Ιησούς Χριστός με την Ενσάρκωση του στην γη, είναι ο ακρογωνιαίος λίθος, η αλήθεια στην προοπτική του τέλους της ιστορίας και την εισαγωγή του κόσμου και του ανθρώπου στα έσχατα.

Προϋπόθεση για την σωτηρία της ανθρωπότητας και της κτίσης, αποτελεί η είσοδος του θεού στην ιστορία, κάτι που ήδη πραγματοποιήθηκε με την Θεία Ενανθρώπιση, την Διδασκαλία, το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση του Κυρίου.

Το Άγιο Πνεύμα χρίει το γεγονός της Ενανθρώπισης του Κυρίου. Ο Χριστός είναι ο *κεχρισμένος* του Αγίου Πνεύματος²⁹⁰. Είναι αυτό εξόχως εσχατολογικό γεγονός. Το Άγιο Πνεύμα εισάγει την ανθρωπότητα στα έσχατα ήδη από το παρόν. Η πλήρης φανέρωσης της Θείας Οικονομίας δια του Αγίου Πνεύματος θα ευοδωθεί. Ο κάθε άνθρωπος που έζησε αγιοπνευματικά στην επίγεια ζωή θα τελειωθεί και θα σωθεί στο αναμενόμενο ιστορικό τέλος. Τα έσχατα δεν προσδιορίζονται ως μια παθητική αναμονή του τέλους, αλλά ως μια εναγώνια προσδοκία²⁹¹.

Ο άνθρωπος ως ελεύθερο πρόσωπο ανταποκρίνεται στην κλήση του θεού, μετέχει και δρα για την πραγμάτωση και την εξέλιξη της Θείας Οικονομίας στην πορεία προς τα έσχατα.

Ο πιστός χριστιανός, ο βαπτισμένος και μετανοημένος, ο μετέχων στη Θεία Ευχαριστία, ως πρόσωπο σε σχέση με τους αδελφούς του στην Εκκλησία, στα αναμενόμενα έσχατα, θα θεωθεί και θα σωθεί²⁹². Ο θάνατος πλέον θα καταργηθεί, δεν θα υπάρχει. Τα Σώματα θα

²⁹⁰ Στ. Γιαγκάζογλου, *Ορθοδοξία και [Μετα-] Νεωτερικότητα*, Κεφ. 1^ο Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας, *Εν. Ι.2. Φύση και Ιστορία*, Πάτρα, ΕΑΠ 2008, σελ. 45.

²⁹¹ Οπ.π.

²⁹² Ι. Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, σελ 308.

αναστηθούν *εν εταίρα μορφή* για να ζήσουν στο εξής μέσα στην ετοιμασμένη Βασιλεία του Θεού, την αιώνια Βασιλεία των Ουρανών.

Εις την Α΄ Κορινθίους ΛΘ²⁹³, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει για το πώς καταργείται ο θάνατος. Λέγει ότι τα Σώματα δεν κρατούνται στη γη γιατί τα κατέχει ο θάνατος. Νίκη συνεπώς είναι να ξαναποκτήσει ο άνθρωπος το σώμα που του αφαιρέθηκε με τον θάνατο. Η νίκη αυτή θα έρθει από τον Κύριο, διότι θα αναστήσει τα Σώματα που ο θάνατος κράτησε. Και σχετικά με τον πνευματικό ή ψυχικό θάνατο, αυτός έχει ήδη καταργηθεί διότι στον κάθε βαπτισμένο καταργήθηκε.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στο πνευματικό κείμενο του *Περί θανάτου*²⁹⁴, σχολιάζει το ενδιαφέρον των ανθρώπων να μάθουν πότε θα συμβεί η Συντέλεια του Κόσμου. Αναφέρει δε το χωρίο από την Α΄ Επιστολή προς Θεσσαλονικείς του Αποστόλου Παύλου (Α΄ Θεσ. 5,1) στο οποίο ο Απóstolos Παύλος αναφέρει ότι δεν θα απαντούσε ποτέ για το πότε θα συμβεί αυτό το γεγονός. Για τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο ο άνθρωπος δεν θα κέρδιζε τίποτα αν μάθαινε τον ακριβή χρόνο, αφού ο προσωπικός θάνατος είναι για τον καθένα η Συντέλεια του Κόσμου. Ούτε οι άγγελοι το γνωρίζουν αυτό (Ματθ. 24, 36). Λέγει ότι, μόνο ο Πατέρας το γνωρίζει.

Σύμφωνα με τους Πατέρες ο Χριστός ως τέλειος Θεός γνώριζε την ημέρα και την ώρα της Συντέλειας, αλλά ως άνθρωπος δεν το γνώριζε, παρ' ότι ήταν αναμάρτητος. Συνεπώς ο άνθρωπος ως αμαρτωλός δεν δύναται να γνωρίζει τον χρόνο του επικείμενου τέλους²⁹⁵.

Σύμφωνα με τον Απóstolo Παύλο, η μορφή που έχει ο κόσμος στο σήμερα δεν θα κρατούσε για πολύ (Α΄ Κορ. 7, 31). Την θέση του θα πάρει ένας ανακαινισμένος κόσμος όπου θα επικρατεί η τάξη και η ευρυθμία, αντάξιος των ανθρώπων, των παιδιών του Θεού²⁹⁶. Ο κόσμος δεν θα καταστραφεί αλλά θα ανακαινιστεί. Στον κόσμο αυτό, η αμαρτία, ο θάνατος και το κακό δεν θα υπάρχουν²⁹⁷.

²⁹³ Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, *Εις την Α΄ Κορινθίους ΛΘ΄*, PG 61, 342.

²⁹⁴ Του ιδίου, *Περί θανάτου*, PG 63, 670.

²⁹⁵ Χρ. Κ. Καρακόλης, *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2005, σελ. 148.

²⁹⁶ Πρωτ. Νικόλαος Χ. Ιωαννίδης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος*, Αθήνα: χ.ε. 1996, σελ. 397.

²⁹⁷ Αθανάσιος Δεληκωστόπουλος, *Η πίστη των Ορθοδόξων*, 2^η έκδ., Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1999, σελ. 215.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ταυτίζει τις έννοιες Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου και Συντέλεια του Κόσμου²⁹⁸. Τα γραφθέντα αυτά από τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο δεν θέτουν κάποιο δυσερμήνευτο ζήτημα, αφού η Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου ταυτίζεται με την Συντέλεια του Κόσμου²⁹⁹.

²⁹⁸ Μητροπ. Αχελώου, Ευθύμιος Κ. Στύλιος, *Το μυστήριο της 8^{ης} ημέρας*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2015, σελ. 145.

²⁹⁹ Όπ. π.

11. Ο Θάνατος στη λαϊκή παράδοση των Βυζαντινών. Η περίπτωση του Διγενή Ακρίτα.

Σύμφωνα με τον μύθο, ο Διγενής ήταν ένας από τους Ακρίτες της Μικράς Ασίας, με ευγενή καταγωγή τόσο από την μητέρα του, όσο και από τον πατέρα του. Πήρε το προσωνύμιο Διγενής εξαιτίας της εθνικής καταγωγής του. Έλληνας από την μητέρα του Ειρήνη, κόρη του Βυζαντινού στρατηγού Ανδρόνικου και Άραβας από τον πατέρα του Μουσούρ, Εμίρη από την Συρία³⁰⁰.

Το Έπος του Βασιλείου Διγενή Ακρίτα είναι το αρχαιότερο σωζόμενο έργο της γραπτής δημόδους έμμετρης νεοελληνικής λογοτεχνίας³⁰¹. Εντάσσεται στα χρόνια του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα (811 – 886 μ.Χ.) ή κατά άλλες εκδοχές του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (958 – 1025 μ.Χ.), ή των μέσων του 11^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁰². Οι απόψεις και μελέτες δίστανται για το ζήτημα χρονολόγησης του Έπους³⁰³. Το Έπος του Διγενή Ακρίτα σηματοδοτεί την αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Σε αυτό εξιστορούνται η καταγωγή του Διγενή, τα παιδικά του χρόνια, τα ηρωικά κατορθώματα του και ο άδικος θάνατος του³⁰⁴.

Είναι πολύστιχο ποίημα αφηγηματικό που ξετυλίγεται σε περίπου 5.000 στίχους, ενώ έχει ηρωικό χαρακτήρα που αναφέρεται εν είδει έμμετρης βιογραφίας στον Βασίλειο Διγενή Ακρίτα, αντιπροσωπευτικό ήρωα των άκρων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁰⁵.

Στο έργο εντοπίζονται φιλολογικά, γραμματολογικά και άλλα δισεπίλυτα προβλήματα, προσμίξεις με μεταγενέστερα κείμενα και τραγούδια, ενώ τίθεται και το ζήτημα της αρχικής προφορικής παράδοσης του και απαγγελίας, όπως επίσης και η ταυτότητα του στιχουργού³⁰⁶.

Η αρχική μορφή του Έπους δεν έχει διασωθεί. Έχουν όμως βρεθεί και διασωθεί έξι χειρόγραφες παραλλαγές³⁰⁷:

- Του Εσκοριάλ.
- Της Τραπεζούντας.

³⁰⁰ Βλ. Διαδίκτυο, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Η Λόγια Δημιουργία, «Το Έπος του Διγενή Ακρίτα», http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexA6.html

³⁰¹ Όπ. π.

³⁰² Όπ. π.

³⁰³ Όπ. π.

³⁰⁴ Όπ. π.

³⁰⁵ Όπ. π.

³⁰⁶ Όπ. π.

³⁰⁷ Όπ. π.

- Της Άνδρου – Αθηνών.
- Της Κρυπτοφέρρης.
- Της Οξφόρδης.
- Της Άνδρου.

Το Έπος του Διγενή Ακρίτα έδωσε το όνομα του με τον τίτλο *Ακριτικά* σε ένα σύνολο δημοτικών τραγουδιών, που όπως το Έπος του Διγενή, εκφράζουν τα ιδεώδη και τους πόθους του Ελληνικού γένους³⁰⁸.

Αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα συγγραφή είναι το πνεύμα και οι ιδέες που εκφράζει το έργο και που συμφωνούν με την λαϊκή παράδοση των Βυζαντινών για την έννοια του θανάτου και μάλιστα του ηρωικού θανάτου.

Ο Διγενής εμφανίζεται στο Έπος ως ο απόλυτος ήρωας, το ίνδαλμα κάθε Έλληνα. Μάχεται με εχθρούς του κράτους των Βυζαντινών (Αραβες και άλλους), μονομαχεί με αμαζόνες, φονεύει δράκους, αρκούδες και λιοντάρια με τα χέρια του και γενικά πραγματοποιεί ασύλληπτα κατορθώματα. Πεθαίνει δε σε νεαρή ηλικία τριάντα τριών ετών από ασθένεια. Γνωρίσματα του Διγενή είναι το ακέραιο του χαρακτήρα, ο ιπποτισμός, η ευσέβεια, ο σεβασμός προς την γυναίκα, το απaráμιλλο θάρρος και η ατρόμητη δύναμή του. Αποτελεί σύμβολο των αγώνων όλων των ακριτών.

Το παροιμιώδες του βίου του και τα σχετικά με τον θάνατο του, είναι αυτό που επαναλαμβάνεται διαρκώς στα δημοτικά τραγούδια, ακόμα και στην νεοελληνική ποίηση, για την πάλη με τον Χάροντα στο μαρμαρένιο αλώνι (Το ψυχομάχημα). Αυτή η πάλη με τον Χάροντα (στο μαρμαρένιο αλώνι) αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς σε πλείστα κείμενα ποιητικά ή πεζά της ελληνικής λογοτεχνίας.

Ως Ακρίτας στην Μικρά Ασία, ο ήρωας εκφράζει με τις πράξεις του, την αγωνία και το φρόνημα του λαού για την υπεράσπιση της πατρώας γης απέναντι σε ποικίλους εχθρούς της Αυτοκρατορίας των Βυζαντινών. Είναι όπως παρουσιάζεται στο Έπος, ο πιο δημοφιλής ήρωας της εποχής στην συνείδηση του λαού.

Το Έπος του Διγενή Ακρίτα ως το πιο πρώιμο έργο της δημόδους νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα εμπνεύσει γνωστούς και άγνωστους πνευματικούς ανθρώπους, ώστε να συνθέσουν ασύλληπτης ομορφιάς δημοτικά τραγούδια, που εκφράζουν και αναδεικνύουν το σθένος της

³⁰⁸Βλ. Διαδίκτυο, Διδακτικά Βιβλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, «Το Έπος Βασίλειος Διγενή Ακρίτας», https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/corpora/pi/content.html?c=14&t=3,1931

ψυχής του ελληνικού έθνους στους μεσαιωνικούς χρόνους του Βυζαντίου ή και αργότερα. Τα λεγόμενα *Ακριτικά* έχουν ως βάση το πνεύμα του Ελληνισμού, όπως εκφράζεται στο Έπος του Διγενή Ακρίτα. Εξαίρεται η λαϊκή αντίληψη για τον ηρωικό θάνατο. Δηλαδή η τιτάνια παλικάριά του ήρωα και κατ' επέκταση των Ελλήνων, που μετατρέπει τον θάνατο σε κατάφαση ζωής³⁰⁹. Όπως λέγει και η λαϊκή Μούσα: «Αντρειωμένου θάνατος, θάνατος δε λογάται».

Ο Θάνατος του Διγενή³¹⁰

(Κρητική παραλλαγή)

Ο Διγενής ψυχομαχεί κι η γη τονε τρομάσσει
βροντά κι αστράφτει ο ουρανός και σειέτ' ο απάνω κόσμος
κι ο κάτω κόσμος άνοιξε και τρίζουν τα θεμέλια,
κι η πλάκα τον ανατριχιά πώς θα τότε σκεπάσει,
πώς θα σκεπάσει τον αίτο τση γης τον αντρειωμένο.
Σπίτι δεν τον εσκεπάζε, σπήλιο δεν τον εχώρει,
τα όρη εδιασκέλιζε, βουνού κορφές επήδα,
χαράκι αμαδολόγαγε και ριζιμιά ξεκούνιε.
στο βίτσιμα 'πιανε πουλιά, στο πέταμα γεράκια,
στο γλάκιο και στο πήδημα τα λάφια και τ' αγρίμια.
Ζηλεύγει ο Χάρος με χωσιά μακρά τότε βιγλίζει,
κ' ελάβωσέ του την καρδιά και την ψυχή του πήρε.

³⁰⁹ Όπ. π.

³¹⁰ Το τραγούδι αυτό δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1909 στο περιοδικό "Κρητικός Λαός", από τον Π. Βλαστό, το οποίο και συμπεριέλαβε στη συνέχεια στην "εκλογή" του ο Ν. Πολίτης.

12. Οι γενικότερες αντιλήψεις των βυζαντινών για τον θάνατο (Νεκρικά έθιμα, δοξασίες, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, οιωνοί).

Από την αρχή ακόμα της Βυζαντινής περιόδου (4^{ος} αι.), η Εκκλησία κατέβαλε ποικίλες προσπάθειες να ανατρέψει και να εκχριστιανίσει με την διδασκαλία και το κήρυγμα τις αρχαίες δοξασίες του λαϊκού πολιτισμού στο περί θανάτου ζήτημα³¹¹. Το βίωμα όμως και τα έθιμα του λαού ήταν τόσο ισχυρώς εντυπωμένα στη ψυχή, ώστε μερικώς μόνο κατορθώθηκε αυτό. Ο λαός συνέχισε να ακολουθεί τα πατροπαράδοτα έθιμα του και τις αντιλήψεις που είχε επί αυτού του ζητήματος. Και όχι μόνο αυτό, αλλά πολλές αντιλήψεις και έθιμα έχουν φτάσει έως και την σύγχρονη εποχή³¹². Η Εκκλησία αν και κατόρθωσε να ανατρέψει την αρχαία θρησκεία, δηλαδή το Δωδεκάθεο, να επιβάλει το δικό της τελεστικό τυπικό το σύμφωνο προς τα δόγματα του χριστιανισμού, εντούτοις αρκέστηκε να συμβιβαστεί με τα πατροπαράδοτα έθιμα του λαού και πολύ περισσότερο με τα νεκρικά³¹³.

Αμέσως από την αρχή της Βυζαντινής εποχής επέρχεται ένα είδος σύγκρουσης με τις ελληνικές δοξασίες περί θανάτου και ψυχής, έναντι του δόγματος για την ανάσταση των νεκρών³¹⁴.

Στο Βυζάντιο υπάρχει πληθώρα ταφικών εθίμων, προλήψεων και δεισιδαιμονιών που έρχονται κατευθείαν από την αρχαία εποχή.

Αρχαία δοξασία η οποία επιβιώνει στο Βυζάντιο είναι το γεγονός που αναφέρει ο Πλάτωνας (Φαίδων 81c), ότι οι ψυχές των νεκρών παρουσιάζονται και περιπλανούνται στα μνήματα³¹⁵. Οι ψυχές, μαζί με άλλα άυλα όντα είναι οι δαίμονες της λαϊκής παράδοσης³¹⁶. Τις δοξασίες αυτές απέκρουσε τον 4^ο αιώνα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος³¹⁷.

Ήταν βαθύτατο βίωμα του λαού ότι είναι δυνατή η πρόβλεψη του θανάτου μέσω ονείρων, του ίδιου του μελλοθάνατου ή συγγενών αυτού. Επίσης μέσω οραμάτων, οπτασιών, εκστάσεως, πρόρρηση οσίων ανδρών και σχετικών οιωνών³¹⁸. Στον Βίο του αγίου Ιωάννη

³¹¹ Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.614.

³¹² Όπ. π.

³¹³ Όπ. π.

³¹⁴ Όπ. π. σελ. 613.

³¹⁵ Όπ. π. σελ. 613-614.

³¹⁶ Όπ. π.

³¹⁷ βλ. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Εις Ευαγγέλιον Ματθαίου*, PG 57, 353-354.

³¹⁸ Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.615.

του Ελεήμονος, αναφέρει ο Λεόντιος Νεαπόλεως Κύπρου (7^{ος} αι.), ένας μοναχός επ' ονόματι Σαβίνος εν εκστάσει είδε τον Πατριάρχη στεφανωμένο με κλαδιά ελιάς, το οποίο θεώρησε σημάδι εκδημίας του Πατριάρχου, όπερ και εγένετο³¹⁹.

Πανάρχαιο σύμβολο νίκης και έπαθλο αγώνων το οποίο ήταν διαδεδομένο στην Ανατολή και την Αίγυπτο, ήταν το κλαδί του Φοίνικα, το οποίο εθεωρείτο σύμβολο νίκης επί του θανάτου, της αθάνατης ψυχής. Οι Βυζαντινοί μεταχειριζόμενοι την ως άνω δοξασία θεωρούσαν τον Φοίνικα σύμβολο νίκης του χριστιανού κατά του θανάτου. Γι' αυτό και τον χρησιμοποιούσαν στην εκφορά του νεκρού, σε γλυπτές παραστάσεις επί σαρκοφάγων, επιτάφιων λίθων, κλπ.³²⁰.

Σε ότι αφορά τους οιωνούς, ασφαλές προμήνυμα θανάτου ήταν το κράξιμο του κόρακα και το σκολούπισμα της Γλαύκας το βράδυ έξω από την οικία. Ιδιαίτερα για το κράξιμο του κόρακα, η λαϊκή δοξασία αυτή είναι αρχαιοτάτων χρόνων. Το μαρτυρούν μεταξύ άλλων, ο Κάσσιος, ο Επίκτητος και ο Πλούταρχος³²¹. Ο Επίκτητος χαρακτηριστικά λέγει στα γραφόμενά του: «αλλ' αν μεν κόραξ κραυγάζων σημαίνει σοι τι, ουχ ο κόραξ εστίν ο σημαίνων, αλλ' ο Θεός δι' αυτού»³²².

Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, ο διαισθανόμενος τον θάνατό του προέβαινε στην σύνταξη διαθήκης των πραγμάτων της περιουσίας του. Με την παγίωση του χριστιανισμού, εθεωρείτο άξιο μακαρισμού ο πιστός προ του τέλους του να διαθέσει μέρος της περιουσίας του στην Εκκλησία³²³.

Η νεκρική κλίνη του ψυχορραγούντως τοποθετούνταν προς την Ανατολή, όπως ακριβώς θα ακολουθήσει και στην πρόθεση και στον τάφο. Αυτό αποτελεί χριστιανική αντιστροφή του παραδοσιακού προσανατολισμού προς την Δύση από τους Έλληνες³²⁴.

Στη νεκρική κλίνη τοποθετούσαν αναμμένη λαμπάδα, έθιμο που απαντάται έως και σήμερα.

Βαθύτατο βίωμα που έρχεται κατ' ευθείαν από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, ήταν στο Βυζάντιο η σύναξη των συγγενών γύρω από τη νεκρική κλίνη του ετοιμοθάνατου, προκειμένου αυτός να παραγγείλλει τις τελευταίες επιθυμίες του, τα της ταφής του (τόπο και

³¹⁹ Όπ. π.

³²⁰ Όπ. π. σελ. 616.

³²¹ Όπ. π.

³²² βλ. Επίκτητος, *Διατριβαί*, γ. α' 37

³²³ Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.616.

³²⁴ Όπ. π. σελ. 620.

τρόπο) και τις ευχές και ευλογίες του. Του ζητείτο δε από τους παρόντες να επαναλάβει για δεύτερη φορά τις παραγγελίες του, ενώ υπεδείκνυε και τον άνθρωπο που θα του σφάλιζε τα μάτια και το στόμα μετά την τελευτή³²⁵.

Τον μελλοθάνατο μετ' έπειτα επισκεπτόταν και οι φίλοι προκειμένου να αλληλοσυγχωρηθούν και να αποχαιρετιστούν. Όταν ήταν πλέον φανερό το αναπόφευκτο του θανάτου, καλούνταν ιερέας στην οικία προκειμένου ο μελλοθάνατος να βαπτισθεί (προ ενάρξεως του νηπιοβαπτισμού)³²⁶ και να λάβει την Θεία Κοινωνία (Πρακτική που ισχύει μέχρι σήμερα). Τότε ετελείτο και η εξομολόγηση του μελλοθάνατου, αφού ο άνθρωπος τις τελευταίες στιγμές αισθάνεται τον φόβο της τιμωρίας της ψυχής για τα επίγεια κρίματα και οπωσδήποτε μετανοεί. Την ψυχική κατάσταση των τελευταίων στιγμών του ανθρώπου, περιγράφει ο Πλάτωνας στο έργο του *Πολιτεία* (Πολιτ. Α', 330d).

Οι ενέργειες στην οικία του μελλοθάνατου συνοδευόταν από συσκότιση του χώρου, προκειμένου το φως να μην παρεμποδίσει τον σχηματισμό του αιθέριου σώματος του νεκρού κατά την τελευτή και ούτε να παρεμποδίσει την αιθέρια παρουσία και την δράση προς παραλαβή της ψυχής του νεκρού από τις οντότητες που εμφανίζονται για τον σκοπό αυτό³²⁷.

Ο μελλοθάνατος εις την επιθανάτια αγωνία, δηλαδή την στιγμή που ψυχορραγούσε, ελέγετο ότι *εγγίζειν ταις του άδου πύλαις*, δηλαδή ότι βρίσκεται στις τελευταίες πνοές του. Η πίστη του λαού περί των πυλών του Άδη απαντάται ήδη από την Ομηρική εποχή³²⁸.

Συνήθως ο ψυχορραγώντας κατά τις τελευταίες πνοές προσήλωνε το βλέμμα του σε συγκεκριμένο μέρος της οικίας. Πιστευόταν για αυτό, ότι έβλεπε τον άγγελο ή τους αγγέλους που ήρθαν για να πάρουν την ψυχή του. Η πίστη αυτή του λαού περί της αποσπάσεως της ψυχής του νεκρού από δαίμονα (άγγελο) απαντά ήδη από την αρχαιότητα. Ο Πλάτωνας στον Φαίδωνα γράφει ότι: «[...] η ψυχή ...υπό υπό του προστεταγμένου δαίμονος οίχεται αγομένη» (Φαίδων 108 ab).

Θεωρούνταν από τον λαό ότι τότε γινόταν μία Κρίσις της ψυχής³²⁹. Γι' αυτό και στην εικονογραφία παρίσταται ο Χάροντας κρατώντας ρομφαία και πλάστιγγα³³⁰. Αυτό θυμίζει έντονα τον ψυχοπομπό θεό Ερμή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας³³¹.

³²⁵ Όπ. π. σελ. 617.

³²⁶ Όπ. π. σελ. 618.

³²⁷ Όπ. π. σελ. 619.

³²⁸ Όπ. π. σελ. 620.

³²⁹ Όπ. π. σελ. 621.

Υπήρχε παράλληλα και η δοξασία ότι η ψυχή ζυγίζεται από τον άγγελο αμέσως μετά την τελευταία πνοή³³². Δηλαδή όπως έλεγε ο λαός, ο ψυχορραγώντας ευρίσκεται *εις τα του θανάτου ζυγά*³³³. Η δοξασία αυτή του λαού βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με το δόγμα της Εκκλησίας, κατά το οποίο μετά την Ανάσταση των νεκρών θα τελεσθεί η Κρίσις³³⁴.

Όταν πλέον ο ψυχορραγώντας ήταν άφωνος και *εις του θανάτου ζυγά*, οι συγγενείς ανέστελλαν τους θρήνους, διότι πίστευαν ότι ο θόρυβος τάραζε τον ετοιμοθάνατο και αυτός εμποδιζόταν να εκπνεύσει. Το έθιμο αυτό λεγόταν έθιμο της *σιωπής*³³⁵. Το έθιμο αυτό είναι αρχαιοτάτων χρόνων. Ο Πλάτωνας εμφανίζει τον Σωκράτη στο Φαίδωνα να λέγει: «...εν ευφημία χρη τελευτάν. Αλλ' ησυχίαν τε άγετε και καρτερείτε» (Φαίδων 117d). Η πίστη αυτή έχει φτάσει ως τις μέρες μας, αφού πιστεύεται ότι οι γοεροί θρήνοι όταν ο άνθρωπος ψυχορραγεί, «αγγελοκόβουν» τον ψυχορραγούντα και αποδιώχνουν τον άγγελο που έχει έρθει να παραλάβει την ψυχή του νεκρού³³⁶. Αποτέλεσμα αυτού είναι να παρατείνεται η αγωνία του ετοιμοθάνατου και να παραμένει η ψυχή έτι περισσότερο στο σώμα³³⁷.

Πιστευόταν στους Βυζαντινούς χρόνους – και αυτό είναι αρχαιότατη παράδοση – ότι ψυχοπομπός της ψυχής του νεκρού ήταν ο ίδιος ο φύλακας άγγελος του ανθρώπου³³⁸. Στο Φαίδωνα ο Πλάτωνας περιγράφει ακριβώς το παραπάνω, οπότε και η ψυχή από τον φύλακα άγγελο οδηγείται στον τόπο της Κρίσεως και ακολούθως στον Άδη³³⁹.

Αμέσως μετά τον θάνατο ξεκινούσαν οι φροντίδες για τον νεκρό. Πρώτη από αυτές ήταν το σφάλισμα των ματιών και του στόματος, καθώς και η τοποθέτηση του λειψάνου σε κλίνη χαμηλή. Το σφάλισμα των ματιών και του στόματος θεωρούνταν ιερό κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, έχει δε Ομηρική προέλευση. Στην Οδύσσεια λέγεται: «Χερσί κατ' οφθαλμούς ελέειν συν τε στομ' ερείσαι» (Οδύσσεια, λ 426). Όπως ειπώθηκε και προγενέστερα, εθεωρείτο τόσο σημαντικό αυτό το έθιμο, ώστε δίνονταν ιδιαίτερες

³³⁰ Όπ. π.

³³¹ Όπ. π.

³³² Όπ. π.

³³³ Όπ.π.

³³⁴ Όπ. π.

³³⁵ Όπ. π.

³³⁶ Όπ. π. σελ. 622.

³³⁷ Όπ. π.

³³⁸ Όπ. π.

³³⁹ Όπ. π.

παραγγελίες από τον μελλοθάνατο επί τούτου. Θεωρούσαν δε άτυχο τον άνθρωπο που πέθαινε στα ξένα, λέγοντας: «τις αποθανόντα περιστελεί,³⁴⁰».

Μετά την τελευταία ακολουθούσε το έθιμο της *Σάρωσης* της οικίας³⁴¹. Το έθιμο αυτό, αρχαιοτάτων χρόνων, σημαίνει τον μη καθαρισμό, ξαράχνιασμα και ασβέστωμα της οικίας, κλπ. για χρονικό διάστημα σαράντα ημερών από την εκδημία του νεκρού. Ήταν βαθύτατη πεποίθηση των Βυζαντινών ότι αν πραγματοποιούνταν σαρώματα στην οικία θα εκβαλλόταν η ψυχή του νεκρού, με κίνδυνο η ψυχή να χάσει το σώμα αυτής και να περιπλανάται αλλού, χωρίς να καταφέρει να επανεύρει το σώμα και να το ακολουθήσει στον τάφο για την κηδεία, μετά την οποία θα μεταβεί στον άλλο κόσμο και θα συνεχίσει τον περαιτέρω βίο της³⁴².

Το τυπικό υπαγόρευε στις γυναίκες του σπιτιού που μέχρι τότε σιωπούσαν στα τελούμενα, να αρχίσουν τους θρήνους³⁴³ και την περιποίηση του νεκρού με την κυρίως *περιστολή* (όπως έχει περιγραφεί και στο 3^ο κεφ. της παρούσης εργασίας και αφορά τα τεκταινόμενα επί τούτου στην Κλασική Αθήνα).

Ο νεκρός θεωρούνταν ότι αποτελεί φοβερά μολυσματική δύναμη (λόγω της συνεχούς εκλύσεως εκτοπλασματικής ύλης, έχων σχέση με το αιθέριο σώμα³⁴⁴) μιαίνοντας τους συγγενείς του σπιτιού. Για αυτόν το λόγο, στην πλύση του σώματος, την επάλειψη με έλαια, μύρο, κλπ. έδειχναν ιδιαίτερη φροντίδα (όπως άλλωστε έχει τις ρίζες του το έθιμο στην Ομηρική εποχή - βλέπε για παράδειγμα κηδεία Έκτορος – Ιλ. Ω 678-805).

Στο σώμα γίνονταν όλες οι καθιερωμένες περιποιήσεις, όπως το σπαργάνωμα, το τύλιγμα με λευκό σεντόνι (το σάβανο), η κατάδεση των χεριών και των ποδιών και η ένδυση με λευκά ωραία ρούχα. Διακρίνονταν κάποια ιδιαιτερότητα στην ένδυση πλουσίων ή ευγενών προσώπων, οι δε ιερείς θάπτονταν με τα ιερά άμφια τους³⁴⁵, ενώ το σάβανο των ιερέων ήταν το λεγόμενο *επιρριπτάριον*³⁴⁶. Το λευκό ένδυμα του νεκρού συμβόλιζε την καθαρότητα αυτού. Αυτό έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα, όταν και οι ιερείς των θεών θυσίαζαν ή εισέρχονταν στα ιερά με λευκή εσθήτα. Ο Πλάτων δε στους Νόμους αναφέρει για τους ιερείς ότι: «λευκήν μεν την στολήν έχει πάσαν» (Νόμοι ΙΒ΄ 947).

³⁴⁰ Όπ. π. σελ. 623.

³⁴¹ Όπ. π. σελ. 618.

³⁴² Όπ. π. σελ. 618-619.

³⁴³ Όπ. π. σελ. 623.

³⁴⁴ Όπ. π. σελ. 624.

³⁴⁵ Όπ. π. σελ. 625.

³⁴⁶ Όπ. π. σελ. 638.

Στα πόδια του νεκρού έβαζαν υποδήματα, ένεκα της λαϊκής πίστης ότι ο νεκρός θα ταξιδεύσει. Στο κεφάλι τοποθετούσαν στεφάνι από άνθη, έθιμο που φτάνει ως τις μέρες μας³⁴⁷. Ο πατέρας της ελληνικής λαογραφίας Νίκος Πολίτης διακρίνοντας ομοιότητες μεταξύ γαμήλιων και νεκρικών εθίμων, υποστηρίζει ότι η στεφάνωση του νεκρού δεικνύει τον γάμο του νεκρού με τον Άδη και τη Γαία³⁴⁸. Υπάρχει δε και ή έτερη γνώμη από τον Ιστορικό και λαογράφο Στίπλων Κυριακίδη, ότι αρχικώς στεφανώνονταν μόνο οι άγαμοι νεκροί και ότι αργότερα επεκτάθηκε και στους έγγαμους νεκρούς³⁴⁹. Στην αρχαιότητα αυτή η λαϊκή πίστη για τον γάμο των νεκρών αφορούσε τους άνδρες που νυμφευόταν τις *Κύρες*, τις δε γυναίκες που νυμφευόταν τον *Άδη*³⁵⁰. Σε κάθε περίπτωση, κατά την βυζαντινή εποχή οι ανύμφευτες γυναίκες ενδύονταν με νυφικό. Το έθιμο αυτό μαρτυρείται από την αρχαιότητα, όπως για παράδειγμα στην Αντιγόνη του Σοφοκλή (Αντιγ. 809). Ακόμα και οι χριστιανοί πατέρες, όπως για παράδειγμα ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, συγκαταβαίνουν ως προς τη νυφική ένδυση των ανύμφεπτων και παρθένων γυναικών³⁵¹.

Ακολουθούσε την *περιστολή* και τον στολισμό του νεκρού, η *Πρόθεσις* επί κλίνης. Η *Πρόθεσις* ετυμολογικά προέρχεται από το ρήμα *πρόκειμαι*. Δηλαδή του «λειψάνου προκειμένου» ή «ο νεκρός εν κλίνη προκειμένος». Η *πρόθεση* γινόταν κατά την αρχαία παράδοση, όπως έχει περιγραφεί για τα τεκταινόμενα της κηδείας στην Κλασική Αθήνα (βλ. 3^ο κεφ).

Περί της νεκρικής κλίνης κάθονταν οι συγγενείς και οι φίλοι του νεκρού θρηνώντας το νεκρό. Οι γυναίκες γοερά ανακαλούσαν το όνομα του νεκρού. Το ανακάλεσμα του νεκρού δια του ονόματος του είναι λαϊκό έθιμο που απαντάται ήδη από την Ομηρική εποχή (Ιλ. Ψ 178). Ο θρήνος συνοδευόταν για τις μεν γυναίκες του σπιτιού με σκίσιμο των ρούχων τους, χτυπήματα με τα χέρια στο πρόσωπο και το στήθος, καθώς και κατάξυση μέχρι αιμάτωσης των παρειών και ξερίζωμα των τριχών της κεφαλής. Οι γυναίκες επίσης γύμνωναν τα χέρια και τους μαστούς, θρηνώντας³⁵². Οι άνδρες ξερίζωναν τα γένια τους και όπως οι γυναίκες, έριχναν τις τρίχες στη νεκρική κλίνη εν είδει προσφοράς χώματος στο νεκρό³⁵³.

³⁴⁷ Όπ. π. σελ. 626.

³⁴⁸ Όπ. π.

³⁴⁹ Όπ. π.

³⁵⁰ Όπ. π.

³⁵¹ Όπ. π. σελ. 627.

³⁵² Όπ. π. σελ. 628.

³⁵³ Όπ. π.

Το μάτωμα των παρειών από τις θρηνούσες γυναίκες είχε την σημασία της αιθερικής ενδυνάμωσης του αποβιώσαντος, αφού το αίμα θεωρείται φορέας της ψυχής του ανθρώπου³⁵⁴. Το ίδιο και η αποκοπή της κόμης των γυναικών και η απόθεση στη νεκρική κλίνη θεωρούνταν προσφορά εκ της ψυχής και της ζωτικότητας της, αφού οι τρίχες της κεφαλής αποτελούν πηγή δυνάμεως³⁵⁵. Η γύμνωση δε και η επίδειξη των βραχιόνων και των μαστών από τις θρηνούσες γυναίκες είναι τυπικό αρχαίο έθιμο, μαρτυρούμενο από την Ομηρική εποχή (Ιλ. Χ 79-80) και την Κλασική αρχαιότητα (Ευριπίδους Εκάβη 555-561), όπως και η αποκοπή της κόμης και το μάτωμα των παρειών (Ιλ. Ψ 135, 152. Οδ. 197-198). Το λαϊκό αυτό έθιμο του θρήνου στην Βυζαντινή εποχή πολεμήθηκε από την Εκκλησία, αλλά δεν κατορθώθηκε να περιοριστεί³⁵⁶. Ο λαός συνέχισε να το τηρεί και έχει φτάσει ως τις μέρες μας³⁵⁷.

Ο θρήνος των γυναικών καλούνταν και *εξόδιον* ή *ολολυγμός* και ήταν τιμητικό έθιμο προς το νεκρό. Τα μοιρολόγια ήταν ειδικά για την περίπτωση και ανάλογα του θανάτου και του προσώπου του νεκρού, ήταν έμμετρα. Καλούνταν για το σκοπό αυτό και ειδικοί θρηνωδοί, συνήθως γυναίκες, οι οποίες λέγονταν *συνθρηνούσαι*³⁵⁸.

Τα μοιρολόγια και ειδικώς τα έμμετρα είχαν αρχαιότατη προέλευση. Γνωρίζουμε ότι στην αρχαία Αθήνα ο Σόλωνας με τη νομοθεσία του ρύθμισε προς το απλούστερο τα των κηδειών και απαγόρευσε μαζί με άλλα έθιμα το *θρηνείν πεποιημένα*³⁵⁹. Παρ' όλα αυτά το έθιμο των έμμετρων μοιρολογιών συνεχίστηκε έως και τη σύγχρονη εποχή. Έχουν δε διασωθεί πλείστα Βυζαντινά μοιρολόγια.

Ο νεκρός δεν θάβονταν αμέσως, αλλά παρέμενε στη νεκρική κλίνη της οικίας επί μία νύχτα. Εδώ εμφανίζεται διαφορά σε σχέση με την ελληνική αρχαιότητα, οπότε και ο νεκρός παρέμενε στην οικία επί δύο νύχτες και θάβονταν την τρίτη (βλ. τρίτο κεφ.). Αυτή η συντροφήυση της ψυχής του νεκρού επί μία νύχτα θεωρούνταν ότι ήταν εξόχως ευχάριστη για την ψυχή του αποβιώσαντος³⁶⁰.

Με την ετοιμασία του τάφου ο νεκρός εκφερόταν στην εκκλησία για να ψαλεί η νεκρώσιμη ακολουθία. Η εκφορά από την εκκλησία στον τάφο λεγόταν, *εκφορά, κηδεία, έξοδος*, και

³⁵⁴ Όπ. π. σελ. 629.

³⁵⁵ Όπ. π. σελ. 628.

³⁵⁶ Όπ. π.

³⁵⁷ Όπ. π.

³⁵⁸ Όπ. π. σελ. 629.

³⁵⁹ Όπ. π.

³⁶⁰ Όπ. π. σελ. 630.

εξόδευσις³⁶¹. Η εκφορά του νεκρού όπως ειπώθηκε για τους Έλληνες, γινόταν προ της ανατολής του ηλίου (βλ. 3^ο κεφ.). Στους χριστιανούς στο Βυζάντιο γινόταν μόνο κατά την διάρκεια της ημέρας και μάλιστα κατά τις προμεσημβρινές ώρες³⁶². Προσωρινά επί αυτοκράτορος Ιουλιανού απαγορεύτηκαν οι κηδείες υπό το φως του ηλίου και γίνονταν μετά την Δύση και προ της Ανατολής³⁶³. Αυτό είχε την σημασία του, διότι πιστευόταν ότι το φως του ήλιου αποδιώχνει τους αγγέλους που οδηγούν την ψυχή στον τάφο³⁶⁴. Αυτές οι υπάρξεις υπάγονται στον αιθερικό κόσμο της νύχτας και δυσφορούν ενοχλούμενες από το φως του ήλιου, τις οποίες (το φως) αποδιώχνει³⁶⁵.

Τους κομιστές στον τάφο έκαναν οι λεγόμενοι *εκκομισταί* ή *ενταφιασταί*. Τους δε τεχνίτες που κατασκεύαζαν τους τάφους τους έλεγαν *μνημοράλιους*³⁶⁶. Το φέρετρο καλούνταν *κλίνη* όπως στην αρχαιότητα³⁶⁷. Λέγονταν ακόμα *σκίμπους*, *κρεβατοφόριον*, *κράβατος* και *λεκτίκιον*³⁶⁸.

Όπως συνηθίζεται και σήμερα, κρούονταν πένθιμα τα σήμαντρα της εκκλησίας. Το έθιμο αυτό μαρτυρείται από την αρχαιότητα, οπότε και στην αρχαία Σπάρτη σε περίπτωση θανάτου του βασιλέως έκρουαν λέβητα ή μεταλλικό δίσκο³⁶⁹.

Υπάρχει η γνώμη³⁷⁰ ότι από την διδασκαλία της Καινής διαθήκης δεν προκύπτει ότι οι νεκροί θα πρέπει να θάβονται με θρησκευτικές τιμές. Εντούτοις η Εκκλησία αρκετά πρόωιμα υιοθέτησε την συμμετοχή στις κηδείες των χριστιανών προπέμποντας τους νεκρούς στον τάφο με τις σχετικές δεήσεις και προσευχές, οι οποίες με τον καιρό κατέληξαν σε συγκεκριμένο τελεστικό τυπικό, την Εξόδιο Ακολουθία³⁷¹.

Στην Αίγυπτο διατηρήθηκαν τα αρχαία έθιμα στις κηδείες και οι προπέμποντες το νεκρό, κληρικοί και μοναχοί, φορούσαν λευκή στολή και κρατούσαν κλαδιά φοίνικα³⁷². Στην Παλαιστίνη δε, ο νεκρός προπέμπονταν *μετά βαΐων και κλάδων ελαιών*³⁷³.

³⁶¹ Όπ. π.

³⁶² Όπ. π. σελ. 631.

³⁶³ Όπ. π.

³⁶⁴ Όπ.π.

³⁶⁵ Όπ.π.

³⁶⁶ Όπ.π. σελ. 632.

³⁶⁷ Βλ. Θουκυδίδη, Περικλέους επιτάφιος, Β, 34,3.

³⁶⁸ Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.632.

³⁶⁹ Όπ. π.

³⁷⁰ Όπ.π.

³⁷¹ Όπ.π.

³⁷² Όπ.π.

Οι προπέμποντες το νεκρό κρατούσαν θυμιάματα και κυρίως αναμμένες λαμπάδες, το οποίο είναι έθιμο αρχαιοελληνικό που η Εκκλησία υιοθέτησε προς το επισημότερο³⁷⁴. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος έχει γράψει χαρακτηριστικά για αυτό το έθιμο: «τι βούλονται αι λαμπάδες αι φαιδραί; ουχ ως αθλητάς αυτούς προπέμπομεν;»³⁷⁵.

Ασφαλείς πληροφορίες για την εκφορά του νεκρού υπάρχουν από τα μαρτυρούμενα για την εκφορά της Μακρίνης (379 μ.Χ.), αδελφής του αγίου Γρηγορίου Νύσσης, οπότε και άπαντες οι παριστάμενοι στην εκφορά κρατούσαν αναμμένες λαμπάδες και έψαλαν ψαλμωδίες³⁷⁶, ενώ στοιχηδόν από αμφοτέρες τις πλευρές της πομπής βρίσκονταν διάκονοι και υπηρέτες, δεικνύοντας την επισημότητα και την λαμπρότητα της κηδείας.

Η προπομπή του νεκρού με μουσική και ύμνους είναι αρχαιότατη παράδοση που γινόταν για την μνήμη ηρώων κατά την επιτάφια για αυτούς τελετή³⁷⁷. Ο Πλάτωνας αναφέρει ότι αυτό γινόταν και στην κηδεία ιερέων (Νομ. ΙΒ', 947), τους οποίους ιερείς προέμπανε χοροί αγοριών και κοριτσιών που έψαλαν ύμνους πεπονημένους προκειμένου να υμνήσουν το νεκρό.

Σε αντιστοιχία και υπό την επίδραση των τεκταινόμενων κατά την εκφορά ηρώων ή ιερέων στην αρχαιότητα, οι χριστιανοί διαμόρφωσαν το τυπικό της κηδείας με ύμνους, ψαλμωδίες, επιτάφιους λόγους και ωδές για τους άγιους της χριστιανοσύνης³⁷⁸.

Ο νεκρός κατά την εκφορά είχε ακάλυπτο το πρόσωπο. Παρατηρείται επίδειξη πλούτου από οικογένειες ευγενών, πλουσίων και σημαντικών προσώπων, των οποίων το φέρετρο (κλίνη) του νεκρού ήταν διάχρυσο, όπως και τα ρούχα χρυσοϋφαντα και μεταξωτά³⁷⁹. Παρ' όλα αυτά, η οικογένεια του νεκρού είχε την υποχρέωση να τελέσει λιτά την κηδεία, σύμφωνα με τα νενομισμένα της πολιτείας, όπως άλλωστε συνέβαινε και στην αρχαιότητα (π.χ. Νόμοι Σόλωνος³⁸⁰).

Όπως και στην αρχαιότητα, η εκφορά του νεκρού γινόταν δια μέσω της αγοράς της πόλεως. Αυτό έχει αντιστοιχία και δεικνύει ομοιότητες των νεκρικών εθίμων με τα γαμήλια, αφού η

³⁷³ Όπ.π. σελ. 633.

³⁷⁴ Όπ.π.

³⁷⁵ Όπ. π.

³⁷⁶ Όπ. π.

³⁷⁷ Όπ. π. σελ. 634.

³⁷⁸ Όπ. π.

³⁷⁹ Όπ. π.

³⁸⁰ Όπ. π. σελ. 625.

γαμήλια περιφορά της νύφης στην αρχαιότητα γίνονταν επίσης δια μέσω της αγοράς³⁸¹. Δεικνύει επίσης αυτή η αντιστοιχία την δημόσια εξαγγελία του γεγονότος (θανάτου ή γάμου), αφού αυτά είναι πράγματι δημόσια γεγονότα, τόσο για τους Έλληνες στην αρχαιότητα, όσο και για τους Βυζαντινούς³⁸².

Η διακόμιση του νεκρού στην εκκλησία για να ψαλεί σε αυτόν η νεκρώσιμη ακολουθία απαντάται από τις αρχές του 6^{ου} μ.Χ.³⁸³. Αυτή η πρώιμη νεκρώσιμη υμνολογία καλούνταν: *εξιτήριοι ωδαί, επιτάφιος υμνωδία, εξόδια, ψαλμωδία και εξόδιοι ύμνοι*³⁸⁴.

Οι προπάροντες το νεκρό, φίλοι, συγγενείς και ιερείς, ασπάζονταν το νεκρό μετά το πέρας της νεκρώσιμης ακολουθίας. Ρητή αναφορά στις πηγές περί του τελευταίου ασπασμού μετά την νεκρώσιμη ακολουθία έχουμε από τον 7^ο αι. μ.Χ. και μετά³⁸⁵. Το νεκρικό έθιμο του τελευταίου ασπασμού γινόταν αρχικά πριν το θάνατο. Κατόπιν μετατέθηκε μετά την τελευταία εκπνοή και αργότερα μετά τη νεκρώσιμη ακολουθία³⁸⁶. Ο τελευταίος ασπασμός είχε την σημασία του αποχαιρετισμού και την έκφραση κοινωνικής συμπαράστασης προς το νεκρό. Οι ζώντες δηλαδή δήλωναν ότι συνέπασχαν με το νεκρό και την οικογένεια του³⁸⁷.

Μετά το τέλος της νεκρώσιμης ακολουθίας ο νεκρός οδηγείτο στον τάφο συνοδευόμενος από τον κλήρο ο οποίος έψαλε εξόδιους ύμνους.

Ο τάφος ανάλογα της μορφής και της αρχιτεκτονικής καλούνταν *κοιμητήριοι, μνημείον, μνήμα, λάρναξ* και *θήκη*³⁸⁸. Η λέξη κοιμητήριοι αρχικά δήλωνε τον τάφο. Αργότερα επεκτάθηκε η σημειολογική του σημασία και δήλωνε ολόκληρο το νεκροταφείο³⁸⁹. Οι τάφοι ήταν μονόσωμοι ή πολυάνδρια. Το νεκρό κατάχωναν στον τάφο ή πιο επίσημα εγκυβοτίωναν σε σαρκοφάγο η οποία λεγόταν *λάρναξ, θήκη* ή *γλωσσόκομον* και έπειτα την κατάχωναν στον τάφο. Οι σαρκοφάγοι ήταν από ξύλο (το απλούστερο) ή από μέταλλο ή από πέτρα και μάρμαρο³⁹⁰. Η λέξη μνημείον που αρχικά ειπώθηκε ότι προσδιορίζει τον τάφο, δήλωνε επίσης και το κτίσμα υπεράνω του τάφου ή και την λίθινη λάρνακα, όπως μας λέγει ο άγιος

³⁸¹ Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.634.

³⁸² Όπ. π. σελ. 635.

³⁸³ Όπ. π.

³⁸⁴ Όπ. π.

³⁸⁵ Όπ. π.

³⁸⁶ Όπ. π.

³⁸⁷ Όπ. π.

³⁸⁸ Όπ. π. σελ. 636.

³⁸⁹ Όπ.π.

³⁹⁰ Όπ. π.

Ιωάννης ο Χρυσόστομος³⁹¹. Το *γλωσσόκομον* ήταν θήκη μολύβδινη, ενίοτε και από σίδηρο ή χαλκό³⁹².

Ο θάνατος όπως λέχθηκε και στην εισαγωγή της συγγραφής νοούνταν ως κοίμηση. Αναλόγως με αυτό, το νεκροταφείο καλούνταν κοιμητήριο, αφού ο θάνατος κατά την χριστιανική αντίληψη είναι ύπνος προσωρινός τον οποίο θα ακολουθήσει η Μέλλουσα Κρίση και η Ανάσταση των Σωμάτων³⁹³.

Τα νεκροταφεία στην Βυζαντινή περίοδο, όπως και στην αρχαιότητα, βρίσκονταν έξω από την πόλη. Οι δε άγιοι μάρτυρες, οι κληρικοί, οι μοναχοί, οι βασιλείς και άλλα επίσημα πρόσωπα θάβονταν σε ιδιαίτερο μέρος του κοιμητηρίου ή μέσα στην εκκλησία ή στον περίβολο της εκκλησίας.

Πριν την απόθεση του νεκρού στον τάφο ψέλνονταν από τους ιερείς οι τελευταίες ευχές. Τιμόταν δε ο νεκρός με επιτάφιο λόγο ο οποίος εγκωμιάζε τις αρετές του νεκρού εν ζωή. Οι επιτάφιοι λόγοι, εγκωμιαστικοί του νεκρού, είχαν εύρει στην αρχαιότητα την πλήρη ανάπτυξη τους, συνεχίστηκε δε αυτό το έθιμο και στους Βυζαντινούς χρόνους³⁹⁴.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε κηδείες οσίων ανδρών προσέρχονταν πλήθος λαού, το οποίο πίστευε ότι ο νεκρός έχει ιαματικές ιδιότητες και γι' αυτό προσπαθούσαν στο χρόνο της εκφοράς να αποσπάσουν τμήματα του ρουχισμού του νεκρού ή απλά εκείνη την ώρα να προσευχηθούν για την ίαση ασθενειών ή άλλων κακών³⁹⁵. Η πίστη του λαού ότι υπήρχε θεία δύναμη στο λείψανο του οσίου ανδρός και των ιματίων αυτού διατηρούνταν και μετά την ταφή. Αυτό είναι αρχαιότατη παράδοση των Ελλήνων και χαρακτήριζε τα λείψανα ηρώων³⁹⁶. Κυρίως όμως αυτή η χριστιανική αντίληψη προέρχεται από την Καινή Διαθήκη και χαρακτηρίζει την δύναμη που έλαβαν οι άγιοι Απόστολοι δια του Αγίου Πνεύματος³⁹⁷. Για τον λόγο αυτό, της ιαματικής ιδιότητος του λειψάνου οσίων ανδρών και των ιματίων τους, ο λαός κατέφευγε και προσέτρεχε στην βοήθεια του λειψάνου. Η ιαματική αυτή ιδιότητα του λειψάνου έγινε επίσημη διδασκαλία της Εκκλησίας κατά τους Βυζαντινούς χρόνους. Ο λαός στις δύσκολες περιστάσεις του βίου, ήλπιζε στην βοήθεια των λειψάνων των αγίων³⁹⁸. Τέτοια

³⁹¹ Όπ. π.

³⁹² Όπ. π.

³⁹³ Όπ. π.

³⁹⁴ Όπ. π. σελ. 637.

³⁹⁵ Όπ. π.

³⁹⁶ Όπ. π. σελ. 638.

³⁹⁷ Όπ. π.

³⁹⁸ Όπ. π.

παραδείγματα αναφοράς στην Βυζαντινή περίοδο υπάρχουν από πολλούς πατέρες της Εκκλησίας που υπερτονίζουν την ιαματική ιδιότητα των λειψάνων και των ιματίων οσίων ανδρών. Ως τέτοια παραδείγματα αναφέρονται τα εξής:

- Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, «*τω δε της θέας απολαύσαι μόνης ως τι κακείνης πεμπούσης όφελος*»³⁹⁹.
- Κύριλλος Ιεροσολύμων, «*και ψυχής μη παρούσης, έγκειται τις δύναμις τω των αγίων σώματι, δια την εν τοσσοούτοις έτεσιν ενοικήσασαν εν αυτώ δικαίαν ψυχήν...*»⁴⁰⁰.
- Ιωάννης ο Χρυσόστομος, «*ουδέ γαρ τα σώματα μόνον, αλλά και αυτά αι θήκαι των αγίων πνευματικής είσι πεπληρωμένοι χάριτος*»⁴⁰¹.

Ο τάφος εξωτερικά στην Βυζαντινή περίοδο δύνατο να περιβάλλεται από κάγκελα, ενώ υπήρχε πάνω στην πλάκα του τάφου χαραγμένη η ταυτότητα του νεκρού, επιτάφια επιγράμματα, κατάρες για τους τυμβωρύχους, η ακόμα και αναγραμμένα τα αίτια θανάτου του νεκρού⁴⁰². Πάνω στην πλάκα, περίπου στο μέρος του στήθους του νεκρού ο οποίος βρισκόταν κάτωθεν μέσα στον τάφο, υπήρχε μικρή οπή (ασημένια για τους πολυτελείς τάφους) απ' όπου οι συγγενείς του νεκρού εισήγαγαν τις χοές κατά τα τακτά ή έκτακτα μνημόσυνα και τα τρισάγια⁴⁰³.

Τον τάφο φώτιζαν με κανδήλα ή κεριά, ενώ η αμέληση αυτού του καθήκοντος από τους συγγενείς επίσειε την μήνη του νεκρού⁴⁰⁴. Αυτή η δοξασία έρχεται σε αντίθεση με την επίσημη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας που λέγει: «*ότι ουδέ γαρ ένι ψυχήν απορραγείσαν του σώματος ενταύθα πλανάσθαι*»⁴⁰⁵. Δηλαδή όπως ειπώθηκε και πρωθύστερα στην παρούσα συγγραφή, οι ψυχές των νεκρών δεν περιπλανούνται στα μνήματα (για να έχει ανάγκη ο τάφος φωτισμού).

Χαρακτηριστικό επί τούτου είναι το συμβάν που περιγράφεται στο βίο της οσίας Μάρθας (6^{ος} αι. μ.Χ.), οπότε και οι μοναχοί της μονής που ήταν θαμμένη η οσία δεν φρόντιζαν για το άναμμα της κανδήλας του τάφου, με αποτέλεσμα να ασθενήσει και να πεθάνει ο οικονόμος

³⁹⁹ Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, *τω δε της θέας απολαύσαι μόνης ως τι κακείνης πεμπούσης όφελος*, PG 36, 601B.

⁴⁰⁰ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *και ψυχής μη παρούσης, έγκειται τις δύναμις τω των αγίων σώματι, δια την εν τοσσοούτοις έτεσιν ενοικήσασαν εν αυτώ δικαίαν ψυχήν...*, PG 33 1037A.

⁴⁰¹ Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *ουδέ γαρ τα σώματα μόνον, αλλά και αυτά αι θήκαι των αγίων πνευματικής είσι πεπληρωμένοι χάριτος*, PG 50, 595, 11

⁴⁰² Παν. Μαρίνης, *Έθιμα του θανάτου και περί της ψυχής αντιλήψεις των Βυζαντινών*, στο: Τα ψυχικά φαινόμενα, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008, σελ.639.

⁴⁰³ Όπ. π.

⁴⁰⁴ Όπ. π.

⁴⁰⁵ Όπ. π.

της μονής. Εκπνέοντας αυτός, σαν σε οπτασία είδε την οσία Μάρθα που του είπε: «*Τι διαλογιζόμενοι ουχ ήψατε μου την κανδήλαν;*»⁴⁰⁶.

Γνώρισμα χαρακτηριστικό των κοιμητηρίων στην Βυζαντινή περίοδο – πρακτική που έρχεται κατ' ευθείαν από την αρχαιότητα – ήταν η ύπαρξη κυπαρισσόδεντρων στα κοιμητήρια, πρακτική που υφίσταται και στους τωρινούς χρόνους. Το κυπαρίσσι θεωρείται από τον λαό πένθιμο δέντρο. Στην αρχαιότητα συνδέονταν με χθόνιες θεότητες, καθώς και με την λατρεία των νεκρών⁴⁰⁷. Στην Αττική μαρτυρείται ότι ο λαός τοποθετούσε στην πόρτα του σπιτιού κλαδί από κυπαρίσσι ως σημείο πένθους στον οίκο⁴⁰⁸.

Ο νεκρός, όπως ειπώθηκε και προηγούμενα, θεωρούνταν μεμολυσμένος. Αυτή η δοξασία έρχεται από την αρχαιότητα, τόσο για τους Έλληνες, όσο και για τους Εβραίους, καθώς και για άλλους λαούς⁴⁰⁹. Η προκατάληψη αυτή συνεχίστηκε και στους Βυζαντινούς χρόνους. Η Εκκλησία αγωνίστηκε μάταια στους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου να εκριζώσει αυτή την αντίληψη, αλλά αυτό δεν κατέστη δυνατό⁴¹⁰. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης οι χριστιανοί στο Βυζάντιο πραγματοποιούσαν καθαρμούς στα σώματα τους με πλύση, ενώ ράντιζαν και την οικία με νερό. Αυτό το έκαναν ιδιαίτερα όσοι από τον οίκο είχαν έρθει σε άμεση επαφή με το νεκρό⁴¹¹.

Έγινε λόγος πρωθύστερα για το *περίδειπνο*, έθιμο που μαρτυρείται ήδη από την Ομηρική εποχή. Η σημασία του *περίδειπνου*, στο οποίο θεωρούνταν ότι μετέχει και ο νεκρός ως ξενιστής, ήταν ότι σε αυτές τις εκδηλώσεις συνεχίζεται η επικοινωνία του νεκρού με τους φίλους του και τους συγγενείς. Επιδίωξη επίσης των συγγενών ήταν να μείνει ευχαριστημένος ο νεκρός και να μην οργιστεί κατ' αυτών⁴¹². Ήταν επίσης ένδειξη αλληλεγγύης και συμπάραστασης των θρηγούντων την απώλεια του νεκρού, από το κοινωνικό περιβάλλον.

Το *περίδειπνο* δεν πρέπει να συγχέεται με το *νεκρόδειπνο* που λάμβανε χώρα στον τάφο αμέσως μετά την κηδεία, και που έχει και αυτό Ομηρική προέλευση (Βλ. Ιλ. Ψ 29, Ω 801).

⁴⁰⁶ Όπ. π. σελ. 640.

⁴⁰⁷ Όπ. π.

⁴⁰⁸ Όπ. π.

⁴⁰⁹ Όπ. π.

⁴¹⁰ Όπ. π. σελ. 640-641.

⁴¹¹ Όπ. π. σελ. 640.

⁴¹² Όπ. π. σελ. 641.

Οι χριστιανοί πολύ πρόωγα υιοθέτησαν τα νεκρόδειπνα, τα οποία γίνονταν επί των τάφων των Μαρτύρων την πρωτοχριστιανική εποχή ή και αργότερα⁴¹³. Πολλές φορές, όπως λέγει ο Μέγας Βασίλειος⁴¹⁴, εξετραίπονταν σε θορυβώδεις εκδηλώσεις με άσματα και χορούς⁴¹⁵. Στα νεκρόδειπνα (όπως και στο περίδειπνο) θεωρούνταν ότι μετέχει και ο νεκρός, ο οποίος αφενός ευφραίνεται από το γεγονός και αφετέρου εξακολουθεί για ένα διάστημα τουλάχιστον, να αποτελεί μέλος της κοινωνίας των ζώντων⁴¹⁶.

Όπως και σήμερα συμβαίνει, στο Βυζάντιο θεωρούνταν ένδειξη πένθους η με μελανά ρούχα ένδυση, η απεριποίητη κόμη και γενειάδα και γενικά η μη καθαρότητα και το ατημέλητο της εμφάνισης⁴¹⁷.

Ο νεκρός σύμφωνα με τις πανάρχαιες αντιλήψεις των Ελλήνων αλλά και άλλων λαών έχει ανάγκη τα προς το ζην αλλά και την κοινωνία με τους οικείους του, αφού θεωρείται ότι συνεχίζει να ζει, έστω και στον άλλο κόσμο⁴¹⁸. Στους ιστορικούς χρόνους καθιερώνονται από τους Έλληνες τα *τρίτα*, τα *ένατα* και τα *σαρανταήμερα* μνημόσυνα, τα οποία αρχικά καλούνταν *μνείαι* και *μνήμαι*⁴¹⁹. Υπάρχει η γνώμη, ότι αρχικά τα μνημόσυνα ήταν ξένα προς τα δόγματα της χριστιανικής Εκκλησίας, αφού η Εκκλησία δεν δέχεται την μετά θάνατον κάθαρση της ψυχής⁴²⁰. Εντούτοις πολύ νωρίς η Εκκλησία δέχθηκε τα πατροπαράδοτα αυτά έθιμα, για τα οποία όρισε ευχές και δεήσεις υπέρ της αναπαύσεως της ψυχής⁴²¹.

Κατά τους Έλληνες ο νεκρός διέρχεται τις πύλες του Άδη μετά από σαράντα ημέρες από το θάνατο⁴²².

Υιοθετήθηκε από την Εκκλησία η ελληνική αντίληψη που λέγει ότι δια των συνάξεων των μνημόσυνων και τις προσφερόμενες αναίμακτες προσφορές, δεήσεις και ευχές, ενδυναμώνεται η αιθερική οντότητα του νεκρού, ο οποίος επιπρόσθετα χαίρεται για τις τιμές σε αυτόν⁴²³.

⁴¹³ Όπ. π. σελ. 642.

⁴¹⁴ Όπ. π.

⁴¹⁵ Όπ. π. σελ. 641.

⁴¹⁶ Όπ. π. σελ. 642.

⁴¹⁷ Όπ. π.

⁴¹⁸ Όπ. π. σελ. 643.

⁴¹⁹ Όπ. π.

⁴²⁰ Όπ. π.

⁴²¹ Όπ. π.

⁴²² Όπ. π.

⁴²³ Όπ. π.

Τα μνημόσυνα στον Χριστιανισμό φαίνεται να ξεκινούν πρώιμα, ήδη από τον 4^ο αι. μ.Χ. και ειδικά στους από Εθνικούς προερχόμενους⁴²⁴. Αναφορά για αυτά υπάρχουν στις Αποστολικές Διαταγές⁴²⁵. Καταργήθηκε δε το Εβραϊκό έθιμο των *έβδομων* και αντ' αυτού καθιερώθηκαν τα *ένατα*⁴²⁶.

Υπό την επίδραση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ήταν βαθύτατη πίστη των Βυζαντινών ότι η ψυχή του νεκρού περιδιαβαίνει τις πρώτες σαράντα ημέρες από τον θάνατο στους γνωστούς τόπους που έζησε και βλέπει και αισθάνεται. Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι η δοξασία αυτή αντιβαίνει στην Ορθόδοξη διδασκαλία. Μετά το πέρας των σαράντα ημερών η ψυχή πηγαίνει στον τόπο της οριστικής διαμονής της. Γι' αυτό και το μνημόσυνο των σαράντα ημερών είχε ιδιαίτερη σημασία για τον λαό. Επιπρόσθετα η πίστη του λαού στο σαρανταήμερο ενισχύεται, αφού στην Καινή Διαθήκη (αλλά και στην λατρεία της Εκκλησίας) είναι γνωστή η παρουσία του Κυρίου στους μαθητές του κατά το σαρανταήμερο από την Ανάσταση έως την Ανάληψη στους Ουρανούς.

Το μνημόσυνο των σαράντα ημερών είχε την εξής σημασία για τους αρχαίους Έλληνες⁴²⁷: Η ψυχή του νεκρού μετά τον θάνατο διατηρεί την αντιληπτική της ικανότητα και τα αισθήματα για χρονικό διάστημα σαράντα ημερών. Μετά το πέρας της περιόδου αυτής αποπίπτει το καλούμενο αιθερικό σώμα. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να μην διατηρείται πλέον η συνείδηση της ψυχής, αλλά να μεταπίπτει σε ένα ευχάριστο ύπνο⁴²⁸. Οπότε το μνημόσυνο των σαράντα ημερών είναι η τελευταία ευκαιρία ουσιαστικής επικοινωνίας των ζώντων με την ψυχή του νεκρού, καθώς και η προσπάθεια ενδυνάμωσης της ψυχής με την σκέψη και τις ενέργειες των ζώντων⁴²⁹.

Θα πρέπει να τονιστεί η σημασία η οποία δίνονταν για την πιστή τήρηση, δίκην ιεροτελεστίας, των εθίμων του θανάτου⁴³⁰. Αυτό μαρτυρεί και το παρακάτω μοιρολόγιο:

«Καλότυχος πόπέθανε στη μέση του σπιτιού του
Και τον ετριγυρίσανε οι ξένοι κ' οι δικοί του.
Κι αγλιά 'πο κειόν πόπέθανε σε ξενοδόχου σπίτι
κ' είναι το σπίτι ασάρωτο κι ο νιός κορναχτισμένος⁴³¹»

⁴²⁴ Όπ. π. σελ. 644.

⁴²⁵ Όπ. π.

⁴²⁶ Όπ. π.

⁴²⁷ Όπ. π. σελ. 645.

⁴²⁸ Όπ. π.

⁴²⁹ Όπ. π.

⁴³⁰ Όπ. π. σελ. 619.

13. Η μετάβαση από την ελληνική αρχαιότητα στον χριστιανισμό.

Η μετάβαση από την ελληνική αρχαιότητα στον χριστιανισμό είναι ένα ιδιαίτερο και σύνθετο φαινόμενο. Αυτό που ενδιαφέρει είναι οι επιδράσεις του Ελληνισμού στον χριστιανισμό σε σχέση με την έννοια του θανάτου. Επειδή όμως αυτό το φαινόμενο δεν μπορεί να μελετηθεί ξέχωρα της συνολικής επίδρασης του Ελληνισμού στον Χριστιανισμό, η παρούσα συγγραφή έχει ευρύτερη προοπτική και αντιμετωπίζει το θέμα ως συνολικό φαινόμενο. Για τον λόγο αυτό, αν και δεν θα γίνει εξαντλητική περιγραφή, εντούτοις θα εντοπιστούν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα επί τούτου. Το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι το εάν ο Χριστιανισμός εξελληνίστηκε, ή και το αντίθετο, αν ο Ελληνισμός εκχριστιανίστηκε. Η σχέση είναι αμφίδρομη.

Αρχικά αναφέρεται το εξής παράδειγμα: Το εκκλησιαστικό μοντέλο ανάπτυξης του Χριστιανισμού έχει ισχυρές καταβολές από την *Εκκλησία του Δήμου* της αρχαίας Ελλάδας. Η λέξη *Εκκλησία*, γνώριμη στην αρχαία Ελλάδα, αλλά και γνωστή στους χριστιανούς, σημαίνει την επίσημη και κατά τακτά διαστήματα συνέλευση των πολιτών μιας πόλης για να λάβουν σημαντικές αποφάσεις. Ο όρος στο Χριστιανισμό είναι θεολογικός και δηλώνει το πλήρωμα των πιστών, των αγίων της, των θεσμών της, της διοίκησης, των κληρικών, αλλά και τα άυλα πράγματα που περιλαμβάνει, δηλαδή την θεολογία, τα Μυστήρια, κλπ.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και το παρακάτω: Από πολλές όψεις τα μυστήρια της Εκκλησίας εμπνέονται λειτουργικά από τη μορφή της αρχαίας τραγωδίας. Η Θεία Λειτουργία είναι μίμηση και λειτουργική αναπαράσταση της *επιφάνειας*, της λυτρωτικής θυσίας και του θριάμβου του Ιησού Χριστού. Ακόμη και μορφολογικά υπάρχει επίδραση του αρχαίου θεάτρου στην δομή και τα επιμέρους στοιχεία της Θείας Λειτουργίας. Οι ιερείς λειτουργούν σαν τους αρχαίους *ὑποκριτές*⁴³¹, δηλαδή ως ηθοποιοί, με την κατά κυριολεξία έννοια της λέξης, ως ηθοπλάστες. Τα δύο αρχαία ημιχόρια υπάρχουν στους δύο χορούς των ψαλτών (δεξιό & αριστερό). Υπάρχει επίσης η μουσική (αν και όχι με μουσικά όργανα) και ο χορός (χορωδία). Αντί της αρχαίας *θυμέλης*⁴³², υπάρχει η Αγία Τράπεζα και

⁴³¹ Σπύρου Ν. Μουσούρη (Φώτη Γιοφύλλη), *Η γλώσσα της Ιθάκης*, (Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ της πόλεως Ιθάκης)>>, Αθήνα: Τύποις Μαυρίδη 1950, σελ. 113.

⁴³² Στο κέντρο της ορχήστρας του αρχαίου Ελληνικού θεάτρου βρισκόταν η *θυμέλη*, ένας βωμός για τον θεό Διόνυσο.

αντί της αυλαίας υπήρχαν παλαιότερα τα καταπετάσματα του κιβωρίου⁴³³ και σήμερα το καταπέτασμα της Ωραίας Πύλης.

Ένα τρίτο παράδειγμα είναι το παρακάτω: Σε ότι αφορά κάποιες από τις γιορτές της Χριστιανοσύνης, όπως τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια, αυτές διαδέχτηκαν αντίστοιχες γιορτές των ειδωλολατρών. Τα Χριστούγεννα τοποθετήθηκαν στις 25 Δεκεμβρίου, τη γενέθλια ημέρα του ταυτισμένου με τον Μίθρα⁴³⁴, αήττητου ήλιου. Τα Θεοφάνεια επίσης είχαν τη βάση τους στην γιορτή που εόρταζαν οι Αιγύπτιοι, την εύρεση δηλαδή (επιφάνεια) του Όσιρι και προβαλλόταν η λατρεία του ποταμού Νείλου⁴³⁵. Αντικατέστησε δε η Εκκλησία με τα Άγια Θεοφάνεια⁴³⁶, εορτή κατά την οποία «Τριάδος η φανέρωσις εν Ιορδάνη γέγονεν».

Τελευταίο σημαντικό παράδειγμα είναι το εξής: Στα γραφόμενα της Α. Γκαζή⁴³⁷, αναπτύσσεται η θεωρία για το παλάτι του Λαύσου στην Κωνσταντινούπολη και την αρχαιολογική συλλογή που περιελάμβανε. Ο Λαύσος ήταν ευνούχος και ήταν προϊστάμενος του ιερού αυτοκρατορικού κοιτώνα κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αρκαδίου (395-408) και του Θεοδοσίου Β' (408-450). Το παλάτι βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του ιππόδρομου. Λόγω της σημαντικής θέσης του, ο Λαύσος ήταν σε θέση να συγκεντρώσει μια εντυπωσιακή συλλογή Ελληνικών γλυπτών, εκ των οποίων ένα από αυτά ήταν το τεράστιο χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία της Ολυμπίας, έργο του Φειδία, και ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου. Φαίνεται ότι τα αγάλματα δεν διακοσμούσαν απλά το χώρο, αλλά διατάσσονταν με βάση κάποια συγκεκριμένη ιδέα, σαν μια συνειδητή έκθεση, ένα είδος πρώιμου μουσείου. Όλα τα αγάλματα καταστράφηκαν από πυρκαγιά που αποτέφρωσε το παλάτι το 475 μ.Χ. Σύγχρονες έρευνες έχουν δείξει ότι κατά την διάρκεια των 50 έως 70 χρόνων που βρισκόταν το άγαλμα του Ολυμπίου Διός εκτεθειμένο στην Κωνσταντινούπολη, η μορφή του Δία του Φειδία προκάλεσε τόσο βαθιά εντύπωση, ώστε κατέληξε να θεωρείται αντιπροσωπευτικό σύμβολο της θεϊκής εξουσίας επί της γης. Επιπλέον, υπάρχουν βάσιμες

⁴³³ Το κιβώριον είναι ένας θόλος που υποστηρίζεται από κίονες και στέκεται ξεχωρισμένος στο Ιερό, και πάνω από την Αγία Τράπεζα (βωμό), σε μια βασιλική ή άλλο χριστιανικό ναό.

⁴³⁴ Μιθραϊσμός : Η Αρχαία Περσική θρησκεία.

⁴³⁵ Durden Tyler, «Επιδράσεις του Ελληνισμού στη Θεολογία και στη Ζωή της Εκκλησίας», κείμενο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.ramnousia.com/2010/12/blog-post_4383.html

⁴³⁶ Όπ.π.

⁴³⁷ Α. Γκαζή, Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο, Τόμος Γ, Μουσειολογία, Μέρη για τις Αρχαιότητες, Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ 2003, σελ. 153-154.

ενδείξεις ότι η μορφή του Δία ήταν το άμεσο πρότυπο για την Βυζαντινή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα⁴³⁸.

Το κύριο συμπέρασμα είναι ότι η επίδραση του Ελληνισμού στον Χριστιανισμό είναι πολύπλευρη. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μεταλλάχτηκε ο Χριστιανισμός. Το αρχικό μήνυμα και η διδασκαλία της Εκκλησίας, αν και πολύ επηρεάστηκε από την Ελληνική σκέψη, εντούτοις παρέμεινε αναλλοίωτο. Δηλαδή η αυθεντική διδασκαλία του Ιησού Χριστού και το κήρυγμα των Αποστόλων, ιδιαίτερα του Παύλου. Στο αντίστροφο ερώτημα η απάντηση είναι περίπου η ίδια. Ο Ελληνισμός εκχριστιανίστηκε χωρίς η Ελληνική σκέψη να απολέσει τα βασικά της χαρακτηριστικά. Στην ουσία του ζητήματος έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο κοσμοϊστορικής σημασίας, δηλαδή τη συνάντηση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό απ' όπου θα γεννηθεί ο Χριστιανικός Ελληνισμός.

Με την κοσμοϊστορική αλλαγή που έγινε στον αρχαίο κόσμο με την Ενσάρκωση του Χριστού και την φανέρωση της Θείας Οικονομίας κλονίστηκαν τα θεμέλια του τότε κόσμου, οι παγιωμένες δηλαδή αντιλήψεις για το σύνολο του υπαρκτού. Με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση του Κυρίου, η ζωή νίκησε τον θάνατο. Σε σχέση με τους πιστούς σε ότι αφορά την έννοια του θανάτου, οι κύριες εξελίξεις ήταν η παύση της καύσης των νεκρών και η διδασκαλία για την Ανάσταση των Σωμάτων. Δεν θα πρέπει να μας ξενίζει ότι ορισμένες πρακτικές, όπως τις αντιλαμβανόταν οι αρχαίοι Έλληνες, πέρασαν στον Χριστιανισμό. Οι ομοιότητες είναι πολλές, όπως για παράδειγμα το τυπικό της κηδείας (Πρόθεσις, Εκφορά, Ενταφιασμός), τα μνημόσυνα και οι αναίμακτες προσφορές, όπως και πολλά άλλα. Αρκετά ταφικά έθιμα και όχι μόνο, έχουν τις ρίζες τους στις αρχαιοελληνικές παραδόσεις και έθιμα⁴³⁹.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι στην διαχρονική πορεία του Ελληνισμού τα έθιμα διατηρούνται μακροχρόνια ανά τους αιώνες. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα που λέγεται, ότι περισσότερο πιθανό είναι να αλλάζουν οι πεποιθήσεις και τα πιστεύω των Ελλήνων, παρά τα έθιμα και μάλιστα τα ταφικά έθιμα. Αυτό λέγεται ότι είναι ο *συντηρητικός χαρακτήρας των ταφικών*

⁴³⁸ Όπ. π.

⁴³⁹ Αθ. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα*, σελ. 300.

εθίμων⁴⁴⁰. Δεικνύει δε την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως σήμερα⁴⁴¹.

Οι επιδράσεις του Ελληνισμού στον χριστιανισμό είναι ποικίλες, όπως αναφέρθηκε. Σε σχέση με την έννοια του θανάτου θα αναφερθούν επιπρόσθετα και τα εξής σχετικά παραδείγματα που δεικνύουν του λόγου το αληθές: α) Σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη, τον “πατέρα” της ελληνικής λαογραφίας, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ της χριστιανοσύνης, ο οποίος παρουσιάζεται ως ψυχοπομπός στην θεολογία και την λατρεία της Εκκλησίας, έχει το ανάλογό του στην ελληνική αρχαιότητα, τον ψυχοπομπό θεό Ερμή⁴⁴². β) Ο Ομηρικός Άδης, ο σκοτεινός, υγρός και μουχλιασμένος, ο κόσμος της ανείπωτης απελπισίας⁴⁴³, τόπος διαβίωσης των νεκρών, έχει παραμείνει ως έννοια στην ελληνική παράδοση έως και σήμερα. γ) Το ελληνικό έθιμο της επιστροφής των ψυχών στον απάνω κόσμο την Κυριακή της Πεντηκοστής και τα *ψυχοσάββατα*, έχουν μεγάλη ομοιότητα με γιορτές των αρχαίων Ελλήνων και συγκεκριμένα τα αρχαιοελληνικά *Χύτροι των Ανθεστηρίων*⁴⁴⁴. δ) Ένα τελευταίο παράδειγμα είναι το εξής: Συνηθίζεται ακόμα και σήμερα ως έθιμο σε αρκετές περιοχές της Ελλάδος να τοποθετούν στο χέρι του νεκρού ή στο φέρετρο νόμισμα προκειμένου να πληρωθεί ο *Χάροντας πορθμέας* στην Αχερουσία Λίμνη. Αυτό ήταν το ταφικό έθιμο του *οβολού* στην αρχαία Ελλάδα, κάτι που ειπώθηκε και στην αρχή της συγγραφής.

Το τέλος του αρχαίου Ελληνικού κόσμου επήρθε σταδιακά. Έως και τον 6^ο αιώνα μ.Χ. υπήρχαν συμπαγείς πληθυσμοί Εθνικών στον χώρο που καταλάμβανε το Βυζάντιο, ιδιαίτερα στον Ελλαδικό χώρο, οι οποίοι ζούσαν με τις παραδόσεις και τα έθιμα των Ελλήνων και λάτρευαν τους πατρώους θεούς (Δωδεκάθεο). Σημεία και σταθμοί ορόσημα που σημάδεψαν το τέλος του αρχαίου κόσμου ήταν τα παρακάτω: α) Η διδασκαλία και οι περιοδείες του Απόστολου Παύλου. Ιδιαίτερα μπορεί να τονίσει κανείς την διδασκαλία για την Ανάσταση των Σωμάτων, όπως και τα λεχθέντα από αυτόν στην Προς Γαλάτας Επιστολή: « οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. » (Γαλ. 3,28). Η επίδραση των λόγων αυτών του Απόστολου Παύλου ήταν κοσμογονική για τα δεδομένα της εποχής, όπου η θέση της γυναίκας, των

⁴⁴⁰ Όπ. π. σελ. 314.

⁴⁴¹ Όπ. π. σελ. 300.

⁴⁴² Βλ. Ν. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεώτερων Ελλήνων (Νεοελληνική Μυθολογία Β')*, Αθήνα 1874, σελ. 302 – 303.

⁴⁴³ Αθ. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα*, σελ. 311 – 313.

⁴⁴⁴ Όπ. π. σελ. 214.

δούλων και των αλλόφυλων ήταν εξαιρετικά υποβαθμισμένη. Η διδασκαλία επίσης για την Ανάσταση των Σωμάτων έδινε λυτρωτική διέξοδο στις υπαρξιακές αγωνίες των ανθρώπων της εποχής. Δεν μπορεί επίσης κανείς να μην συγκλονιστεί σύνολα από τον ύμνο της αγάπης στην Α΄ Επιστολή Παύλου προς Κορινθίους (ιβ΄ 27 - ιγ΄ 13) και ιδιαίτερα από τον στίχο: « [...] η αγάπη ου λογίζεται το κακόν» (Α΄ Προς Κορ. ιγ΄ 13,5). Αυτό όμως που στέρωσε την χριστιανική θρησκεία ήταν το αίμα των εκατομμυρίων μαρτύρων στους διωγμούς. Πραγματικά ήταν συγκλονιστική η πίστη αυτή των χριστιανών, η καρτερία και η αφοβία μπροστά στο θάνατο. Αμέτρητοι Εθνικοί μεταστράφηκαν στην πίστη τους βλέποντας την ατρόμητη στάση των χριστιανών μπροστά στα βασανιστήρια και τον θάνατο. Σπουδαίο έργο πραγματοποίησαν οι Απολογητές Πατέρες, οι οποίοι απολογήθηκαν στους Εθνικούς για τα κακώς νοούμενα και τις κατηγορίες κατά των χριστιανών και της πίστης τους. Εξαιρετικής σημασίας είναι το έργο των Καππαδοκών Πατέρων, του Ιωάννου του Χρυσόστομου και των Πατέρων που συμμετείχαν στην Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο (325 μ.Χ. στη Νίκαια της Βιθυνίας), για την διαμόρφωση και εδραίωση του χριστιανικού δόγματος. Σημείο ορόσημο επίσης υπήρξε η μεταστροφή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και το Διάταγμα των Μεδιολάνων που εξέδωσε το 313 μ.Χ. περί ανεξιθρησκίας. Ακολούθησε το 380 μ.Χ. η αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας, από τον Μέγα Θεοδόσιο (347 – 395 μ.Χ.). Ο Μέγας Θεοδόσιος θα βάλει τέλος στην λειτουργία του Μαντείου των Δελφών το 391 μ.Χ. Παρά την προσπάθεια του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη να αναστηλώσει την ειδωλολατρία, το μαντείο των Δελφών θα χρησιμοδοτηθεί για τελευταία φορά (προς τον Ιουλιανό τον Παραβάτη) λέγοντας: «Είπατε τω βασιλεί, χαμαί πέσε δαίδαλος αυλά, ουκέτι Φοίβος έχει καλύβαν, ου μαντίδα δάφνην, ου παγάν λαλεούσαν, απέσβετο και λάλον ύδωρ». Ο Μέγας Θεοδόσιος είναι επίσης ο αυτοκράτορας που θα διακόψει οριστικά την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων το 392 μ.Χ. Το τέλος του αρχαίου κόσμου είναι και τυπικά οριστικό με το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνος το 529 μ.Χ από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό (482-565 μ.Χ.).

Δεν θα μπορούσαν να μην συμπεριληφθούν στην παρούσα συγγραφή τα ρεύματα της Ελληνικής σκέψης που επέδρασαν στο Χριστιανισμό, στο μεταίχμιο της κοσμοϊστορικής αλλαγής που επήρθε στον αρχαίο κόσμο. Αυτά είναι, ο Αριστοτελισμός, ο Πλατωνισμός, ο Μεσοπλατωνισμός, ο Νεοπλατωνισμός και η Στωική διδασκαλία, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και άλλες σχολές σκέψης, όπως οι Επικούρειοι, οι Σκεπτικοί και οι Νεοπυθαγόρειοι.

Σε ότι αφορά τον φυσικό κόσμο, έχουμε από τον Μέγα Βασίλειο τη συγγραφή <<*Εις την Εξαήμερο*⁴⁴⁵>>. Είναι μια φυσική θεωρία αντίστοιχη των θεωριών των προσωκρατικών φιλοσόφων που δίνει από την πλευρά του χριστιανισμού την απάντηση για την δημιουργία του κόσμου και όχι μόνο. Στο σύστημα του Μ. Βασιλείου αποκλείεται ρητά ο *Πανθεϊσμός*, αφού η δημιουργία από τον θεό τελείται με τη θεία δύναμη και όχι με την θεία ουσία⁴⁴⁶. Η γη και το σύμπαν είναι απελευθερωμένα εξαρχής από δαιμονικές και σκοτεινές αρχές. Η *Εξαήμερος* συνδυάζεται με το *Περί κατασκευής ανθρώπου* του Γρηγορίου Νύσσης, με την οποία συμπληρώνεται η πραγματεία του αδελφού του, Μεγάλου Βασιλείου.

Η *κοσμογονία*⁴⁴⁷ είναι αυτό για το οποίο γίνεται λόγος στην αρχαία ελληνική θρησκεία, ενώ στον χριστιανισμό κάνουμε λόγο για *κτίση*. Στους χριστιανούς πατέρες έχουμε τον άκτιστο και άναρχο θεό, ενώ στους Έλληνες, τους θεούς που γεννιούνται μαζί με τον κόσμο και μέσα στον κόσμο (θεογονία)⁴⁴⁸. Στον χριστιανισμό υπάρχει η Αγία Τριάδα, δηλαδή ένας Τρισυπόστατος Θεός με κοινή Ουσία. Ο Θεός δημιουργεί τον κόσμο εκ του μηδενός, ενώ στην αρχαία ελληνική θρησκεία ο κόσμος απλώς υπάρχει και είναι αιώνιος. Οι Έλληνες φαντάζονται τους θεούς με ανθρώπινη μορφή (*ανθρωπομορφισμός*) που δρουν μέσα στον κόσμο και την ιστορία, αν και δεσμεύονται από τους νόμους της φύσεως, την ανάγκη (*Ανάγκα και οι Θεοί πείθονται...*)⁴⁴⁹ και την *Ειμαρμένη*⁴⁵⁰. Η *Ειμαρμένη* είναι το προκαθορισμένο να συμβεί στον κόσμο και στον άνθρωπο. Δηλαδή το ριζικό, η μοίρα, το πεπρωμένο και η τύχη. Αντίθετα, στους χριστιανικούς πατέρες ο Θεός δεν δεσμεύεται από τους καταναγκασμούς της φύσεως, όντας ο ίδιος κτίστης του κόσμου. Αν και εμπλέκεται στο ιστορικό γίνεσθαι, «παραμένει ελεύθερος ακόμα και από την ελεύθερη εμπλοκή του στην ιστορία⁴⁵¹».

Άξια μνείας είναι η πρωτοχριστιανική ζωγραφική τέχνη στις κατακόμβες που βρίσκονται στη Σικελία, την Κυρήνεια, την Ρώμη, την Νεάπολη και την Όαση El-Kargeh της Λιβύης. Η συγκεκριμένη τέχνη ακμάζει έως και τον 5^ο αιώνα μ.Χ. και αποτελεί τον πρόδρομο και την

⁴⁴⁵ Μέγας Βασίλειος, *Ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου Εις την Εξαήμερον*.

⁴⁴⁶ Χ. Τερέζης, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά, Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων, Η Αρχική Κατάσταση της Γης και του Ουρανού (Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ, 2008), σελ. 172*

⁴⁴⁷ Βλέπε *Θεογονία* Ησιόδου.

⁴⁴⁸ Όπ.π

⁴⁴⁹ Σιμωνίδης ο Κείος (556-468 π.Χ.) «άνάγκα δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται».

⁴⁵⁰ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Λήμμα Ειμαρμένη*, Β' έκδ., Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ 2002, σελ. 558.

⁴⁵¹ Στ. Γιαγκάζογλου, *Ορθοδοξία και [Μετα-] Νεωτερικότητα*, Κεφ. 1^ο Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας, *Εν. 1.2. Φύση και Ιστορία*, Πάτρα, ΕΑΠ 2008, σελ. 43.

βάση της χριστιανικής τοιχογραφίας⁴⁵². Επίσης αποτελεί την τέχνη που δεικνύει την μετάβαση από τον αρχαιοελληνικό κόσμο στον πρώιμο χριστιανικό και ακολούθως στην αμιγώς χριστιανική εποχή. Η αποτύπωσή της στους τοίχους και τις οροφές των κατακομβών έχει άμεση σχέση με την έννοια του θανάτου, όπως την αντιλαμβάνονταν οι πρώτοι χριστιανοί, καθώς και την αισιοδοξία και ελπίδα για την μεταθανάτια ζωή, που τους ενέπνεε η πίστη τους στον χριστιανικό θεό.

Οι ζωγραφικές συνθέσεις στους τάφους των κατακομβών παραπέμπουν στις παραμέτρους ζωής των πρώτων χριστιανών. Τα θέματα των τοιχογραφιών δεν είναι πένθιμα⁴⁵³. Αποτυπώνουν την ελπίδα και την πίστη στην μετά θάνατον ζωή⁴⁵⁴. Η τεχνική των ζωγραφικών συνθέσεων είναι η καλλιτεχνική εργασία σε υγρό κονίαμα, το οποίο ονομάζεται *al fresco* (εφ υγρού)⁴⁵⁵. Η τεχνοτροπία είναι ο *Ζωγραφικός ρυθμός*, στον οποίο εικονίζεται η όλη σύνθεση στο χώρο και στο φως, χωρίς να ανταποκρίνεται στις ορθές αναλογίες και το ακριβές σχέδιο⁴⁵⁶. Αργότερα, μετά τον τρίτο αιώνα, η ακρίβεια στο σχέδιο είναι περισσότερο εμφανής⁴⁵⁷. Το φως με την πάροδο του χρόνου είναι έντονο στις ζωγραφικές συνθέσεις, ενώ αποκρυσταλλώνεται και παγιώνεται η τεχνοτροπία που θα ακολουθήσει στις Βυζαντινές τοιχογραφίες, όπως για παράδειγμα η στατικότητα των εικόνων και η απουσία προοπτικής (βάθους)⁴⁵⁸. Τον καλλιτέχνη ενδιαφέρει κυρίως να παρουσιάσει τα σώματα και τα αντικείμενα χωρίς υλική υπόσταση⁴⁵⁹. Επιδιώκει να τονίσει την αλήθεια της ζωής μετά τον βιολογικό θάνατο⁴⁶⁰.

Στις χριστιανικές κατακόμβες ζωγραφίζονται κυρίως οι οροφές, αλλά και οι τοίχοι γύρω από τους τάφους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι επιμήκεις τάφοι στους τοίχους των κατακομβών ονομάζονται *loculi*, ενώ οι ίδιοι τάφοι που έχουν στο πάνω μέρος τους ασίδα ονομάζονται *ακροσόλια*⁴⁶¹.

⁴⁵² Γ. Φίλιας, Η γέννηση της αγιογραφίας, *Η αρχαία χριστιανική ζωγραφική*, Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Β', Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σελ. 89.

⁴⁵³ Όπ. π. σελ. 90.

⁴⁵⁴ Όπ. π. σελ. 89.

⁴⁵⁵ Όπ. π. σελ. 88.

⁴⁵⁶ Όπ. π. σελ. 90.

⁴⁵⁷ Όπ. π.

⁴⁵⁸ Όπ. π.

⁴⁵⁹ Όπ. π.

⁴⁶⁰ Όπ.π.

⁴⁶¹ Όπ. π. σελ. 88.

Τα ζωγραφικά θέματα επηρεάζονται και αντλούνται από την αρχαία Αίγυπτο και την Ελλάδα σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως ο ουρανός και διάφορα γεωμετρικά σχήματα⁴⁶². Κυρίως όμως υπάρχουν χριστιανικά θέματα όπως ο Σταυρός, ο καλός ποιμήν, ο προφήτης Δανιήλ, ο Απόστολος Πέτρος, καθώς και συμβολικές παραστάσεις του ΙΧΘΥΟΣ και ο Χριστός Ορφέας⁴⁶³. Υπάρχουν ακόμα και κάποιες προσωπογραφίες, σκηνές από την ζωή του νεκρού, θανόντες σε στάση προσευχής, σκηνές από επαγγέλματα, κλπ.

Οι ζωγραφικές συνθέσεις στις κατακόμβες είναι υψηλής αισθητικής αξίας. Όταν δε εισερχόμαστε στο Βυζάντιο (4^{ος} αι. μ.Χ.) μετά τον Μέγα Κωνσταντίνο, τεχνουργούνται θέματα τα οποία συνδέουν γεγονότα και πρόσωπα της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη⁴⁶⁴.

Στους τάφους των κατακομβών λάμβαναν χώρα τα νεκρόδειπνα των πρώτων χριστιανών, έπειτα από την κηδεία, τα μνημόσυνα ή σε έκτατες περιπτώσεις.

⁴⁶² Όπ. π.

⁴⁶³ Όπ. π. σελ. 88-89.

⁴⁶⁴ Όπ. π. σελ. 88.

Συμπεράσματα

Ο θάνατος αποτελεί την αναπόφευκτη συνέχεια και συνέπεια της φθαρτής ανθρώπινης φύσης. Από το χόμα προήρθε ο άνθρωπος και στο χόμα θα καταλήξει. Ο θάνατος στα Βυζαντινά κείμενα παρουσιάζεται ως Ανάπαυση και Κοίμηση του ανθρώπου, μια ενδιάμεση κατάσταση την οποία θα ακολουθήσει η Ανάσταση του Σώματος και η αιώνια ζωή. Στην αιωνιότητα θα υπάρξει η τέλεια αναίρεση του κακού, της αμαρτίας σε απόλυτο βαθμό, αφού το κακό δεν μπορεί να είναι αιώνιο.

Το ερώτημα περί θανάτου συνιστά θεμελιώδες συστατικό της εσωτερικής αναζήτησης στον άνθρωπο και της ύπαρξής του στον κόσμο. Το δράμα του φόβου του θανάτου αμβλύνει η ελπίδα για το επέκεινα, δηλαδή η ελπίδα για μεταθανάτια ζωή.

Η έννοια του θανάτου έχει βαθιές φιλοσοφικές θεωρήσεις, τόσο στην θρησκεία, όσο και στην ιδεολογία των ανθρώπων, από την αρχαιότητα ως σήμερα.

Το αναπόδραστο τέλος της εγκόσμιας ζωής καταγράφεται σε όλο τον υλικό και πνευματικό πλούτο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και των πατέρων της Εκκλησίας, δηλαδή των Βυζαντινών κειμένων. Επίσης εντοπίζεται στις παραδόσεις, τις προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες και τις λοιπές λαϊκές δοξασίες.

Η αντιλήψεις για τον θάνατο στον χριστιανισμό και ότι αφορά αυτόν, όπως η πίστη στη μεταθανάτια ζωή, το τελετουργικό της ταφής, τα έθιμα μετά από αυτήν, καθώς και άλλα πολλά τα οποία παρουσιάστηκαν στο κυρίως μέρος της συγγραφής, σε σχέση με την αρχαία Ελληνική θρησκεία, έχουν ένα κοινό υπόβαθρο. Έχουν μείνει δε σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητα και αναλλοίωτα έως σήμερα.

Αν και παρατηρείται κάποια ομοιότητα ως προς τον ιδεατό και ευκταίο προορισμό του ανθρώπου μετά τον θάνατο, δηλαδή μία θέση στα Ηλύσια Παιδιά, στα νησιά των Μακάρων ή τον Παράδεισο, αντίστοιχα για τον Έλληνα ή τον Χριστιανό, εντούτοις οι όροι, οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά για τις δύο θρησκείες. Ο Κόσμος για τους Έλληνες, η Κτίση για τους Χριστιανούς, τα Ηλύσια Πεδία ή ο Παράδεισος από την άλλη μεριά, ο κύκλος των Μετενσαρκώσεων, η Ανάσταση των Σωμάτων, η αιώνια ευδαιμονία για τους Έλληνες, η αιώνια ζωή για τους χριστιανούς, είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό. Στους Έλληνες σε σχέση με τις Μυστηριακές Λατρείες, υπάρχει η σκοπιμότητα της τελείωσης της ψυχής μέσα από τον Κύκλο των Μετενσαρκώσεων και η

ένωση με το θείο. Ο άνθρωπος μεταβαίνει από την μία ζωή σε άλλη ζωή με σκοπό την τελείωση. Αντίθετα στην χριστιανική θρησκεία, αν και είναι ζητούμενο η τελείωση του πιστού, το άκρως ενδιαφέρον είναι ότι του θανάτου θα ακολουθήσει μία και μοναδική Κρίση από τον Κύριο. Το κοινό σημείο είναι η πίστη στην μεταθανάτια ζωή. Μεταθανάτια ζωή η οποία νοείται στην ατομική της διάσταση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (αιώνια ευδαιμονία του ενός ανθρώπου), ενώ στον χριστιανισμό η μεταθανάτια ζωή νοείται συλλογικά (Σωτηρία συλλογικά της Εκκλησίας).

Τα της ζωής και του θανάτου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ορίζουν οι Μοίρες: η Κλωθώ, η Λάχεση και η Άτροπος. Ο τόπος των νεκρών εμφανίζεται σε τρεις εκδοχές: Ο Ομηρικός, ο Βακχικός και ο Πλατωνικός Άδης.

Σε αντίθεση με την στάση του Ομήρου στο μετά τον θάνατο ζήτημα, στάση η οποία χαρακτηρίζει ολόκληρη την Ομηρική παράδοση, στις αρχαίες μυστηριακές λατρείες όπως την Ορφική – Βακχική, υπήρχε η πίστη για την μετά θάνατον ζωή την οποία οι μύστες λαχταρούσαν ως μια διέξοδο της ανθρώπινης υπόστασης στο 'Έπέκεινα'. Οι Ορφικοί θεωρούσαν το θάνατο ανώτερο από τη ζωή στη γη.

Σε σχέση με τις ομοιότητες που εντοπίστηκαν στη σχέση Ορφισμού και Χριστιανισμού, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι όποιες ομοιότητες στην κοσμοθεωρία τους είναι εξωτερικές, αφού παράγονται διαφορετικά αποτελέσματα τόσο στη θεολογία της κάθε μίας, όσο και στο τελεστικό τυπικό της λατρείας.

Επηρεασμένοι από την Ορφική κοσμοθεωρία, αργότερα Έλληνες φιλόσοφοι όπως ο Πυθαγόρας και ο Πλάτωνας μίλησαν για τον κόσμο των ψυχών και για τη φύση της ανθρώπινης ψυχής. Οι θεωρίες τους πάνω σε αυτά τα ζητήματα επέδρασαν στη διαμόρφωση ανάλογων αντιλήψεων στο Δυτικό πολιτισμό.

Σχετικά με το ζήτημα της επίδρασης της αρχαιοελληνικής θρησκείας στη ζωή και τη θεολογία της Χριστιανικής Εκκλησίας και συγκεκριμένα σε αυτά που αφορούν την έννοια του θανάτου, παρατηρείται ότι υπάρχει η σχετική επίδραση. Οι διαφορές έγκειται κυρίως στην θεολογία επί του ζητήματος, ενώ στο ερώτημα του αν εξελληνίστηκε ο Χριστιανισμός στην όλη φιλοσοφία του περί θανάτου ερωτήματος και τα ταφικά έθιμα, μπορεί με βεβαιότητα να λεχθεί ότι η επίδραση του Ελληνισμού στον Χριστιανισμό είναι αλλού μερική και αλλού πολύπλευρη. Η πρακτική καύσης των νεκρών εγκαταλείπεται ένεκα της πίστης και της διδασκαλίας στην Ανάσταση των Σωμάτων. Αυτή η διδασκαλία θα αποτελέσει ορόσημο

στο εξής για τους χριστιανούς και θα καθορίσει αποφασιστικά την ουσία και το μήνυμα της χριστιανικής θεολογίας και κοσμοθεωρίας.

Η πάλη του χριστιανισμού με τον ελληνισμό διήρκεσε ως αργά τον 6^ο αιώνα μ.Χ. Από την συνάντηση του ελληνισμού με τον χριστιανισμό τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες θα γεννηθεί ο Χριστιανικός Ελληνισμός.

Όπως αναφέρθηκε στο κύριο μέρος της συγγραφής, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγει για την βεβαιότητα της μέλλουσας Κρίσης και της Ανάστασης των Σωμάτων. Παρακινεί τους ασεβείς να μετανοήσουν, ενώ τους δίκαιους να κάνουν υπομονή στις δυσκολίες του επίγειου βίου, προκειμένου να λάβουν τα έπαθλα της μέλλουσας και αιώνιας ζωής στον παράδεισο. Αναφέρεται στις προϋποθέσεις και του αγώνες του πιστού προκειμένου να εισέρθει στην Ουράνια Βασιλεία. Δηλαδή την εν Χριστώ Ζωή ως προϋπόθεση για τα αγαθά της μέλλουσας και αιώνιας ζωής.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ομιλεί και για τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος με τον βίο του και την διδασκαλία του δίνει το παράδειγμα για την ετοιμασία του πιστού να εισέλθει στην Ουράνια Βασιλεία. Ούτε θλίψεις, ούτε παθήματα θα πρέπει να γίνονται εμπόδια για τον άνθρωπο στην οδό της εν Χριστώ Ζωής. Αντίθετα, η υπομονή, η αγάπη και η ελπίδα ανακαινίζουν εσωτερικά τον άνθρωπο και τον προετοιμάζουν για την αιώνια ζωή. Και αυτό, έρχεται σε αντίθεση με τον εξωτερικό άνθρωπο ο οποίος φθείρεται. Η παρούσα γήινη ζωή είναι προσωρινή, ενώ η ουράνια είναι αιώνια.

Επιπρόσθετα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος υπενθυμίζει αυτό που λέγει ο Απόστολος Παύλος και το οποίο το συνδυάζει με το τέλος της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου: «Γνωρίζουμε ότι, αν η επίγεια κατοικία του σώματός μας διαλυθεί, έχουμε από τον θεό αχειροποίητη και αιώνια κατοικία στους ουρανούς» (Β' Κορ. 5,1).

Το σώμα του ανθρώπου ως έργο του θεού είναι άφθαρτο. Υπέπεσε στην φθορά εκ των υστέρων ένεκα της παρακοής και της αμαρτίας. Με την δύναμη και την Χάρη του θεού είναι απολύτως δυνατό το σώμα να αναστηθεί και να γίνει άφθαρτο. Όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φύλου, θρησκείας, αιρετικοί ή μη, θα αναστηθούν. Αν και η αθανασία και η αφθαρσία είναι για όλους, εντούτοις Θα σωθούν μόνο όσοι είναι ή ήταν στην ζωή τους ενωμένοι με τον Χριστό.

Από την πλευρά του ο Μέγας Βασίλειος αναφέρεται στην προσευχή, την υπομονή και τις αγαθές πράξεις, για να μπορέσει ο άνθρωπος να βρει παρηγοριά στο πένθος. Η προσευχή και

η υπομονή γενούν την ελπίδα. Οι αγαθές πράξεις προέρχονται από την καλή προαίρεση και την αγάπη. Η αρετή είναι η Αγία Ζωή, η εν Χριστώ Ζωή.

Η ελπίδα προσδιορίζεται ευρύτερα. Έχει προοπτική. Χαρά για τα προσδοκώμενα. Είναι η χαρμόσυνη προσμονή για την Δεύτερη ένδοξη Έλευση του Κυρίου. Η αναμονή για την ημέρα της Κρίσεως και την Ανάσταση των Σωμάτων. Η είσοδος στην ογδόη ημέρα, την *Καινή Κτίση*. Όλα αυτά είναι χαρά μες το πένθος. Χαρμόσυνη προσμονή για την πλήρωση των πάντων. Ο θάνατος και το πένθος αντιμετωπίζονται με πίστη και ελπίδα, έννοιες για τις οποίες μίλησε και ο Απόστολος των Εθνών, Παύλος (*Εβρ. στ' 11-12*). Το έλεος του πανάγαθου Θεού είναι βέβαιο.

Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης αναφέρει ότι ο θάνατος είναι ευλογία για τους θνητούς που την επίγεια ζωή τους την έζησαν με αρετή, πίστη και ελπίδα. Είχαν δηλαδή μια εν Χριστώ ζωή. Έχουν σημασία οι πράξεις του ανθρώπου στον έγχρονο βίο για την τύχη της ψυχής και τη μεταθανάτια ζωή, όπως αυτή νοείται χριστιανικά σε σχέση με την Ανάσταση. Η λύπη δεν αρμόζει για την απώλεια προσφιλών προσώπων. Η λύπη αξίζει μόνο στους θνητούς που δεν έχουν ελπίδα. Και ελπίδα είναι ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός.

Ο άγιος Θεόδωρος Στουδίτης αναφέρεται στο στήριγμα των πιστών στο πένθος που είναι η χάρη του Κυρίου. Λύπη δεν πρέπει να υπάρχει για την απώλεια προσφιλών προσώπων, αλλά δοξολογία στον θεό και ευχαριστία.

Κεντρική ιδέα στον άγιο Θεόδωρο είναι το γεγονός της Ανάστασης που αναμένεται και η πλήρωση των πάντων.

Ο άγιος Αναστάσιος Σιναΐτης λέγει ότι δυσκολίες, αρρώστιες και βίαιος θάνατος μπορούν να συμβούν και σε δίκαιους ανθρώπους. Δεν πρέπει όμως να ονοματίζονται αυτοί ως αμαρτωλοί. Το πνεύμα των λόγων του αγίου Αναστασίου Σιναΐτη, είναι ότι βίαιο θάνατο έχουν και δίκαιοι και ασεβείς άνθρωποι. Ο Θεός γνωρίζει αλλά δεν καθορίζει το τέλος των ανθρώπων. Κατά παραχώρηση θεού, δίκαιοι πέφτουν σε παθήματα, αρρώστιες ή έχουν βίαιο θάνατο, προκειμένου να σωθούν και να λάβουν την θέση τους δίπλα στον Κύριο.

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός στην διδασκαλία του λέγει ότι το έλεος του θεού είναι απερίγραπτο και ανείπωτο. Όμως «Ο Θεός δεν εμπαίζεται. Ότι σπέρνει ο άνθρωπος, αυτό θα θερίσει».

Στα της Εκκλησίας, το σπουδαιότερο που έχει παραλάβει και διατηρήσει (η Εκκλησία) ανά τους αιώνες είναι η τέλεση των *Αχράντων Μυστηρίων*, τα οποία ο Κύριος παρέδωσε στην Εκκλησία. Σε αυτά μνημονεύονται και οι κεκοιμημένοι πιστοί. Στα Μυστήρια της Εκκλησίας υπάρχει η όραση του θεού. Το αιώνιο φως.

Είναι μέγα λάθος των Εθνικών να αποτεφρώνουν τους νεκρούς και μαζί με αυτούς και τα αντικείμενα που είχαν στον επίγειο βίο τους. Αυτό είναι αντίθετο και ασυμβίβαστο με την διδασκαλία της Εκκλησίας για την Ανάσταση των Σωμάτων κατά την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου.

Πρέπει επίσης να τελούνται τα καθιερωμένα μνημόσυνα στους κεκοιμημένους με λάδι, κεριά και τα λοιπά χρειαζούμενα.

Στο άρτια, υπό θεϊκή έμπνευση συντεθειμένο, λειτουργικό κείμενο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την *Εξόδιο Ακολουθία* του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού, παρουσιάζεται η ελπίδα και η προσμονή για το αναμενόμενο εσχατολογικό γεγονός της Αναστάσεως, της πλήρωσης των πάντων και της *Καινής Κτίσης*.

Το μυστήριο του θανάτου στάθηκε πάντοτε το τραγικότερο σημείο αναφοράς του ανθρώπου. Ο Χριστός ενσαρκώθηκε στην γη και έδωσε την δυνατότητα σε όλους τους ανθρώπους να εισέρθουν στην Βασιλεία του. Ο Κύριος ήρε τις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος με το Πάθος, την Σταύρωση και την Ανάσταση Του. Ως ιατρός θεράπευσε την ανθρώπινη φύση με την δική του Παρουσία και Βασιλεία. Και όχι μόνο αυτό, αλλά προσφέρει την ζωή στον άνθρωπο τόσο κατά τον επίγειο βίο, όσο και μετά θάνατον. Αυτός ήταν άλλωστε ο σκοπός της Ενανθρώπισής Του, να χαρίσει ζωή στους ανθρώπους. Ο θάνατος δεν είναι μέσα στο θέλημα του θεού. Ο θάνατος δεν είναι στην φύση του ανθρώπου. Δεν είναι πλασμένος για αυτό. Το σώμα μόνο θα διαλυθεί και θα σαπίσει. Η ψυχή θα ζήσει εις την αιωνιότητα.

Ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να εκφραστεί ως καθολικό πρόσωπο. Να καταστεί δηλαδή πρόσωπο οντολογικά, κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού.

Με το βάπτισμα λαμβάνει την *Εκκλησιολογική Υπόσταση*, η οποία είναι η νέα γέννηση του ανθρώπου. Η *Εκκλησιολογική Υπόσταση* συνδέεται με την εσχατολογία, την τελική έκβαση της ύπαρξης του ανθρώπου. Με την συμμετοχή επίσης στην Θεία Ευχαριστία λαμβάνει την *Ευχαριστιακή Υπόσταση*. Τόσο η Εκκλησιολογική Υπόσταση, όσο και η Ευχαριστιακή, είναι απαραίτητες για την υπέρβαση της κτιστότητας, την αναίρεση της

φθαρτότητας και της βιολογικής αναγκαιότητας. Καταστούν τον άνθρωπο πρόσωπο οντολογικά.

Στη σύναξη των πιστών εντός της Εκκλησίας, το αγαπητικό, θυσιαστικό πλέγμα σχέσεων και προσώπων, βιώνεται στην Θεία Ευχαριστία, το Μυστήριο της βρώσης και της πόσης του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου.

Η Σταύρωση και η Ανάσταση του Ιησού Χριστού κατήργησε τον πνευματικό θάνατο, που είναι ο χωρισμός του ανθρώπου από τον θεό και δημιούργησε τις προϋποθέσεις της ανάστασης των σωμάτων την ημέρα της Κρίσεως, οπότε και θα νικηθεί ο θάνατος οριστικά. Ο Χριστός με την Ανάσταση κατεβαίνει στον Άδη και συμβολικά λυτρώνοντας και σώζοντας το ανθρώπινο γένος, ανεβάζει από εκεί (Άδη) τον Αδάμ και την Εύα. Έσωσε επίσης αυτούς που μετάνιωσαν για τα κρίματά τους και πίστεψαν σε Αυτόν. Τα σώματα των νεκρών θα αναστηθούν την *ημέρα της Κρίσης*, άφθαρτα, και θα ζήσουν μαζί με τις ψυχές, που αδιάσπαστα αποτελούσαν στη γη *την κατ' εικόνα* θεού ωραιότητα του ανθρώπου. Θα αναστηθούν *Εν Ετέρα Μορφή*.

Η Χριστιανική θεολογία δέχτηκε την ύπαρξη της ψυχής. Η ουσιαστική όμως διαφορά με την αρχαία ελληνική σκέψη είναι ότι δεν προϋπάρχει της γέννησης του σώματος, αλλά παίρνει υπόσταση κατά τη σύλληψη του εμβρύου στη μήτρα.

Η χριστιανική θεολογία δεν δέχεται, μεταξύ άλλων και την θεωρία της Μετενσάρκωσης. Η ψυχή που είναι στην χριστιανική θεολογία αθάνατη (όπως και στον ελληνισμό), ακολουθεί τον αυτό και μοναδικό άνθρωπο στην οντότητα του, είτε στην υλική υπόσταση κατά τον έγχρονο βίο, είτε μετέπειτα τον άνθρωπο ως ψυχοπνευματική οντότητα. Αυτή είναι μια ουσιαστική διαφορά στο περί της ψυχής σε σχέση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και θεολογία.

Ο *Συντηρητισμός των ταφικών εθίμων*, δηλαδή η βραδεία ή και καθόλου αλλαγή και εξέλιξη των ταφικών εθίμων που αναφέρθηκε στο κυρίως τμήμα της συγγραφής, δεικνύει την διαχρονική συνέχεια του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Ο Θεός δεν είναι αίτιος της κολάσεως. Δεν κολάζει κανένα. Ο άνθρωπος με την προαίρεση του να δεχτεί ή να απορρίψει τον Ζωοδότη Χριστό και την χάρη του Θεού, έχει την προσωπική ευθύνη της δημιουργίας και ύπαρξης της κολάσεως. Η κόλαση είναι ετοιμασμένη για τον εκπεσόντα Εωσφόρο και τους αγγέλους του. Η Κόλαση στα Βυζαντινά κείμενα προβάλλεται ως αιώνιο κολαστήριο.

Ο Παράδεισος από την άλλη μεριά παρουσιάζεται στα Βυζαντινά κείμενα ως τόπος που θυμίζει έντονα την Εδέμ της Γενέσεως.

Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τον θάνατο (π.χ. ταφικά έθιμα) συμπλέκονται με πλήθος δοξασιών, προλήψεων, και δεισιδαιμονιών που η Εκκλησία από νωρίς προσπάθησε να αντιμετωπίσει και να εξαλείψει. Αυτό δεν κατέστη δυνατόν, αφού αυτά ήταν βαθιά εντυπωμένα στην ψυχή και την συνείδηση του λαού. Η Εκκλησία αν και κατάφερε να εξαλείψει την αρχαία ελληνική θρησκεία (Δωδεκάθεο), να εδραιώσει το δόγμα της και να εφαρμόσει το δικό της τελεστικό τυπικό, εντούτοις συμβιβάστηκε με τις παραδόσεις του λαού στο ζήτημα του θανάτου (ταφικά έθιμα, κ.αλ.).

Ο ευκαίος θάνατος στη λαϊκή παράδοση των Βυζαντινών ταυτίζεται με τον ηρωικό θάνατο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επί τούτου, ηρωικού θανάτου στην Βυζαντινή περίοδο, είναι ο βίος, η δράση και ο θάνατος του Βασίλειου Διγενή Ακρίτα, το έπος του οποίου έδωσε το όνομα στα *Ακριτικά*, μια σειρά τραγουδιών της λαϊκής δημώδους ποίησης (δημοτικά τραγούδια).

Με το πάθος την Σταύρωση και την Ανάσταση του Χριστού, η δύναμη του θανάτου εξέλειπε. Το γεγονός αυτό δεικνύει για τον άνθρωπο ότι δεν πρέπει να νιώθει τρόμο για τον θάνατο, αλλά ελπίδα για την αιώνια ζωή. Άλλωστε όπως ειπώθηκε και πρωθύστερα, ο θάνατος είναι ύπνος και κοίμηση. Χάρη στην Σταυρική θυσία του Κυρίου ο άνθρωπος κέρδισε την αθανασία. Ο Σταυρός του Χριστού είναι σύμβολο νίκης ενάντια στον διάβολο και τις δαιμονικές δυνάμεις. Είναι το μαχαίρι με το οποίο ο Χριστός έκοψε τα δεσμά της αμαρτίας.

Εκείνο που έχει κεντρική θέση στην Εκκλησία δεν είναι ο βιολογικός θάνατος του ανθρώπου, αλλά ότι θα υπάρξει Ανάσταση. Θάνατος δεν υπάρχει αλλά μόνο ζωή αιώνια. Η Εκκλησία πανηγυρίζει διαρκώς την Ανάσταση του ανθρώπου η οποία γίνεται με την Ανάσταση του Κυρίου. Τα Μαρτύρια δε των Αγίων που πάντα προβάλλει η Εκκλησία, καθώς και τους Βίους των Αγίων, τα προβάλλει όχι για κανένα άλλο λόγο, αλλά διότι θέλει να δείξει ότι οι Άγιοι πέρασαν από τον θάνατο αλλά δεν πέθαναν. Βιολογικά μόνο πέθαναν. Η ψυχή τους ζει κοντά στον θεό παντοτινά. Όπως λέγει και παρακαλεί τον θεό ο Βασιλέας Δαβίδ: «Ας ζήσει η ψυχή μου, και θα σε αινεί• και οι κρίσεις σου ας με βοηθούν.» (Ψαλ. 119, 175).

Ο Κύριος ελέησε τον άνθρωπο με το Πάθος του και του χάρισε την σωτηρία και την αθανασία. Το Πάθος του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού είναι η δωρεά Του προς το ανθρώπινο γένος. Η Ανάσταση του Κυρίου είναι η απαρχή της ανάστασης του ανθρώπου. Κατά την εσχάτη ημέρα, η ψυχές που ως τότε βρισκόταν σε μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ του βιολογικού θανάτου και της ημέρας της Κρίσεως, θα ενωθούν με τα σώματα εκ νέου. Ο άνθρωπος θα καταστεί ενιαίος ως ψυχοσωματική οντότητα, ως ο «κατ' εικόνα» και «καθ' ομοίωση» του Θεού. Θα σταθεί με την Ανάσταση ενώπιον της Δόξας του Αναστημένου Υιού του ανθρώπου και Υιού του Θεού, δηλαδή του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού.

Ο ετοιμασμένος τόπος για τους ευσεβείς και δικαίους είναι η ακατάλυτη κατοικία της Αγίας Τριάδας. Και είναι αυτός τόπος μόνιμος και αιώνιος. Όσοι πιστοί λειτουργούνται στον ωραίο και χαρισματικό χώρο της Εκκλησίας και διάγουν μια εν Χριστώ ζωή, αυτοί σύμφωνα με το θέλημα του θεού θα εισέρθουν στην Ουράνια Βασιλεία. Σε κάθε περίπτωση, η τελική νίκη επί του θανάτου και η κατάργηση του θα πραγματοποιηθεί κατά την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου και την Ανάσταση των νεκρών. Έως τότε η σάρκα του ανθρώπου θα θνήσκει και η ψυχή θα αναμένει την τελική Κρίση για να ενωθεί με το νέο της σώμα.

Ο ίδιος ο Κύριος ανέλαβε τον άνθρωπο. Με την Ενσάρκωσή του πορευόμαστε ευχαριστιακά προς την Καινή Κτίση. Συνεπώς υπάρχει η δυνατότητα, αλλά και η βεβαιότητα της Σωτηρίας κατά χάριν και της Θέωσης.

Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος στο Ευαγγέλιο του αναφέρει τα λόγια του Χριστού στο ερώτημα των Σαδδουκαίων για την Ανάσταση των νεκρών, που λέγει: «Ο Θεός δεν είναι Θεός νεκρών, αλλά ζώντων» (Ματθ. 22, 32).

Η Εκκλησία έχει ορίσει λειτουργίες και μνημόσυνα για τους νεκρούς. Όλα τα Σάββατα τελεί ακολουθίες για τους νεκρούς, έχει ορίσει ψυχοσάββατα και την δεύτερη ημέρα του Πάσχα τελεί λειτουργία στα κοιμητήρια για να ψάλλει 'στα παιδιά της' το «Χριστός Ανέστη».

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αρχαίες πηγές:

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Επιτάφιος εις Καισάριον τον αυτού αδελφόν, περιόντων έτιτων γονέων*, Λόγος Ζ΄, ΕΠΕ 6, & 19, σελ. 414.

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Επιτάφιος εις Καισάριον τον αυτού αδελφόν, περιόντων έτι των γονέων*, Λόγος Η΄, PG 35, σελ. 756 – 788.

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Έπη, Βίβλος Α΄. Έπη Θεολογικά..., Ηθικά*, στ. 43, PG 37, 919.

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, *τω δε της θεάς απολαύσαι μόνης ως τι κακείνης πεμπούσης όφελος*, PG 36, 601B.

Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, *Ομιλία 21*, PG 151,277AB.

Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Έκδοσις ακριβής Ορθοδόξου Πίστεως*, Εισαγ. Σχόλ. Μετφρ. Ματσούκα Νικολάου, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020.

Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Περί εικόνων*, 1, PG, 94,1300AB.

Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Περί των εν πίστει κεκοιμημένων, όπως αι υπέρ αυτών γερόμεναι λειτουργίαι και ευποιίαι τούτους ονήνησιν*, PG 95, σελ. 248 – 277.

Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Κατά Μανιχαίων Διάλογος*, P.G., 94, 1503-1584, α΄- πζ΄.

Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς το αϊδιον μεθισταμένοις*, PG 46, 520D-521A.

Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς τον αϊδιον μεθισταμένοις*, PG 46, 537C.

Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, Εις Πουλχερίαν λόγος (επικήδειος)*, PG 46, 864-877.

Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, *Περί Κατασκευής Ανθρώπου*, Κεφ. ΚΗ΄ & ΚΘ΄, PG 44, 229-237.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις το ρητόν του Αποστόλου: Περί δε των κεκοιμημένων ου θέλω αγνοείν, αδελφοί, ίνα μη λυπήσθε· και εις τον Ιώβ και τον Αβραάμ, β΄ γ΄*, PG 48, 1020-1021.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Περί της των νεκρών Αναστάσεως Ομιλία*, PG 50, 417-432, α' - η'.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Ομιλίες εις τους ανδριάντας. Έτι παράκλησις προς τον λαόν περί του φέρειν γενναίως την επικειμένην απειλήν...*, Ομιλία Ε', PG 49, 70, β'.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις το όνομα του κοιμητηρίου και εις τον σταυρόν του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού*, PG. 49, 399 – 400 & 393 – 394.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις Ευαγγέλιον Ματθαίου*, PG 57, 353-354 & 433 & 373-376.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *ουδέ γαρ τα σώματα μόνον, αλλά και αυτά αι θήκαι των αγίων πνευματικής είσι πεπληρωμένοι χάριτος*, P G., PG 50, 595.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις το Άγιον Πάσχα*, PG., 52, 767.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις την Γένεσιν*, PG, 54, 577 & 338.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις το κατά Ιωάννην ΠΕ'*, PG 59, 462.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις την προς Ρωμαίους ΙΑ'*, PG 60, 478 & 485.

Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, *Εις την Α' Κορινθίους ΑΘ'*, PG 61, 337-338 & 342.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις την Α' Κορινθίους ΜΑ'*, PG 61, 360.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις την προς Εβραίους Δ'*, PG 63, 41-44.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις την προς Εβραίους ΙΖ'*, PG 63, 129.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις τον πτωχόν Λάζαρον*, PG 48, 1018-1026.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Περί το μη απογινώσκειν*, PG 51, 367.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Εις τους Αγίους Πάντας*, PG 50, 707.

Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, *Περί θανάτου*, PG 63, 670.

Αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου, στο: Βενέδικτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Χρυσοστομικός Άμβων Ζ', *Παρηγορία Πενθούντων (Θάνατος, Πένθος, Μνημόσυνα)*, Νέα Σκήτη Αγίου Όρους: Συνοδία Σπυρίδωνος Ιερομονάχου, Ιερά Καλύβη <<Άγιος Σπυρίδων Α'>> 2018.

Αισχύλος, Μετ. Ρούσσοις Τ., *Χοηφόροι*, Αθήνα: Κάκτος 1992.

Αρριανός, Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Αθήνα: Κάκτος 1992.

Βασιλείου Καισαρείας, *Ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου Εις την Εξαήμερον*, Επιμ. Αρχ. Ι. Κανάκης, Αθήνα: Ιδιωτική 2014.

Βασιλείου Καισαρείας, *Περί ευχαριστίας*, PG 31, 236C.

Βασιλείου Καισαρείας, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, Επιστολή 269, *Προς την Ομόζυγον Αρινθαίου Παραμυθητική*, PG 30, 999-1001.

Βασιλείου Καισαρείας, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, Επιστολή 6η, *Προς την Ομόζυγον Νεκταρίου Παραμυθητική*, PG 30, 241-243.

Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περί της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας*, PG 95, 250 – 252 δ' & 252 – 253 στ' & 256 – 260 ιγ' & 261 ιε'.

Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περί της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας*, Κεφ. Ζ', ΙΙΙ Θεωρία, 6, PG 3, 561 A.

Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περί της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας*, Στο: Διονυσίου Αρεοπαγίτου Συγγράμματα, Αθήνα: Πουρνάρας 2008.

Επίκτητος (Άπαντα), Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Διατριβαί*, Αθήνα: Κάκτος 2023.

Ευριπίδης, Μετ. Μανδηλαράς Β., *Εκάβη*, Αθήνα: Κάκτος 1994.

Ησίοδος (Άπαντα), Μετ. Σκαρτσής Σ., *Θεογονία*, Αθήνα: Κάκτος 1993.

Θεοδωρήτου Κύρρου, *Επιστολαί*, ΙΔ', PG 83, 1185AC.

Θεόδωρου Στουδίτου, Παρηγορητικές Επιστολές και Ομιλίες, *Τη Τουρμάρχισσα της Ελλάδος*, PG 99, 1453-1458.

Θεόδωρου Σιναΐτου, Ερωταποκρίσεις, *Ερώτηση ΙΗ'*, PG 89, 500-513.

Θουκυδίδου, Μετ. Μπάρμπας Ι., *Περικλέους Επιτάφιος*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2004.

Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 2010.

Κύριλλος Ιεροσολύμων, *και ψυχής μη παρούσης, έγκειται τις δύναμις τω των αγίων σώματι, δια την εν τοσσούτοις έτεσιν ενοικήσασαν εν αυτώ δικαίαν ψυχήν...*, PG 33 1037A.

Μακάριος ο Αιγύπτιος, *Ομιλίες*, Ομιλία ΙΣΤ', PG 34, 613 – 624.

Του Μακαρίου Ιωάννου, *Περί των εν πίστει κεκοιμημένων (Όπως αι υπέρ αυτών γινόμεναι λειτουργίαι και ευποπίαί τούτους ονίνησιν)*, PG 95, 248-277, α' – λγ'.

Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια περί θεολογίας και οικονομίας*, 1,68 PG 90,1108C.

Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια διάφορα*, 4,51-2 PG 90,1328BC

Μαξίμου Ομολογητού, *Κεφάλαια διάφορα*, 4,53 PG 90,1328D.

Μεγάλου Αθανασίου, *Προς τους κοιμηθέντας*, PG 26, 1249B.

Μέγας Βασίλειος, Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, κ.άλ., Απόδοση στην Νεοελληνική Μαυρίδη Π., Γέντης Π, κ.άλ., , *Ο Λόγος των Πατέρων II, Θάνατος Πένθος Ανάσταση*, Αθήνα: Γρηγόρη, 2022.

Νικολάου Καβάσιλα, *Περί της εν Χριστώ ζωής*, 6, PG 150,680C.

Όμηρος, Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Ιλιάδα*, Αθήνα: Κάκτος 2024.

Όμηρος, Μετ. Γιαννακόπουλος Π., *Οδύσσεια*, Αθήνα: Κάκτος 1992.

Παλαιά Διαθήκη, Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρεία 2003.

Πλάτων, Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Γοργίας ή Περί Ρητορικής*, Αθήνα: Κάκτος 1993.

Πλάτων, Μετ. Κουσυνέλος Γ., *Νόμοι βιβλία ΙΑ', ΙΒ*, Αθήνα: Κάκτος 1992.

Πλάτων, Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Πολιτεία*, Αθήνα: Κάκτος 1992.

Πλάτων, Μετ. Ομάδα Μεταφραστών Εκδόσεων Κάκτος, *Φαίδων ή Περί Ψυχής*, Αθήνα: Κάκτος 1993.

Σοφοκλής, Μετ. Γ.Χ.Γεωργουσόπουλος, *Αντιγόνη*, Αθήνα: Κάκτος 1994.

Βοηθητική βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία:

Αθανασοπούλου-Κυπρίου Στ., Γιαγκάζογλου Στ, κ.άλ., *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου, Τομ Γ' Ορθοδοξία και [Μετα-] Νεωτερικότητα*, Πάτρα: ΕΑΠ 2008.

- π. Αθανασίου Δημήτριος, *Ο Θάνατος και η Πέραν του Τάφου Ζωή*, Αθήνα: Άθως, 2017.
- Γκάζη Α., Νούσια Τ., Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο, Τόμος Γ΄, *Μουσειολογία, Μέριμνα για τις Αρχαιότητες*, Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ, 2003.
- Δεληκωστόπουλος Αθ., *Η πίστη των Ορθοδόξων*, 2^η έκδ., Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1999.
- Ζουμπορλής Στ., *Ο Άνθρωπος Μπροστά στον Θάνατο*, Αθήνα: Γρηγόρη, 2020.
- πρωτ. Ιωαννίδης Χ. Ν., *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος*, Αθήνα: χ.ε. 1996.
- Καρακόλης Κ. Χρ., *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2005.
- Μάρας α., Τεμπέλης Η., Τερέζης Χ. κ.αλ., *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*, Τόμος Γ΄, *Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων*, Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ, 2008.
- Μαρίνης Παν., *Τα Ψυχικά Φαινόμενα*, Αθήνα: Νέα Θέσις, 2008.
- Μαντζαρίδη Γ., *Χριστιανική ηθική II*, Ιερά Μονή Βατοπαιδίου 2015
- Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Β΄, 2^η Έκδ., Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας 1988.
- Μόσχος Δ, Ράγκος Σ, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά, Οι Πρώτες Ιστορικές Καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Πάτρα: έκδοση ΕΑΠ, 2002.
- Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Συλλογικό), Επιμ. Σταμπολίδης Νικ., Οικονόμου Στ., *Επέκεινα (Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα)*, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2014.
- Μουσούρη Ν. Σπ. (Φώτη Γιοφύλλη), *Η γλώσσα της Ιθάκης* (Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ της πόλεως Ιθάκης)>> , Αθήνα: Τύποις Μαυρίδη 1950, σελ. 113.
- Μπολιάκη Ελ., άρθρο στο επιστημονικό περιοδικό Θεολογία, *Ορφισμός, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός*, Τόμος 74^{ος}, Τεύχος 2^{ον}, Ιούλιος – Δεκέμβριος 2003, σελ. 743-760.
- Μπολιάκη Ελ., άρθρο στο επιστημονικό περιοδικό Θρακικά, *Ο Ορφισμός και η τύχη της ψυχής μετά το θάνατο*, Σειρά 2^η, Τόμος 15^{ος}, Θρακικό Κέντρο – Εταιρεία Θρακικών Μελετών, σελ. 216-236.

Παπαδόπουλος Π. Αθ., *Οι Λαϊκές περί Θανάτου Δοξασίες και τα Ταφικά Έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι Σήμερα*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, 2007.

Πατρώνος Γ., *Η Ιστορική πορεία του Ιησού*, Αθήνα: Δόμος 1991.

Πολίτης Γ. Ν., *Μελέτη επί του βίου των νεώτερων Ελλήνων (Νεοελληνική Μυθολογία Β')*, Αθήνα 1874.

Πολίτης Γ. Ν., *Εκλογή από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα: Γράμματα 1991.

Μητροπ. Αχελώου, Στύλιος Κ. Ευθύμιος, *Το μυστήριο της 8^{ης} ημέρας*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2015.

Σωτηρόπουλος Γ. Χαρ., *Εκκλησία – Άνθρωπος, Θάνατος*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2021.

Τζανόπουλος Γ., *Αγέλαστος Πέτρα*, Ποιητική Συλλογή, Αθήνα: Οσελότος 2023.

Τζανόπουλος Γ., *Περί του ιερού αριθμού 7*, Αθήνα: Οσελότος 2020.

Τζανόπουλος Γ., *Κρήτες Αεί Ψεύσται*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης: Ιδεόγραμμα 2012.

Φίλιας Γ., Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Β', *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Πάτρα: ΕΑΠ 2002.

Φιλοκαλία Νηπτικών και Ασκητικών, Μετ. Τσιομεσιδής Ν., Τομ. 7^{ος}, Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς (Πατερικές εκδόσεις), 2012.

Χριστοδούλου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, *Η Δευτέρα Παρουσία*, Β έκδ. εκδ. Χρυσοπογή Αθήνα 2004.

Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά:

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Συλλογικό, *Αρχαία Ελλάδα*, Τομ.9^{ος}, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2000.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' έκδ., Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ 2002.

Διαδικτυακές πηγές:

Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού, *Πηδάλιον της Νοητής Νόης της Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας*, ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες, εν Αθήναις εκ του τυπογραφίου Βλαστού Χ. Βαρβαρήγου 1886, Ανάκτηση από την ιστοσελίδα της Ενορίας Ιερού Ναού Αγίου Παντελεήμονος Καπαρελλίου θηβών Βοιωτίας, [<https://enoriakapareliou.wordpress.com/2012/07/30/%CE%B1%CE%B3%CE%B1%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%85-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%87%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF/>], ημερομηνία ανάκτησης 1/11/2024].

«Απολλώνιος ο Τυανεύς», Άρθρο στην Εφημερίδα “Πρώτο Θέμα” στο φύλλο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2019, [<https://www.protothema.gr/stories/article/864179/apollonios-o-tuaneus-poiios-itan-o-filosofos-pou-kapoioi-simera-tautizoun-me-ton-hristo/>], Ανάκτηση την 30/11/2024].

Camus ΑΙ., Μετάφραση: Ν. Καρακίτσου-Ντουζέ & Μ. Κασαμπάλογλου-Ρομπλέν, «Ο Μύθος του Σίσυφου», Άρθρο στην ιστοσελίδα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, [https://www.greeklanguage.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=691], Ανάκτηση την 30/11/2024].

Διαδραστικά, «Διόνυσος Ζαγρεύς. Η Γέννηση, ο Θάνατος και η Ανάσταση του», [<https://www.diadrastika.com/2019/03/dionysos-zagreys-gennisi-thanatos.html>]. Ανάκτηση την 19/5/2025].

Διδακτικά Βιβλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, «Το Έπος Βασίλειος Διγενής Ακρίτας», [https://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/corpora/pi/content.html?c=14&t=3,1931], Ανάκτηση την 12/1/2025].

Διεθνές Ίδρυμα Μεγάλου Αλέξανδρου, «Μέγας Αλέξανδρος», [<https://www.alexandreon.edu.gr/index.php/features/module-positions/14-sample-data-articles/116-megas-aleksandros>], Ανάκτηση την 1/2/2025].

Durden T., «Επιδράσεις του Ελληνισμού στη Θεολογία και στη Ζωή της Εκκλησίας», κείμενο στον διαδικτυακό τόπο: [http://www.ramnousia.com/2010/12/blog-post_4383.html, ημερομηνία ανάκτησης 5/3/2014].

Ζηζιούλας Ι. Μητροπολίτης Περγάμου, *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*, Άρθρο στην ιστοσελίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, [https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL171/%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B8%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%B7/%CE%91%CE%A0%CE%9F%20%CE%A4%CE%9F%20%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%A9%CE%A0%CE%95%CE%99%CE%9F%20%CE%A3%CE%A4%CE%9F%20%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%A9%CE%A0%CE%9F.pdf, Ημερομηνία ανάκτησης 3/10/2024].

Ιερά Μητρόπολις Πατρών, «Περί της νεκρωσίμου ακολουθίας», Ιστοσελίδα στο Διαδίκτυο, [http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/email/funeral.html, Ανάκτηση την 21/10/2024].

Ιερό ησυχαστήριο Μονής Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, Ανάρτηση της Ιεράς Μητρόπολης Πειραιώς την 3/12/2015, Γραφείο επί των αιρέσεων και των παραθρησκειών, «Καθαρτήριο Πυρ (Μία από τις πολλές κακοδοξίες του Παπισμού)», [<https://www.impantokratoros.gr/D252BD61.el.aspx>, Ανάκτηση την 9/12/2024].

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Η Λόγια Δημιουργία, «Το Έπος του Διγενή Ακρίτα», [http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexA6.html, Ανάκτηση την 12/1/2025].

Κοσμοπόλις(Cosmopolis) ιστοσελίδα στο διαδίκτυο, άρθρο του περιοδικού Ελληνική Αγωγή, «Γης παις ειμί και ουρανού αστερόεντος, ατάρ εμοί γένος ουράνιον (Πινακίδες Ορφικαί, μνήμαι προγονικαί)», έτος 7^ο, Αρ. φύλλου 15/68, Δεκέμβριος 2002.
<https://cosmopolisorganicitymovementorg.com/2021/01/29/%CE%B3%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CF%82-%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%AF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%8D->

[%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CF%8C%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82/](#), Ανάκτηση την 16/10/2024].

Migne P. J., Ελληνική Πατρολογία

[<https://greekdownloads.wordpress.com/%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-patrologia-graeca-pg-j-p-migne/>, Διαδοχικές ανακτήσεις από διαδίκτυο από 3/10/2024 έως 4/3/2025].

Τσοπάνης Κ., «*Η ωμοφαγία στα Ορφικά και Διονυσιακά Μυστήρια*»,

[<https://archive.gr/?p=109>, Ανάκτηση την 20/5/2025]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(Ποίηση για τον θάνατο)

Αγέλαστος Πέτρα⁴⁶⁵

Σαν και τότε στις Σιδώνας τ' ανθισμένα λιβάδια
ένας ταύρος λευκός που στην Ευρώπη αρχίζει τα χάδια
τώρα ο κύρης του Άδη, το Δικταίο Θεό να αντιζυγιστεί
από ζήλια στο Δία κι αυτός μιαν άλλη κόρη ποθεί.
Στο λιβάδι του Ερινεού, καθώς η κόρη στεφάνι γιορτινό αρχίζει να πλέκει
ο Πλούτωνας τυφλός στα δίχτυα του Έρωτος με σφοδρότητα πέφτει.
Ηνίοχος στο άρμα την κόρη βίαια αρπάζει γοργά
στης γης το σκοτάδι οδηγεί τα άτια βαθιά.
Κι η μητέρα θρηνεί στην αγέλαστο πέτρα
καθισμένη εκεί τη μοίρα του κόσμου με παρέα την Άτροπο εμέτρα.
Λιμό ολέθριο σπέρνει στη γη
ως που ο αφέντης των θεών την αλήθεια να δει.
Να φυτρώσει το στάχυ δεν πρέπει
ως που η κόρη να φανεί στην πύλη του Άδη να τρέχει.
Έξι μήνες μες το κρύο του Άδη
καρτερεί η κόρη του ήλιου το χάδι.
Να κάμεις πόλεμο δε σου πρέπει στους θεούς
μόνο τη μοίρα στέρξε ν' αλλάξεις στους νεκρούς ζωντανούς.
Κι αν το ρόδι στα βάθη του Άδη γευτείς
τη σωτήρια ζωή την παντοτινή θε να βρεις.
Αν εσένα τώρα σε δέρνουν οι πόνοι
φαντάσου στον Άδη την κόρη της μόνη.
Ως να έχει τι το δαιμονικόν η αγέλαστος πέτρα
η γραία η Άτροπος ως εκεί το νήμα εμέτρα.

Γιώργος Τζανόπουλος

9/8/2020

⁴⁶⁵ Γ. Τζανόπουλος Γ, <<Αγέλαστος Πέτρα>>, Ποιητική Συλλογή, Αθήνα: Οσελότος 2023.

How I long, for you to bring me word⁴⁶⁶

- Oh worthy son, the Moon is gone

Pluto emerges, to take us he is come
A terrible omen, dire calamity to fall
Tomorrow we fall silent, inside Hades' hall.

Know virtue, you'd say what it truly means
Be virtuous and good, an envoy upon whom Fate leans.

Inside your heart, a mighty eagle nested
Your countenance alight, though bested
The eagle became a star, hidden amid the skies
No sooner gone, than you shut your eyes

How I long, for you to bring me word
To stem my grief, to love you as before
- Endure, father arm your soul
Your son will one day come to call
Maybe tomorrow, maybe ten years hence
Perchance at the deluge where this age ends.

Γιώργος Τζανόπουλος
26/12/2018

⁴⁶⁶ Γ. Τζανόπουλος, <<Αγέλαστος Πέτρα>>, Ποιητική Συλλογή, Αθήνα: Οσελότος 2023.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.